

Dr. sc. Martina Blečić Kavur
Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci
Andrijana Pravidur
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Dr. Martina Blečić Kavur
University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences
Andrijana Pravidur
National Museum of Bosnia and Herzegovina

Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine

Illyrian helmets from Bosnia and Herzegovina

Originalni naučni / znanstveni rad
UDK: 903.05 (497.6) " 6385/6387 "

Original scientific paper
UDK: 903.05 (497.6) " 6385/6387 "

Na zemljopisnom se prostoru suvremenog teritorija Bosne i Hercegovine bilježi impozantan broj kaciga ilirskoga tipa. Riječ je o brončanim kacigama koje se, kao dio uporabne obrambene vojne opreme, ili kao amblem statusno-simboličkog paradnog karaktera, izrađuju i koriste, u različitim tipovima i varijantama, tijekom razdoblja starijeg željeznog doba. Njihova se kulturna obilježja i povijesna vertikala prate na 24 poznata primjerka, i njima pripadajućim ulomcima, koji potječu s čak 20 nalazišta razasutih po čitavom teritoriju Bosne i Hercegovine. Takvo je stanje potaknulo ovo istraživanje kojim se prikazuje detaljna kataloška obrada svih kaciga i njihovih ulomaka, pogotovo onih u literaturi do sada navođenih, ali u biti nepoznatih primjenaka. Obrada je izrađena u korist pregleda kvantitete, tipološko-kronološke raznolikosti, prostorne disperzije, te kulturno-povijesne aktualnosti kojima su se bitno i izričito nadopunile dosadašnje iscrpne i poznate sintetičke studije o kacigama ilirskog tipa uopće. Stoga ih, s obzirom na dostupne arheološke podatke, klasificiramo tipom II. i III., s njima pripadajućim inačicama (II A, III A1-a, III A1-b (?), III A2-a, III A2-b), te kronološki slijedimo od 7. pa sve do 4. stoljeća pr. Kr. u različitim kulturnim miljeima. Uz analiziranje i prikazivanje arheološkog konteksta zatvorenih cjelina te materijalne kulture cijeloga prostora i okolnih regija, pruža se novo sagledavanje vojne opreme u svrhu boljeg poznavanja kulturno-povijesnih prilika starijeg željeznog doba na području Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, vojna oprema, ilirske kacige, nošnja, tipologija, kronologija, prostorna distribucija, kulturna i društvena obilježja

A remarkable number of Illyrian type helmets have been recorded in present-day Bosnia and Herzegovina. These bronze helmets, used as part of a warrior's defence weapons or as emblems of status, of symbolic, parade nature, were made in the early Iron Age, and were of various types and variants. Their cultural features and historical trajectory are traced by means of 24 specimens and accompanying fragments, originating from no fewer than 20 sites scattered throughout Bosnia and Herzegovina. This is what prompted the research, the result of which is a detailed catalogue of all the helmets and fragments thereof, particularly those that have already been referred to in the literature but remain essentially unknown. The study was designed to identify the quantity, typological and chronological diversity, geographical distribution and cultural and historical features that have added, both essentially and specifically, to the exhaustive, well-known synthetic studies to date of Illyrian type helmets in general. In the light of the available archaeological data, therefore, we have classified them as type II and III, with their respective variants (II A, III A1-a, III A1-b (?), III A2-a, III A2-b), and traced them chronologically from the 7th to the 4th century BC, in various cultural settings. The analysis and presentation of the archaeological context of close associations and the material culture of the entire area and surrounding regions are accompanied by new observations on military equipment, with a view to advancing knowledge of cultural and historical circumstances in the early Iron Age in Bosnia and Herzegovina.

Key words: Bosnia and Herzegovina, military equipment, Illyrian helmets, attire, typology, chronology, geographical distribution, cultural and social features

Uvod

Na zemljopisnom prostoru političkih granica suvremene Bosne i Hercegovine do današnjih je dana zabilježen prilično zadivljujući broj kaciga

Introduction

The area lying within the political borders of present-day Bosnia and Herzegovina has already yielded a quite remarkable number of Illyrian

ilirskoga tipa. Riječ je o brončanim kacigama koje se, u različitim tipovima i varijantama, izrađuju i koriste tijekom razdoblja starijeg željeznog doba. Njihova se kulturna obilježja i povijesna vertikala prate na 24 poznata primjerka, i njima pripadajućim ulomcima, koji potječu s čak 20 nalazišta razasutih po čitavom teritoriju Bosne i Hercegovine (sl. 1). Na pojedinim od tih nalazišta, mahom istraživanih od strane nadležnih institucija, u pravilu se nalaze dvije ili više kaciga, što je svojstveno za prostor južnije Hercegovine. Ondje je, pored toga, zabilježen i ukupno najveći broj ilirskih kaciga u Bosni i Hercegovini, pa tako s 13 nalazišta poznajemo kacige dvije različite varijante jednoga tipa (III A1-a i III A2-a) (sl. 1). Nalazišta su prostorno raspoređena i s jedne i s druge strane Neretve, nedjeljivo povezana s onima na teritoriju današnje Hrvatske, te tako tretirana kao asociirani prostor zaleđa jadranskog priobalja, tj. srednje i južne Dalmacije (sl. 7; sl. 14). S obzirom na dostupne arheološke podatke, kronološko im se određenje slijedi od kraja 6. pa sve do 4. stoljeća pr. Kr. (sl. 18). Sjevernija područja, regija središnje i sjeverne Bosne, zastupljena su s osjetno manjim brojem nalazišta takvih kaciga (sl. 1). No, ondje je bitno povećana različitost tipova i njihovih varijanti (II A, III A1-a, III A2-a i III A2-b) koja se, također kulturološki i prostorno, povezuje uz okolne prostore, ponajprije požeške kotline i Posavine, odnosno središnjeg balkanskog prostora (sl. 3; sl. 7; sl. 14). Sukladno tomu, i kontinuitet njihove uporabe dužeg je vremenskog raspona, pa su tako bile poznate već i u 7. stoljeću, korištene sve do 4. stoljeća pr. Kr. (sl. 18). Određen broj ilirskih kaciga pripada i skupini slučajnih i/ili pojedinačnih nalaza, za koje nam precizniji podatci o kontekstima njihova nalaženja nisu poznati i koji su najčešće prikupljeni od slučajnih nalaznika. Možemo stoga reći da kacige ilirskoga tipa iz Bosne i Hercegovine, kako kvantitetom tako i varijabilnošću i kvalitetom, svjedoče tezi po kojoj su one bile najzastupljenija forma poznatog nam obrambenog dijela vojne opreme starijeg željeznog doba šire zapadnobalkanske regije (sl. 1). Time su bile potpuno ravnopravno uklopljene u modu onodobne jugoistočne Europe pa zato navedenom brojnošću i slijede odmah iza teritorija povijesnih Grčke i Makedonije (sl. 3; sl. 7; sl. 14).

type helmets – bronze helmets of various types and variants, made and in use during the early Iron Age. Their cultural features and historical trajectory are traced by means of 24 specimens and accompanying fragments, originating from no fewer than 20 sites scattered throughout the country (fig. 1). It was common for some of these sites, mainly investigated by the relevant institutions, to yield two or more helmets, a particular feature of southern Herzegovina, where the highest total number of Illyrian helmets in Bosnia and Herzegovina has been recorded. Helmets of two different variants of a single type (III A1-a and III A2-a) (fig. 1) are known from thirteen sites, distributed on both sides of the River Neretva, clearly associated with those in present-day Croatia, and therefore treated as from an associated region of the hinterland of the Adriatic coast, i.e. central and southern Dalmatia (figs. 7; 14). Judging from the available archaeological data, they range in date from the late 6th to the 4th century BC (fig. 18). The more northerly region of central and north Bosnia has markedly fewer sites of these helmets (fig. 1), but with a greater diversity of types and variants (II A, III A1-a, III A2-a and III A2-b), again associated culturally and geographically with their surroundings, mainly the central Balkan regions of the Požega valley and Sava basin (figs. 3; 7; 14). Concomitantly, they were used over a longer period, from the 7th to the 4th century BC (fig. 18). A certain number of Illyrian helmets also fall within the category of chance and/or individual finds, where accurate details of the contexts in which they were found are unknown, and which were usually obtained from those who discovered them. One could therefore say that both quantitatively and qualitatively, as well as in variability, Illyrian type helmets from Bosnia and Herzegovina suggest that they were the most widespread kind of early Iron Age defence weapon known to us in the wider western Balkans (fig. 1). They were thus completely in accord with the fashions of south-east Europe at that time, coming second only in numbers to those in ancient Greece and Macedonia (figs. 3; 7; 14).

The study of Illyrian helmets in Bosnia and Herzegovina is an ongoing process which began in the late 19th century, and may be seen as falling into two or three stages of systematic research.

Sl. 1. Geopolitička karta Bosne i Hercegovine s ucrtanim nalazištima obrađenim u istraživanju.

Fig 1. Sites covered by the research marked on the geopolitical map of Bosnia and Herzegovina.

Proučavanje ilirskih kaciga u Bosni i Hercegovini dugotrajan je proces koji započinje krajem 19. stoljeća i može se sagledavati u dvije, odnosno tri faze njihova temeljitoga istraživanja. Već je 1897. godine Franjo Fiala objavio prve kacige iz hercegovačkih Gruda, zatim iz Putičeva kod Travnika, te prvu kacigu iz Donje Doline¹ (sl. 1). Usljedili su brojni radovi Ćire Truhelke koji je priopćio do tada najveći njihov broj, bilo opisno bilo vrijednim reprodukcijama, i to iz: Gorice,² Plane, Drinovca i Radišića,³ Podstinja kod Kiseljaka⁴ (sl. 1). Isti je autor objavio i drugu kacigu iz nekropole u Donjoj

The first helmets, from Grude in Herzegovina, were published by Franjo Fiala in 1897, followed by others from Putičevo near Travnik, and the first helmet from Donja Dolina¹ (fig. 1). This was followed by several studies by Ćiro Truhelka, who published the highest number of Illyrian helmets to date, whether as description or illustration – those from Gorica,² Plana, Drinovci and Radišić,³ and Podstinja near Kiseljak⁴ (fig. 1). He also published another helmet from the necropolis at Donja Dolina⁵ (fig. 1), and provided the first comprehensive interpretation of these helmets in Bosnia

¹ Fiala 1897.

² Truhelka 1899.

³ Truhelka 1901.

⁴ Truhelka 1914.

¹ Фіала 1897.

² Трухелка 1899.

³ Трухелка 1901.

⁴ Трухелка 1914.

⁵ Трухелка 1902.

Dolini⁵ (sl. 1), a pružio je i prvu cjelovitiju sintezu njihova interpretiranja u Bosni i Hercegovini, te okolnim područjima.⁶ Njegovim se radom zaokružuje tzv. prva faza istraživanja ilirskih kaciga koja je zapravo okončana početkom Prvog svjetskog rata.

Nakon više od četiri desetljeća, u godinama nakon Drugoga svjetskoga rata, objavama nalaza Zdravka Marića iz Kačnja i Ošanića (sl. 1), započeti će druga, vrlo intenzivna faza istraživanja ilirskih kaciga u Bosni i Hercegovini.⁷ Tako će, izuzev objava i analiza pojedinih primjeraka, i Borivoj Čović pokazati na složenije kronološke i kulturološke interpretacije tih kaciga u kudikamo široj povijesnoj i prostornoj perspektivi,⁸ objelodanjujući po prvi puta jedino kacigu iz Radišića⁹ (sl. 1). U preglednom i sintetičkom prikazivanju kaciga ilirskog tipa s područja Balkana, Ivan Marović je pomno obradio i pojedine kacige iz Bosne i Hercegovine. Definirajući ih u razrađenim tipovima, "korpusu" je tada pridodao i kacige iz Podstinja kod Kiseljaka te onu iz okolice Stoca¹⁰ (sl. 1). U toj maniri, studioznih i sintetičkih radova, nastavio je potom i Rastko Vasić. Nadopunjujući dotadašnje spoznaje tipološkim analizama te njihovim prostornim distribucijama, kacige iz Bosne i Hercegovine bile su uvijek detaljno elaborirane, tim više što i objavljuje ilirsku kacigu nađenu u Savi između Županje i Orašja¹¹ (sl. 1).

S krajem 80-tih godina 20. stoljeća završavala se i ta tzv. druga faza istraživanja ilirskih kaciga na prostoru Bosne i Hercegovine. Unatoč tomu, veliko zanimanje za ove kacige je nastavljeno, pa su podrobnom reinterpretacijom svih poznatih podataka bile uključene u djela stranih istraživača. Naime, najpotpuniju razradu i konačno prihvaćenu tipološku razdjelnicu, odnosno smjernicu, pružio je tada rad Hermanna Pfluga.¹² Njegovo je djelo uvelike nadopunila, i popravila, upravo podacima za prostor Balkana i ponajviše Bosne i Hercegovine, Biba Teržan¹³ pružajući time najcjelovitiju prostornu i kulturnu sliku njihova rasporeda do današnjih dana.

S erom 3. milenija započinje i ova zadnja, treća, ali ne i posljednja faza istraživanja ilirskih kaciga u i iz Bosne i Hercegovine. Njihov se broj, pa tako i

and Herzegovina and its surroundings.⁶ His work completes the first stage in the study of Illyrian helmets, brought to an end by the outbreak of World War I.

More than four decades elapsed before, in the post World War II years, the second stage in the intensive study of Illyrian helmets in Bosnia and Herzegovina began with the publication by Zdravko Marić of finds from Kačanj and Ošanići (fig. 1).⁷ As well as publishing and studying individual specimens, Borivoj Čović was also to draw attention to the complex chronological and cultural interpretation of these helmets from a far broader historical and geographical perspective,⁸ bringing to public notice for the first time the only helmet from Radišić⁹ (fig. 1). Ivan Marović also made a detailed study of certain helmets from Bosnia and Herzegovina in his survey and synthetic presentation of Illyrian type helmets from the Balkan region. He classified them into different types, adding to the "corpus" the helmets from Podstinje near Kiseljak and those from the Stolac region¹⁰ (fig. 1). This same scholarly, synthetic approach was also taken later by Rastko Vasić, who added to the existing knowledge with his typological analyses and coverage of their distribution, invariably studying the helmets from Bosnia and Herzegovina in detail, especially since he also published the Illyrian helmet found in the River Sava between Županja and Orašje¹¹ (fig. 1).

This second stage in the study of Illyrian helmets in Bosnia and Herzegovina came to an end in the late 1980s, though interest in them persisted, and they were covered in the works of foreign scholars with a detailed reinterpretation of all the known facts. Their most comprehensive treatment, providing the conclusive typological classification and guidelines, was that of Hermann Pflug.¹² His work was complemented and amended by data from the Balkans, and Bosnia and Herzegovina in particular, by Biba Teržan,¹³ whose account of their geographical and cultural distribution is the most comprehensive yet published.

The third, but not the last, stage in the study of Illyrian helmets in and from Bosnia and Herzegovina began with the third millennium. Their numbers, and hence new findings concerning their typological, chronological and cultural features, continue to rise

⁵ Truhelka 1902.

⁶ Truhelka 1901; 1914, 116-118.

⁷ Marić 1959; 1964; 1976a; 1976b; 1976c; 1995.

⁸ Čović 1956; 1961; 1962; 1976; 1985; 1987a.

⁹ Čović 1985.

¹⁰ Marović 1976.

¹¹ Vasić 1975; 1982a; 1983a.

¹² Pflug 1988a.

¹³ Teržan 1995.

⁶ Truhelka 1901; 1914, 116-118.

⁷ Marić 1959; 1964; 1976a; 1976b; 1976c; 1995.

⁸ Čović 1956; 1961; 1962; 1976; 1985; 1987a.

⁹ Čović 1985.

¹⁰ Marović 1976.

¹¹ Vasić 1975; 1982a; 1983a.

¹² Pflug 1988a.

¹³ Teržan 1995.

tipološko-kronološka te kulturna saznanja i dalje postupno povećavaju. Pogotovo se to odnosi na nalaze ulomaka više kaciga iz nekropole Kamenjača u Brezi koje je objavio Veljko Paškvalin.¹⁴ Dvije nove kacige istražene su i u tumulu u Vranjevom Selu kod Neuma,¹⁵ a javnosti su predstavljeni i “čuveni” ulomci iz glasinakih Rusanovića i Talina u najnovijoj studiji o ilirskim kacigama R. Vasića, gdje je ujedno navedena i kaciga iz Ritešića kod Doboja¹⁶ (sl. 1). Svoje su zaslužno mjesto pojedine kacige našle i u studijama Boška Marijana o kasnom brončanom i starijem željeznom dobu na prostoru Hercegovine,¹⁷ te Bosne u sintezi Maria Gavranovića.¹⁸

Unatoč tako relativno dobroj istraženosti, neprestano je “tinjala” misao kako su ilirske kacige iz Bosne i Hercegovine ipak nedostavno poznate. Ta je činjenica afirmirala namjeru ovoga istraživanja kojim se, ponajprije, prikazuje detaljna kataloška obrada svih kaciga, kao i njihovih ulomaka, pogotovo onih do sada spominjanih, ali u biti nepoznatih primjeraka. Takva obrada koristi se u svrhu što podrobnije tipološke analize kojom smo, uz arheološki kontekst zatvorenih cjelina i materijalne kulture cijeloga prostora, nastojale prikazati novo sagledavanje kulturno-povijesne interpretacije vojne opreme starijeg željeznog doba na prostoru Bosne i Hercegovine.

Ilirske kacige II tipa

Najstariji stupanj ilirskih kaciga, ili tip I, nije poznat iz zemljopisnog prostora današnje Bosne i Hercegovine, te stoga prvu pojavnu varijantu predstavljaju kacige koje pripadaju II. tipu ili srednjem stupnju. Riječ je o kacigama koje, za sada, potječu jedino iz Donje Doline (k. 1-2).¹⁹ To su dva relativno dobro očuvana primjerka, od kojih je jedan pojedinačni nalaz iz naselja, Gradine (k. 1),²⁰ a jedan

¹⁴ Paškvalin 2002; 2003.

¹⁵ Miličević-Capek 2007; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011.

¹⁶ Vasić 2010.

¹⁷ Marijan 2000.

¹⁸ Gavranović 2011.

¹⁹ Фиала 1897, 662-663, T. III; Truhelka 1902, 266-268, sl. 7-8, T. XIII, 1, 3-6; Čović 1961, Y25; Marić 1964, 37, T. XI, 10, T. XII, 2a-b; Marović 1976, 291, T. I, 2-3 3; Vasić 1975, T. 2, 1-2; 2010, 38, T. II, 1-3; Gavranović 2011, 154-155, sl. 156, sl. 264/1.

²⁰ S navedenom je kacigom u stručnoj literaturi bilo čestih nesporazuma. Tako npr. Hrvoje Potrebica nepravilno preuzima podatak od B. Čovića, po kome kacigu iz donjodolinskog naselja identificira s kacigom iz nekropole gradine Čarakovo kod Prijedora (Potrebica 2008, 194). Naime, riječ je o posve drugom primjerku koji pripada III. stupnju ilirskih kaciga i

gradually. This is particularly the case with the discovery of fragments of several helmets from the Kamenjača necropolis in Breza, published by Veljko Paškvalin.¹⁴ Two new helmets have also been excavated from the tumulus in Vranjevo Selo near Neum,¹⁵ and the “eminent” fragments from Rusanovići and Taline in Glasinac have also been presented to the public in the latest study of Illyrian helmets by R. Vasić, which also refers to the helmets from Ritešići near Doboje¹⁶ (fig. 1). Certain helmets have also found their place in the studies by Boško Marijan on the late Bronze Age and early Iron Age in Bosnia and Herzegovina,¹⁷ and of Bosnia in the synthesis by Mario Gavranović.¹⁸

Despite being relatively thoroughly studied, the notion persisted that the Illyrian helmets of Bosnia and Herzegovina are not as well known as they should be. This underpinned the purpose of this research, which has resulted initially in a detailed, catalogue-style treatment of all the helmets and fragments, particularly those that have already been referred to but remain essentially unknown. This treatment is used for the purpose of the most detailed typological analysis possible, by means of which we have sought, in the archaeological context of close associations and the material culture of the entire area, to present new reflections on the cultural and historical interpretation of early Iron Age military equipment in Bosnia and Herzegovina.

Illyrian helmets of type II

The earliest type of Illyrian helmet, type I, is unknown in present-day Bosnia and Herzegovina. As a result, the first variant to appear consists of middle form or type II Illyrian helmets. Thus far, these are known only from Donja Dolina (cat. 1-2).¹⁹ The helmets in question are two relatively well preserved specimens, one of which was an individual find from a settlement, Gradina (cat. 1),²⁰ and the other from the necropolis

¹⁴ Paškvalin 2002; 2003.

¹⁵ Miličević-Capek 2007; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011.

¹⁶ Vasić 2010.

¹⁷ Marijan 2000.

¹⁸ Gavranović 2011.

¹⁹ Фиала 1897, 662-663, Pl. III; Truhelka 1902, 266-268, figs. 7-8, Pl. XIII, 1, 3-6; Čović 1961, Y25; Marić 1964, 37, Pl. XI, 10, Pl. XII, 2a-b; Marović 1976, 291, Pl. I, 2-3 3; Vasić 1975, Pl. 2, 1-2; 2010, 38, Pl. II, 1-3; Gavranović 2011, 154-155, fig. 156, fig. 264/1.

²⁰ There have been numerous misunderstandings in the specialist literature over this helmet. For instance, Hrvoje Potrebica mistook data from B. Čović, equating the Donja Dolina helmet with a helmet from the necropolis of Čarakovo hill fort near Prijedor (Potrebica 2008, 194). This is in fact a completely different

iz same nekropole (k. 2; sl. 2, 8). Kako su oni mnogostruko i podrobno već bili obrađivani u šire dostupnoj te znanstvenoj literaturi, ovdje će biti istaknute njihove osnovne i najvažnije činjenice.

Prema tipološkim karakteristikama, obje kacige pripadaju starijoj varijanti ili tipu II A ilirskih kaciga,²¹ zaobljeno izvučenih paragnatida, četvrtastog otvora za lice te s blago izvijenim i širokim štitnikom za vrat (k. 1-2; sl. 18). Izrazito ukrasno rebro proteže se uz cijeli rub kacige, odvajajući tako širi rubnik na kome su bile smještene velike zakovice s glavicom u obliku kuglica, naknadno dodavane u izreze rubnika. Kuglice su, ili zakovice, imale ne samo dekorativnu već i funkcionalnu namjenu podržavajući time podstave koje su gotovo sigurno bile izrađivane od organskih materijala.²² Duž najvišeg dijela kalote kacige protezala su se dva paralelna rebra koja su tako tvorila ležište za perjanicu. Ona su istaknuto trokutasto profilirana, prilično razmaknuta i s po dvije vanjske kanelure. Jedino su na kacigi iz naselja (k. 1) sačuvani otvori za nosače perjanice i s prednje i sa stražnje strane kacige. Po jedno je ukrasno, profilirano rebro dodano i na frontalnoj, čeonj strani iznad otvora. Budući da njihov broj na kacigama varira od jednog do dva, pa čak i tri rebra, pretpostavlja se da je time mogao označavati i određenu statusnu razliku između njihovih imatelja i/ili nositelja.²³

Dragocjen je, u tome smislu, inventar groba XXVII s parcele M. Petrovića ml., jer obilježava jedan od najbogatijih grobova nekropole u Donjoj Dolini vezanih uz starije razdoblje željeznoga doba (sl. 2). Izuzev kacige i umba štita, posebnu zanimljivost toga groba obilježava i brončana posuda tipa *lotus phiale* (sl. 2, 9),²⁴ čija prostorna disperzija ukazuje na širu povezanost ne samo unutar egejskog već i istočnomediterranskog te anatolskog kulturnog kruga.²⁵

(cat. 2; fig. 2, 8). Since they have already been studied several times in detail in both the popular and the scholarly literature, only their basic and most important features will be highlighted here.

Based on their typological characteristics both helmets belong to the earlier variant or type II A Illyrian helmet,²¹ with a rounded base to the cheek guards, a square face opening and a wide, somewhat curved neck guard (cat. 1-2; fig. 18). A pronounced decorative rib ran around the entire rim of the helmet, forming a wide border set with large, globule-headed rivets. These rivets were both decorative and functional, holding in place the lining of the helmet, which would certainly have consisted of organic material.²² Two parallel ribs extended along the crown of the helmet, into which the crest of the helmet would be fitted. These ribs were strongly triangular in profile, set fairly far apart, and each had two cannelures on the outer side. The apertures for the crest holder at the front and back of the helmet were still extant only on the helmet from the settlement (cat. 1). A single decorative, profiled rib was also added to the front of the helmet, above the face opening. Since the number of these ribs varies from one to two or even three per helmet, it is possible that they also served to denote differences in the status of their owners or wearers.²³

Of great value in this regard is the inventory of grave XXVII from the plot of M. Petrović jr., which records one of the most richly furnished early Iron Age graves in the Donja Dolina necropolis (fig. 2). An item of particular interest from this grave, in addition to the helmet and a shield boss, was a bronze vessel of *lotus phiale* type (fig. 2, 9),²⁴ the geographical distribution of which suggests widespread connections not only within the Aegean but also in the eastern Mediterranean and Anatolian Kulturkreis.²⁵

kojeg je B. Čović jasno odredio u 3a fazu grupe Donja Dolina – Sanski Most, tj. u 5. i eventualno u 4. stoljeće pr. Kr. (Čović 1987a, 258), a ne u fazu 2b kako su datirane obje ilirske kacige II. tipa iz Donje Doline (Čović 1987a, 245-246, 249, sl. 15, 4).

²¹ Vasić 1975, 87-89; Marović 1976, 290; Pflug 1988a, 51.

²² Marović 1976, 290.

²³ Vasić 2010, 38.

²⁴ Marić 1964, 36-37; Čović 1987a, 250-251; Vasić 1975, 87-88; 1983b, 187-188, sl. 1; 2003, 113, sl. 73.

²⁵ Teržan 1995, 90, sl. 16; Gavranović 2011, 158-159, sl. 160. Vrlo sličnu phialu poznajemo još iz Osova (Benac, Čović 1957, T. XXVIII, 2). Pri nešto svježijem pokušaju njezine interpretacije Martin Trachsel, npr., ni ne spominje ovu phialu iz Donje Doline, već je dovodi u izravnu vezu s Gordionom, kronološki je tako usklađujući na donju granicu njezina korištenja u vremenu Ha C2 stupnja (Trachsel 2004, 299, sl. 182). Vidjeti o tome raspravu i kod Teleaga 2008, 270-271.

specimen, belonging to type III, which B. Čović clearly attributed to phase 3a of the Donja Dolina-Sanski Most group, dating from the 5th or possibly the 4th century BC (Čović 1987a, 258), not to phase 2b to which the type II Illyrian helmets from Donja Dolina belong (Čović 1987a, 245-246, 249, fig. 15, 4).

²¹ Vasić 1975, 87-89; Marović 1976, 290; Pflug 1988a, 51.

²² Marović 1976, 290.

²³ Vasić 2010, 38.

²⁴ Marić 1964, 36-37; Čović 1987a, 250-251; Vasić 1975, 87-88; 1983b, 187-188, fig. 1; 2003, 113, fig. 73.

²⁵ Teržan 1995, 90, fig. 16; Gavranović 2011, 158-159, fig. 160. A very similar phiale is known from Osovo (Benac, Čović 1957, Pl. XXVIII, 2). In his attempt to provide a somewhat fresher interpretation of it, Martin Trachsel, for example, does not even refer to the phiale from Donja Dolina, but associates it directly with Gordion, thereby placing it chronologically at the lower limit of its use in Ha C2 phase (Trachsel 2004, 299, fig. 182; see also Teleaga 270-271).

Sl. 2. Inventar groba XXVII, greda M. Petrović, Donja Dolina (prema: Truhelka 1902; Čović 1961; Marić 1964).

Fig. 2. Inventory of grave XXVII, M. Petrović jr. terrace, Donja Dolina (adapted from Truhelka 1902; Čović 1961; Marić 1964).

U odnosu na cjelokupni repertoar građe, grob je ponajprije smješten u prijelaz 6. na 5. stoljeće pr. Kr.²⁶ i povezan uz kraj glasinacke IVc faze.²⁷ No, revizijom građe datacija je ipak podignuta i to u drugu četvrtinu 6. stoljeća, pa je time smješten i u relativnu 2b fazu kulturnog kompleksa Donja Dolina – Sanski Most.²⁸ Napokon, takva je vremenska odrednica usuglašena kao najprihvatljivija mogućnost općenito datiranja tog tipa ilirskih kaciga na području Balkana, dakle od sredine 7. do sredine 6. stoljeća.²⁹

Donja je Dolina tako jedino za sada poznato nalazište kartirano s po dvije kacige predmetnoga tipa, a da nije riječ o nekom od makedonskih nalazišta ili panhelenskih svetišta (sl. 3). Izuzev najrodnijih primjeraka koje za donjodolinske primjerke nalazimo na području Makedonije,³⁰ izuzetna sličnost s kacigom iz Kaptola već je konkretno uspostavljena i definirana,³¹ naravno, uz ostalu građu koja je ondje nađena. Zato je općeprihvaćeno mnijenje kako kacige iz Donje Doline i Kaptola predstavljaju import iz južnobalkanskih, najvjerojatnije makedonskih radionica, budući da je njihovo možebitno obrtničko središte smješteno upravo negdje na području između Aiani i Kozania pa sve do Thessaloniki (sl. 3).³² Na tom zemljopisnom arealu brojne su i u novijim istraživanjima osobito nekropole Archontiko u Pelli,³³ a racionalno se i realno misli kako velik njihov broj s tržišta antikviteta potječe upravo iz toga prostora.³⁴ Ondje je također zabilježena i mlađa varijanta,

In the light of the entire range of material, the grave was initially ascribed to the turn of the 6th and 5th centuries BC²⁶ and associated with the end of Glasinac phase IV.²⁷ A revised dating pushed it back to the fourth quarter of the 6th century, placing it in the related 2b phase of the Donja Dolina-Sanski Most cultural complex.²⁸ Finally, this chronological determinant is agreed to be the most acceptable possibility for the general dating of this type of Illyrian helmet in the Balkans, i.e. from the mid 7th to the mid 6th century.²⁹

Donja Dolina is thus so far the only site with two helmets of this type that is not one of the Macedonian sites or pan-Hellenic sanctuaries (fig. 3). In addition to the specimens from Macedonia,³⁰ the remarkable similarity to the helmet from Kaptol has already been noted,³¹ with, of course, the other material found there. It is therefore widely accepted that the helmets from Donja Dolina and Kaptol were imported from southern Balkan – probably Macedonian – manufacturing sites, since their likely manufacturing centre was somewhere between Aiani and Kozani and all the way down to Thessaloniki (fig. 3).³² They are common in that part of the world, particularly in the recently excavated necropolis of Archontiko in Pella,³³ and it is both reasonable and realistic to imagine that many of them on the antiquities market come from that very area.³⁴

²⁶ Svi datumi, godine i stoljeća odnose se na vrijeme stare ere, *pr. Kr.*

²⁷ Čović 1961, Y25.

²⁸ Marić 1964, 36-38; Vasić 1975, 87-90; 1982a, 7; Čović 1987a, 250-251.

²⁹ Pflug 1988a, 52; Potrebica 2008, 195; Vasić 2010, 38.

³⁰ Teržan 1995, 87, 113, sl. 6. Iz korita rijeke Cetine kod Trilja ne potječe niti jedna ilirska kaciga navedenog tipa, kao što je to bilo kartirano kod B. Teržan (1995, sl. 6), a prenijeli su H. Potrebica (2008, sl. 2) i M. Gavranović (2011, 155). Sve kacige pripadaju kasnom stupnju, tj. III. tipu i njihovim varijantama. Pregledano u Muzeju cetinske krajine, Sinj, i u Muzeju triljskog kraja, Trilj.

³¹ Naprimjer: Marović 1976, 290-291; Potrebica 2008, 194-195; Vasić 1975, 87-89; 2010, 38; uz stariju literaturu.

³² Vasić 2010, 38.

³³ Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009.

³⁴ Njihovom broju valja sada pridružiti i dvije kacige iz Italije koje se čuvaju u Modeni i u Bologni. Kao recentne akvizicije smatra se da izvorno potječu iz prostora Balkana, a obje se svrstavaju u stariju varijantu II. tipa ilirskih kaciga (II A). Kaciga iz Bologne na čeonom dijelu ima tri ukrasna paralelna rebra (http://www.archeobo.arti.beniculturali.it/comunicati_stampa/bo_elmo_bals.htm; http://www.anticoantico.com/l_port/scheda_articolo_main.asp?ID=57594 (14. 02. 2011).

²⁶ All dates, years and centuries are BC.

²⁷ Čović 1961, Y25.

²⁸ Marić 1964, 36-38; Vasić 1975, 87-90; 1982a, 7; Čović 1987a, 250-251.

²⁹ Pflug 1988a, 52; Potrebica 2008, 195; Vasić 2010, 38.

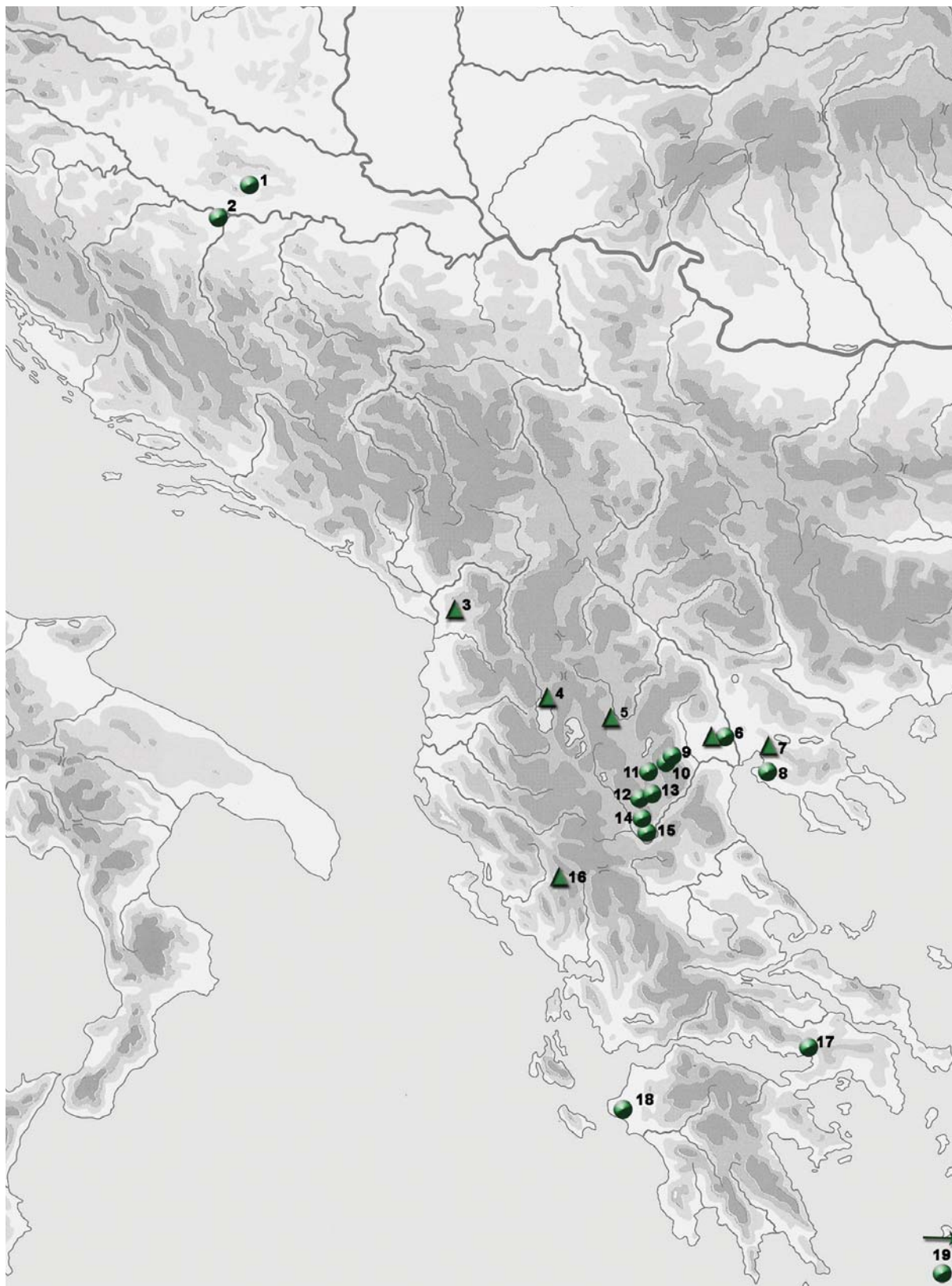
³⁰ Teržan 1995, 87, 113, fig. 6. There is not one Illyrian helmet of this type from the River Cetina near Trilj, as indicated by B. Teržan (1995, fig. 6), and taken up by H. Potrebica (2008, fig. 2) and M. Gavranović (2011, 155). All helmets belong to the later type III and its variants. Studied in the Cetinska krajina Museum, Sinj, and the Trilj Museum in Trilj.

³¹ E.g.: Marović 1976, 290-291; Potrebica 2008, 194-195; Vasić 1975, 87-89; 2010, 38; with earlier literature.

³² Vasić 2010, 38.

³³ Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009.

³⁴ To these should now be added two helmets from Italy housed in Modena and Bologna. Recent acquisitions, they are thought to have come originally from the Balkans; both belong to the older variant of type II Illyrian helmet (II A). The helmet in Bologna has three decorative parallel ribs at the front (http://www.archeobo.arti.beniculturali.it/comunicati_stampa/bo_elmo_bals.htm; http://www.anticoantico.com/l_port/scheda_articolo_main.asp?ID=57594 (14. 02. 2011).

Sl. 3. Karta rasprostranjenosti ilirskih kaciga II A (●) i II B (▲) tipa (nadopunjeno prema: Teržan 1995; Vasić 2010).

Fig. 3. Map showing the distribution of Illyrian helmets of type II A (●) and II B (▲) (updated from Teržan 1995; Vasić 2010).

Sl. 4. Ilirske kacige II B varijante:
1: Ioannina, grob 43 (prema: Catling 1986),
2: Ungrej (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine).

Fig. 4. Illyrian helmets of variant II B: 1: Ioannina, grave 43 (after Catling 1986), 2: Ungrej (National Museum of Bosnia and Herzegovina).

ili prijelazni oblik prema III. tipu ilirskih kaciga (II B), što ilustrira kaciga s korintskim natpisom iz sjeverne Grčke (Halkidike?),³⁵ te iznimna kaciga iz Ioannine koja na desnoj paragnatidi ima prikaz urezanog vepra³⁶ (sl. 3; sl. 4, 1).³⁷ To je ujedno prvi ukras s prikazom vepra na nekoj od ilirskih kaciga, što će postati, u mnogo razvijenijoj i luksuznijoj varijanti, značajka ilirskih kaciga III A1-b tipa.³⁸ Najsjeverniji nalaz te varijante kaciga smješten je u Ungrej na skadarskom području (sl. 4, 2; sl. 18),³⁹ dok ih najveći broj poznajemo iz nekropole Trebeništa, i to iz

A later variant or transitional form to the Illyrian helmet type III (II B) has also been recorded there, illustrated by a helmet with a Corinthian inscription from northern Greece (Halkidiki?),³⁵ and an exceptional helmet from Ioannina with the figure of a wild boar incised on the right cheek guard³⁶ (figs. 3; 4, 1).³⁷ This is also the earliest figure on any Illyrian helmet of a wild boar, a more highly worked version of which was later to become the hallmark of type III A1-b Illyrian helmets.³⁸ The northernmost find of this variant of helmet was at Ungrej in the Shkodër region (figs. 4, 2; 18),³⁹ while the greatest numbers known are from

³⁵ Amandry 1971, 589-597, sl. 4-5.

³⁶ Catling 1986, 50, sl. 65; Andreou 1997, 96-97, sl. 80-80a; Pflug 1988a, 49-50.

³⁷ Obje su kacige smatrane korintskim uradcima, što su podpirali i korintski natpis i stilizirani prikaz vepra u maniri korintske škole važnoga slikarstva. No, to proizvodno središte nije prihvaćeno kao uvjerljivo rješenje. Svakako je zanimljiv podatak da je ioanninska kaciga nađena u grobu 43 korištena kao urna, a to je isto bio slučaj i s grobom 52, gdje je u funkciji urne bila pak ilirska kaciga I. tipa (Catling 1986, 50). U okolici Ioannine, na nalazištu Parkio Koutseliou, istražen je grob ratnika s još jednom ilirskom kacigom nepoznatih tipoloških obilježja (Whitley et al. 2006, 81).

³⁸ Blečić 2007, 79-87.

³⁹ Nopcsa 1907, 2-4, sl. 2-3.

³⁵ Amandry 1971, 589-597, figs. 4-5.

³⁶ Catling 1986, 50, fig. 65; Andreou 1997, 96-97, figs. 80-80a; Pflug 1988a, 49-50.

³⁷ Both helmets are regarded as Corinthian, as attested by the Corinthian inscription and stylized figure of a wild boar in the manner of the Corinthian school of vase painting. However, this manufacturing centre is not seen as convincing. Of undoubted interest is the fact that the Ioannina helmet found in grave 43 was used as an urn, as was the case in grave 52, where an Illyrian type I helmet was used as an urn (Catling 1986, 50). The grave of a warrior with another Illyrian helmet of unknown typological features was excavated at the Parkio Koutseliou site near Ioannina (Whitley et al. 2006, 81).

³⁸ Blečić 2007, 79-87.

³⁹ Nopcsa 1907, 2-4, figs. 2-3.

grobova I, III i IV,⁴⁰ dakle iz konteksta koji je uže odredio njihovu dataciju, tretirajući ih kronološki nešto mlađim datumom od onih kaciga II A varijante.

Kacige iz Donje Doline i Kaptola obilježavaju tako najsjeverniji nalaz njihova sezanja na području Posavine i Slavonije (sl. 3). Temeljem njih uspostavljena je, kao i uz pomoć drugih nalaza materijalne kulture prestižne vojne opreme i brončanog posuđa na širem prostoru od Glasinca do Posavine, relacija prvih snažnijih prodora, najopćenitije mišljeno, grčkih proizvoda, trgovine i razmjene, u sjevernija područja "barbarskog" Balkanskog poluotoka.⁴¹ Međutim, to se prostorno i kulturno izvorište, barem kada su ilirske kacige u pitanju, definitivno može promišljati znatno konkretnije, i to za prostor povijesne Makedonije gdje se te kacige isključivo nalaze u bogatijim, pa čak i u kneževskim, muškim grobovima, kao što je to već više puta pokazao R. Vasić.⁴² Ondje su također prisutne obje razvojne varijante, s time da mlađa, II B varijanta, penetrira više u sjevernije prostore Makedonije i Ilirije (sl. 3). U samoj se Grčkoj te kacige nalaze isključivo u svetištima, od kojih će nam nalaz iz Dodone samo dodatno argumentirati tijesnu povezanost Epira i Makedonije toga vremena (sl. 3).

Ilirske kacige III A tipa

Ilirske kacige posljednjeg ili trećeg stupnja, odnosno III A tipa, u pravom i punom smislu podrazumijevaju i opravdavaju imensko nazivlje *ilirske*.⁴³ Najvećim

⁴⁰ Filow 1927, 79-83, sl. 3, 5, 6, 96, T. XV, 1. Iz nekropole Trebeništa, do danas, poznajemo isključivo tri kacige varijante II B, ne pet primjeraka kaciga tipa II kako se to učestalo navodi u literaturi (npr. Potrebica 1998, 242; 2000, 280-281; 2008, 194). Također, danas znamo preko 30-tak kaciga toga tipa, čiju tipološku i kronološku shemu daleko upotpunjuju nalazi kaciga iz Makedonije, a posebno nekropole Archontiko u Pelli, čiji će konačni broj tek biti poznat (Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; vidjeti i Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 54-61, bilj. 22 i 25).

⁴¹ Čović 1987a, 250; Teržan 1995, 87; Potrebica 2008, 194-196; Vasić 1975, 89-91; 2003, 113-114; 2010, 38.

⁴² Vasić 1993, 1684-1686; 2010, 38.

⁴³ Tako ujednačen naziv uglavnom je opredijeljen teritorijalno, a manjim dijelom etničkim nositeljima. Valja, međutim, naglasiti kako različito imensko nazivlje odražava zapravo kronologiju poznavanja i analiziranja te kacige, i to od *grčko-ilirskih*, *ilirsko-grčkih*, *makedonsko-ilirskih* pa sve do *ilirskih* kaciga. Suprotno tomu, i nadalje se upotrebljavaju, ponajčešće u domaćoj literaturi, zastarjela nazivlja, a predlažu se i posve nove imenske varijante, primjerice *pajonski* tip ili *grčko-makedonski* tip kacige (Blečić 2007, 74; Bacifić 2009b, 182; Vasić 1982a, 5; 2010, 37; uz navedenu stariju literaturu).

the Trebeništa necropolis, where they came from graves I, III and IV,⁴⁰ or in other words from a context that allowed for a close dating, treating them as chronologically of somewhat later date than the type II A variant of helmet.

The helmets from Donja Dolina and Kaptol thus mark the northernmost limit of their distribution in the Posavina (Sava basin) and Slavonia (fig. 3). They form the basis, along with other finds of high-status military equipment and a bronze vessel in the wider region from Glasinac to the Posavina (Sava basin), for identifying, generally, the first time Greek wares made any serious inroads, in terms of trade and exchange, into the more northerly regions of the "barbarian" Balkan peninsula.⁴¹ However, at least where Illyrian helmets are concerned, this geographical and cultural point of origin may be regarded much more specifically as ancient Macedonia, where these helmets are found solely in the graves of wealthier, even princely males, as already pointed out more than once by R. Vasić.⁴² Both variants are also present there, though the later II B variant reached further north into Macedonia and Illyria (fig. 3). In Greece itself these helmets are found only in sanctuaries, of which the find from Dodona will merely add weight to the argument that there were close relations between Epirus and Macedonia at that time (fig. 3).

Illyrian helmets of type III A

Illyrian helmets of the third or last form, type III A, may with full justification be called *Illyrian*,⁴³

⁴⁰ Filow 1927, 79-83, figs. 3, 5, 6, 96, Pl. XV, 1. Thus far only three helmets of variant II B are known from the Trebeništa necropolis, not five examples of type II helmet, as often stated in the specialist literature (e.g. Potrebica 1998, 242; 2000, 280-281; 2008, 194). More than thirty helmets of that type are now known, of which the typology and chronology is largely supplemented by the finds of helmets in Macedonia, and in particular at the necropolis at Archontiko in Pella, the final number of which is yet to be determined (Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; see also Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 54-61, fn. 22 and 25).

⁴¹ Čović 1987a, 250; Teržan 1995, 87; Potrebica 2008, 194-196; Vasić 1975, 89-91; 2003, 113-114; 2010, 38.

⁴² Vasić 1993, 1684-1686; 2010, 38.

⁴³ The term Illyrian pertains mainly to a territory, and only in part to ethnic groups. It is worth noting, however, that different epithets reflect the chronology of the discovery and analysis of these helmets, ranging from *Graeco-Illyrian* and *Illyro-Graecian* to *Macedonian-Illyrian* and finally *Illyrian*. In contrast,

su, dakle, dijelom rasprostranjene na području južnog i zapadnog balkanskog teritorija, te uz istočnojadransku obalu i njezino zaleđe. Nekoliko novih nalaza, ali i revizija te objavljivanje do sada nepoznatih ilirskih kaciga toga tipa iz prostora Bosne i Hercegovine, dali su zapravo inicijalni poticaj pristupanju ovom i ovakvom istraživanju. Shodno tipološkim različitostima, kao i srodnostima, ilirske kacige III. tipa definirane su u nekoliko varijanti koje, iako pokazuju prostorne povezanosti, tipološku srodnost i kronološku usklađenost, naznačuju određene vrijednosti i po tim problematskim pitanjima. Prema do sada prikupljenim podacima, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine zabilježene su kacige III A1-a, III A2-a i III A2-b varijanti. S obzirom na nalaz aplikativnog vepra iz Zagrađa, možemo pretpostavljati, s dosta sigurnosti, da je ondje bila poznata, ili u nekom određenom smislu korištena, kaciga III A1-b tipa, odnosno njezin simbolički supstitut. Kacige tipa III A3 i III B za sada u toj zemljopisnoj regiji posve izostaju.

Varijanta III A1-a ilirskih kaciga

Kao i kacige II. tipa, tako su i one u klasifikaciji III A1 tipa, s izvedenim ukrasom pravih kuglica na rubovima, već dobro poznate i obrađene u znanstvenoj literaturi. To su čuvena kaciga iz Gorice (k. 3), zatim kacige iz Kačnja (k. 5-7) i iz Putičeva (k. 4), koje su sve pribrojene III A1-a varijanti istih.⁴⁴

Prema mjestu i okolnostima nalaženja Kačanj je jedino nalazište gdje su dokumentirane tri kacige predmetnoga tipa, obilježavajući istovremeno jedine kacige koje potječu iz masovne tzv. "zajedničke grobnice".⁴⁵ Kacige iz Gorice i Putičeva, s obzirom na mjesto nalaženja, možda bi mogli sagledavati u istoj kategoriji. Naime, kaciga iz

⁴⁴ Pflug 1988a, 53, sl. 14; Teržan 1995, 115, sl. 7; Blečić 2007, 80-81, sl. 4; Vasić 2010, 39-40, 42-43, T. III, 1-2. Dva ulomka kaciga iz Kamenjače u Brezi (Paškvalin 2002, 526-527, T. II, 1-2; Blečić 2007, 79, 81) (k. 15-16) provjerom i obradom građe u Zemaljskom muzeju BiH isključena su iz III A1-a varijante, budući da su uz rubove izrađene imitirajuće pravilno obrađene kuglice koje tako navedene ulomke kaciga opredjeljuju III A2 varijanti. O tome vidjeti raspravu dalje u tekstu.

⁴⁵ Marić 1959, 87-88; 1976a, 102. Da je to nekropola na ravnome, kako je o tom nalazištu promišljao B. Marijan (2000, 34), definitivno je malo vjerojatno.

being most widespread in the south and west Balkans and along the eastern Adriatic coast and its hinterland. A number of new finds and a review and publication of previously unknown Illyrian helmets of this type from Bosnia and Herzegovina in fact constituted the initial impetus to begin this and similar research. In the light of their typological diversity and their similarities, Illyrian type III helmets have been classified into a number of variants which, although related geographically, typologically and chronologically, indicate certain values and concomitant issues. According to the data assembled so far, helmets of variants III A1-a, III A2-a and III A2-b have been recorded in present-day Bosnia and Herzegovina. The discovery of plaque representing a wild boar from Zagrađe suggests with a fair degree of certainty that the helmet of type III A1-b or its symbolic substitute was known or used there in some way. So far, helmets of type III A3 and III B are completely absent from the region.

Illyrian helmets of variant III A1-a

Like type II helmets, those classified as type III A1, with a decoration of true globules along the rim, are already well known and described in scholarly literature. They are the famous helmets from Gorica (cat. 3), Kačanj (cat. 5-7) and Putičevo (cat. 4), all of which are of variant III A1-a.⁴⁴

In terms of the context and circumstances of the find, Kačanj is the only site where three helmets of this type have been documented; they are also the only helmets from a large "communal grave".⁴⁵

outdated epithets are still in use, mainly in the local literature, and entirely new epithets are also being proposed, such as the *Paionian* type or the *Graeco-Macedonian* type of helmet (Blečić 2007, 74; Васић 2009b, 182; Vasić 1982a, 5; 2010, 37; together with the earlier works referred to).

⁴⁴ Pflug 1988a, 53, fig. 14; Teržan 1995, 115, fig. 7; Blečić 2007, 80-81, fig. 4; Vasić 2010, 39-40, 42-43, Pl. III, 1-2. After checking and analysing the material in the National Museum of Bosnia and Herzegovina, two fragments of helmets from Kamenjača in Breza (Paškvalin 2002, 526-527, Pl. II, 1-2; Blečić 2007, 79, 81) (cat. 15-16) have been ruled out from variant III A1-a, as the rims are worked in imitation of even-sized globules, which thus place these fragments in the III A2 variant. This is discussed later in this paper.

⁴⁵ Marić 1959, 87-88; 1976a, 102. It is very unlikely that this is a flat necropolis, as B. Marijan considered this site (Marijan 2000, 34).

Putičeva je pojedinačni nalaz,⁴⁶ dok je kaciga iz Gorice navodno iz “svetišta”,⁴⁷ pa stoga i jednu i drugu možemo razumijevati kao votivne darove ili poklone zavjetnoga karaktera, što je za ilirske kacige bila načelno znana i dobro potvrđena praksa.⁴⁸

Iako sve četiri kacige imaju ukras rubnika izveden s umetnutim, gusto poredanim pravim kuglicama, koje imaju isključivo dekorativnu namjenu, one nisu posve identične nego ih obilježavaju određene tipološke razlike. Kaciga iz Gorice (k. 3; sl. 18) najlošije je očuvan primjerak i dobrim je dijelom rekonstruirana, budući da je bila namjerno (ritualno) razbijana i nagorena. Ona ima izrazito zašiljene, a kratke paragnatide, s relativno plitkim usjekom s bočnih strana kacige. Čeonni dio je nizak i zabačen, štitnik za vrat je kratak i izdignut, a trokutasta rebra ležišta za perjanicu posve su neizrazito i plitko profilirana. Prema tim odlikama vjerojatno pripada nešto starijoj izradbi kaciga predmetnoga tipa, pa je morfološki možemo usporediti sa trebeniškim, grobovi VII i II,⁴⁹ i sindoškim kacigama⁵⁰ no svakako i s, najbližom, kacigom iz Kličeva.⁵¹ To znači da je prema svom osnovnom obliku vrlo srodna “makedonskim” kacigama III A3 tipa koje su bile obilježjem prostora Makedonije u širem smislu zemljopisnog poimanja.⁵² Stoga ju R. Vasić i smatra najranijim, ili čak prijelaznim oblikom prema III. tipu ilirskih kaciga.⁵³ U usporedbi s kacigama II B tipa, gorička je kaciga ipak znatnije razvijena, te bi bilo prihvatljivije smatrati je nekim ranim oblikom općenito III A tipa, ali s određenim mjesnim ili radioničkim karakteristikama (sl. 18).

Kacige iz Putičeva (k. 4)⁵⁴ i Kačnja (k. 5-7)⁵⁵ pripadaju pak klasičnim oblicima III A1 tipa kaciga. Ona iz Putičeva je djelomično očuvana te joj nedostaje gotovo čitava lijeva strana.

Given the place where they were found, the helmets from Gorica and Putičevo could perhaps be considered as belonging to the same category. The helmet from Putičevo was a one-off find,⁴⁶ whereas the helmet from Gorica is supposedly from a “sanctuary”,⁴⁷ both may thus be seen as votive offerings or gifts of a votive nature, a practice that is known in principle and confirmed in practice in the case of Illyrian helmets.⁴⁸

Though all four helmets have a decorative border with close-packed, inset, true globules, which are purely decorative in nature, they are not completely identical, but display certain typological differences. The helmet from Gorica (cat. 3; fig. 18) is the least well preserved specimen, and has been largely reconstructed, having been deliberately (ritually) smashed and burned. It has markedly pointed but short cheek guards, with a relatively short notch on each side of the helmet. The front is low and set back, the neck guard is short with an upturned brim, and the triangular ribs of the crest holder are barely profiled. These features suggest that it belongs to an earlier sub-variant of this type of helmet, which may be compared morphologically with the Trebeništa helmets, graves VII and II,⁴⁹ and the Sindos helmets,⁵⁰ and certainly with its closest match, the helmet from Kličevo.⁵¹ This means that it is very similar in basic form to the “Macedonian” helmets of type III A3 that were a feature of Macedonia in its wider meaning as a geographical concept.⁵² R. Vasić therefore regards it as the earliest type III Illyrian helmet, or perhaps even a transitional form to that type.⁵³ The Gorica helmet is nonetheless more sophisticated than type II B helmets, and it would be preferable to regard it as an early form of type III A in general, but with certain local or manufacturing site-related characteristics (sl. 18).

⁴⁶ Фиала 1897, 661, T. II; Nadbath 2004, T. 1, 1; Vasić 2010, 43, T. III, 2; Gavranović 2011, 155-156, sl. 157, k. 60.

⁴⁷ Truhelka 1899, 340-341; Човић 1976, 253; Potrebica 2008, 201.

⁴⁸ Blečić 2007, 82, 92-93.

⁴⁹ Filow 1927, 83, sl. 97-98.

⁵⁰ Sindos 1997, 83, k. 121, 127, k. 199, 131, k. 211, 148-149, k. 240, 276-277, k. 452.

⁵¹ Жижић 1979, 206, sl. 1; Васић 2009a, 114, sl. 2; Vasić 2010, 43, T. IV, 1.

⁵² Teržan 1995, 121, sl. 9.

⁵³ Vasić 1983a, 76; Васић 2009a, 114.

⁵⁴ Фиала 1897, 661, T. II.

⁵⁵ Marić 1959, 89-90, sl. 1, T. I, 1; 1976a, T. I, 3-6.

⁴⁶ Фиала 1897, 661, Pl. II; Nadbath 2004, Pl. 1, 1; Vasić 2010, 43, Pl. III, 2; Gavranović 2011, 155-156, fig. 157, cat. 60.

⁴⁷ Truhelka 1899, 340-341; Човић 1976, 253; Potrebica 2008, 201.

⁴⁸ Blečić 2007, 82, 92-93.

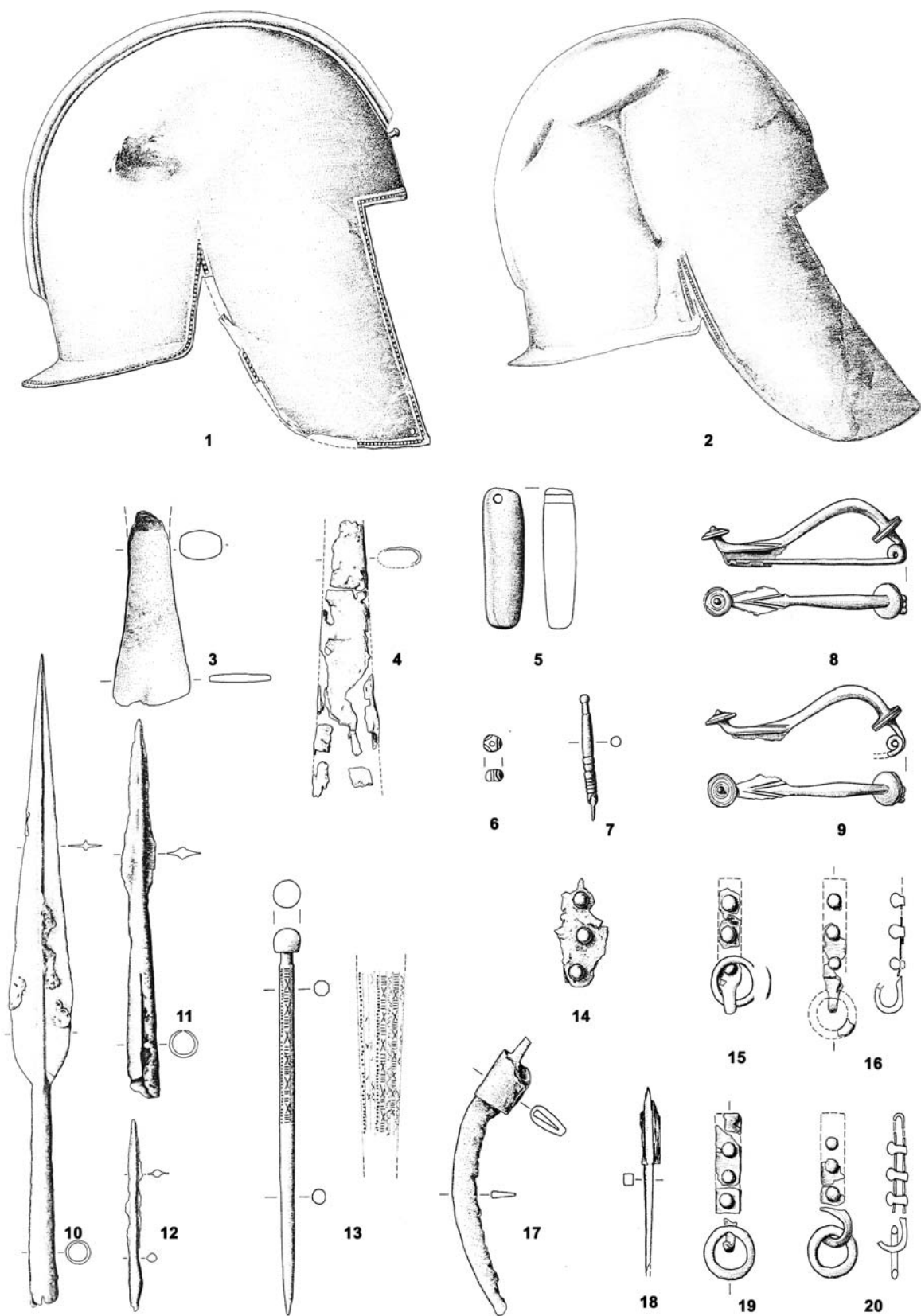
⁴⁹ Filow 1927, 83, figs. 97-98.

⁵⁰ Sindos 1997, 83, cat. 121, 127, cat. 199, 131, cat. 211, 148-149, cat. 240, 276-277, cat. 452.

⁵¹ Жижић 1979, 206, fig. 1; Васић 2009a, 114, fig. 2; Vasić 2010, 43, Pl. IV, 1.

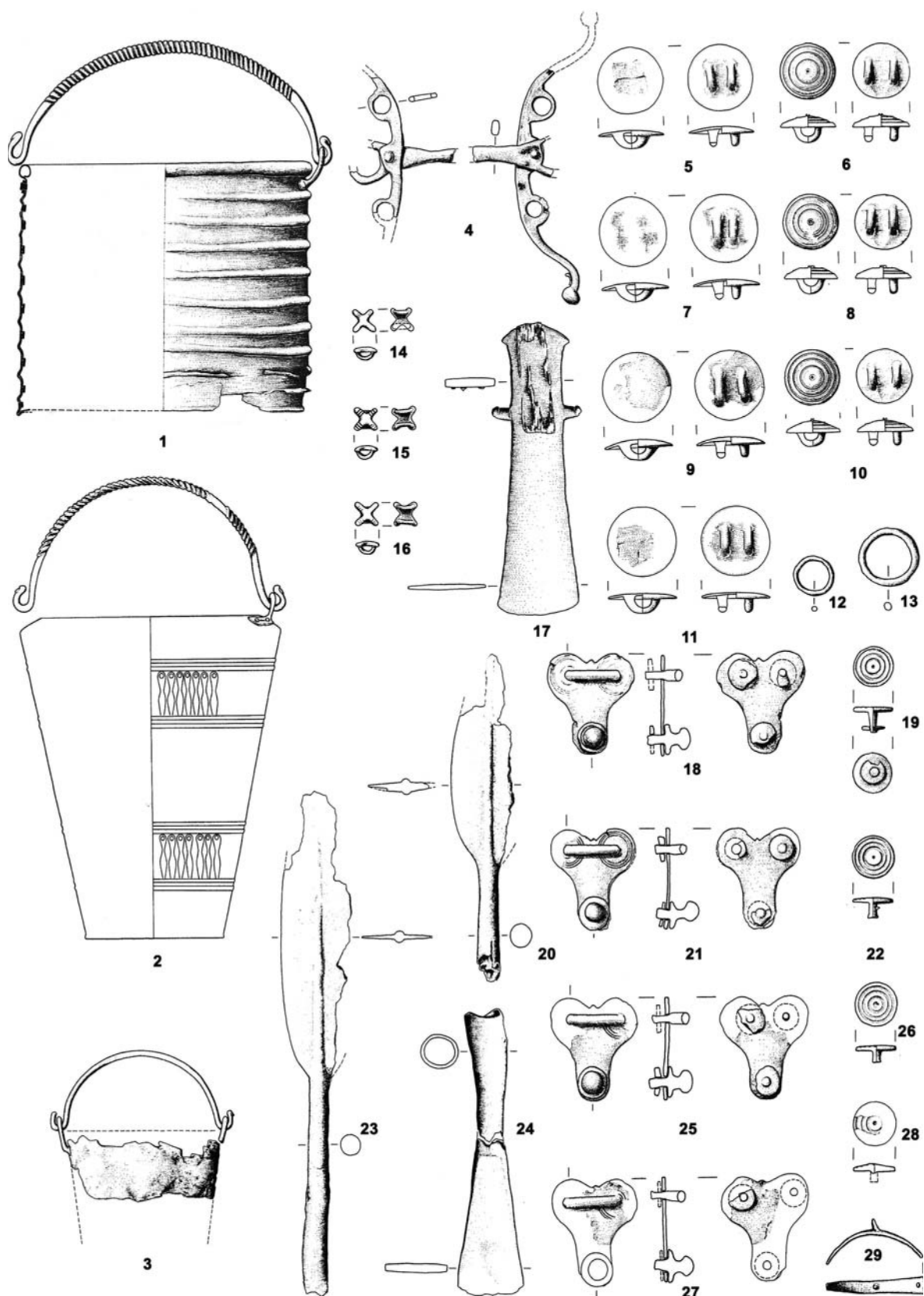
⁵² Teržan 1995, 121, fig. 9.

⁵³ Vasić 1983a, 76; Васић 2009a, 114.

Sl. 5. Grobna cjelina iz Novoga Mesta – Kapiteljska njiva VII/19 (prilagođeno prema: Egg 1999).

Fig. 5. Funerary complex from Novo Mesto – Kapiteljska njiva VII/19 (adapted from Egg 1999).

Sl. 6. Grobna cjelina iz Novoga Mesta – Kapitelska njiva VII/19 (prilagođeno prema: Egg 1999).

Fig. 6. Funerary complex from Novo Mesto – Kapitelska njiva VII/19 (adapted from Egg 1999).

Od primjeraka iz Kačnja za detaljniju su analizu valjane dvije, cjelovitije sačuvane kacige (k. 5-6). Sve navedene na postojećim dijelovima imaju, tipološki vrednujući, jasno istaknute relevantne elemente, od samog zaobljenog oblika kalote, izduženih i zaobljenih paragnatida s nešto izraženijim bočnim usjecima, koje se prema vratu sužavaju, do blago izvučenog i kraćeg štitnika za vrat. Trokutasto profilirana rebra ležišta perjanice usporedno teku uzduž kalote, između kojih su urezane tri linije, a na čeonom dijelu se u pravilu nalazi nosač, odnosno alka na zatiljnom dijelu, za pričvršćivanje iste. Tako se kod ove varijante već razvidno zaokružuje evolutivna faza i naznačuje stabilizirano standardiziranje toga tipa obrambenog naoružanja. On neće doživjeti daljnja preoblikovanja, ali će zato dozvoljavati određene, ponekad i znatne regionalne ili produkcijske znakovitosti. Najvažnije, sve te kacige imaju izveden ukras rubnika sa zasebno lijevanim i potom umetnutim malim kuglicama. One su poredane vrlo gusto, pravilno i proporcionalno, ostvarujući tako, isključivo u dekorativnom kanonu, kugličasti – *perlasti* učinak. Pri njihovom umetanju vrlo je često korišten i kositar, s obzirom da su kuglice bile posrebrnjene.⁵⁶ Takvim tehnološkim i stilskim osobitostima podudaraju se s ostalim kacigama iz iste tipološke skupine: od one iz akvatorija Belog na otoku Cresu,⁵⁷ do kacige te varijante iz Novoga Mesta (sl. 5, 1),⁵⁸ zatim s kacigom iz Bulbina kod Imotskog⁵⁹ ali pogotovo s kacigama iz Pečke Banje⁶⁰ i iz Ražane.⁶¹ Po tom značenju moraju se dakako dovesti i u blisku vezu s drugom, raskošnijom inačicom, III A1-b kaciga iz Olimpije,⁶² Trebeništa, grobovi V i VIII,⁶³ i Găvojdie kod Timișoare (sl. 11)!⁶⁴

The helmets from Putičevo (cat. 4)⁵⁴ and Kačanj (cat. 5-7)⁵⁵ belong to the classic forms of type III A1 helmet. The one from Putičevo is incomplete, missing almost the entire left side. Two of the helmets from Kačanj (cat. 5-6), both fairly complete, are of value for detailed study. The extant parts of all these have clearly marked features relevant to typological evaluation, from the rounded form of the crown and the long, rounded cheek guards with rather more pronounced lateral notches, narrowing towards the neck, to the slightly curved, shorter neck guard. The triangular profiled ribs of the crest holder run parallel along the crown, with three incised lines between them, while there is usually a holder or ring at the back of the headpiece to which the crest is attached. In this variant, therefore, the evolutionary stage clearly reaches completion, suggesting that a stable, standard form of this type of defence weapon has been achieved. It would undergo no further remodelling, but instead would acquire certain sometimes quite significant features typical of a given region or manufacturing centre. Most important, all these helmets have a decorative border with small globules that were cast separately and then inset evenly, very close together, to create a purely decorative bead-like effect. Tin was often used for the setting, since the globules were frequently silver plated.⁵⁶ These technological and stylistic features correspond to those of other helmets from the same typological group, ranging from those from the Beli aquatorium on the island of Cres⁵⁷ to the helmets of this variant from Novo Mesto (fig. 5, 1),⁵⁸ the helmet from Bulbin near Imotski⁵⁹ and, in particular, the helmets from Pečka Banja⁶⁰ and Ražana.⁶¹ In this regard they are also very similar to more elaborate specimens of type III A1-b helmet from Olympia,⁶²

⁵⁶ Hockey et al. 1992, 283-285; Blečić 2007, 86.

⁵⁷ Blečić 2007, 74-78, sl. 1-2, T. 1.

⁵⁸ Križ 1997, 57, k. 43; Egg 1999, 321-325, sl. 4, T. 12.

⁵⁹ Nikolanci 1959, 82, sl. 1; Marović 1976, 295, T. IV, 9.

⁶⁰ Љуци 1998, k. 222; Shukriu 2004, 51, sl. 52; Krstić 2007a, 94, 98-99.

⁶¹ Vasić 2010, 43, T. V, 1-2, 4. U radu Staše Babić kaciga je propustom objelodanjena pod nalazištem Kličevo (Babić 2002, sl. 5).

⁶² Snodgrass 1984, 89-90, sl. 44; Hockey et al. 1992, T. 19-23.

⁶³ Filow 1927, 84-85, T. XV, 2; Popović 1956, 47, T. 18; Krstić 2007b, 108-109; Vasić 1987b, 726-727, T. LXXVI, 1; 2010, T. IV, 3.

⁶⁴ Medeleț, Cedică 2004, 97-100; Васић 2009b, 193, sl. 6; Vasić 2010, 44, T. V, 3.

⁵⁴ Фиала 1897, 661, Pl. II.

⁵⁵ Marić 1959, 89-90, fig. 1, Pl. I, 1; 1976a, Pl. I, 3-6.

⁵⁶ Hockey et al. 1992, 283-285; Blečić 2007, 86.

⁵⁷ Blečić 2007, 74-78, figs. 1-2, Pl. 1.

⁵⁸ Križ 1997, 57, cat. 43; Egg 1999, 321-325, fig. 4, Pl. 12.

⁵⁹ Nikolanci 1959, 82, fig. 1; Marović 1976, 295, Pl. IV, 9.

⁶⁰ Љуци 1998, cat. 222; Shukriu 2004, 51, fig. 52; Krstić 2007a, 94, 98-99.

⁶¹ Vasić 2010, 43, Pl. V. 1-2, 4. In Staša Babić's paper the helmet is wrongly ascribed to the site of Kličevo (Babić 2002, fig. 5).

⁶² Snodgrass 1984, 89-90, fig. 44; Hockey et al. 1992, Pl. 19-23.

Analitički, upravo će nam te tipološke karakteristike, odnosno njihove najbliže i najbolje analogije, biti ključnim argumentom i za njihovo vremensko opredjeljenje. Ono će naime i dalje biti okvirno i/ili relativno, s obzirom da na predmetnom području ne poznajemo niti jednu kacigu iz kronološki preciznijeg, a kontekstualno jasnijeg ili užeg kulturološkog okvira. Stoga se, uopćeno, prihvaća njihov smještaj u kraj 6. i početak 5. stoljeća, interpretiran ovdje unutar kulturnih faza IVc2/Va glasićkog, odnosno istovremenih faza 4 i 5 hercegovačkog kulturnog kruga.⁶⁵ No, povrh toga, sigurnim će biti to, da su kronološki dobro usklađene s kacigama III A1-b, III A2 i III A3 varijanti što nam pokazuju već diskutirani nalazi iz grobova Trebeništa ili Sindosa, te iz Novoga Mesta (sl. 5, 1-2), koji ponavljaju situaciju iz imotskog Bulbina, ako je vjerovati do nas pristiglim podacima.⁶⁶

Njihova prostorna distribucija ukazuje pak na fenomen izuzetne disperzije, što nije bio slučaj niti s prethodnim tipovima, niti će biti sa sljedećim varijantama i njihovim inačicama. Najvećim su dijelom nalazene s po jednim primjerkom na širem prostoru Balkana, i to sjevernije od Makedonije (sl. 7), ukoliko nalaze iz svetišta Isthmije⁶⁷ i Olimpije shvaćamo u njima primjerenom kontekstu! Posebnu pozornost privlače noviji nalazi iz osjetno sjevernijih zemljopisnih položaja, naročito oni iz Novoga Mesta u Dolenjskoj i iz Găvojdie kod Timișoara u Banatu (sl. 5, 1; sl. 11, 3; sl. 18).

⁶⁵ Čović 1987b, 454, 630, 633-634; Marijan 2000, 83, 94, 147.

⁶⁶ H. Pflug obje kacige iz Bulbina svrstava u ovu varijantu (Pflug 1988a, 53, bilj. 68) što je prihvaćeno i kod drugih autora (npr. Blečić 2007, 81; Vasić 2010, 42). Međutim, ispravno je samo jednu kacigu pridružiti III A1-a varijanti, jer druga ide u red kaciga III A2-a varijante, kako je to bilježio još Ivan Marović (1976, 295, 297, sl. 9) i kako je to je revizijom u Franjevačkom samostanu u Imotskom definitivno i potvrđeno. Kacige su navodno nađene zajedno u istome grobu s ostalim tipovima navalne vojne opreme (Nikolanci 1959, 82; 1960, 31). Objje su prilično oštećene i neadekvatno restaurirane, od kojih je kaciga tipa III A1-a znatno bolje očuvana.

⁶⁷ Oscar Broneer je definirao samo jedan ulomak kao ilirsku kacigu, dok se u publiciranoj građi može izdvojiti još nekoliko takvih ulomaka koje isti autor pripisuje posudama (Broneer 1953, T. 60e). Novijim istraživanjima zabilježena je jedna gotovo cijela, i rekonstruirana, ilirska kaciga, posvećena Posejdonu i izložena u Muzeju (A. Jackson: http://lucian.uchicago.edu/blogs/isthmia/annual-reports/2009_report (25. 04. 2011).

Trebeništa, graves V and VIII,⁶³ and Găvojdia near Timișoara!⁶⁴

Analytically, these typological features and their closest parallels will also constitute key evidence for dating purposes. Their dates will remain tentative and/or relative, since not one helmet from the area in question is known from a chronologically more precise, contextually clearer or more specific cultural setting. A date of the late 6th and early 5th century is widely accepted, seen here within cultural phases IVc2/Va of the Glasinac Kulturkreis or the contemporaneous phases 4 and 5 of the Herzegovina Kulturkreis.⁶⁵ Above all, however, there is no doubt that they are a good chronological match with helmets of variants III A1-b, III A2 and III A3, as demonstrated by the finds from the Trebeništa or Sindos graves already discussed, or those from Novo Mesto (fig. 5, 1-2), which are a repeat of the situation from Imotski Bulbin, if the data we have received are to be believed.⁶⁶

Their geographical distribution was also unusually wide, unlike the preceding types, and unlike also the next variants and their sub-variants. In most cases they have been found as single specimens in the wider Balkan region north of Macedonia (fig. 7), that is if the finds from the Isthmia⁶⁷ sanctuary and Olympia are seen in the context appropriate to them! New finds from markedly more northerly sites are of

⁶³ Filow 1927, 84-85, Pl. XV, 2; Popović 1956, 47, Pl. 18; Krstić 2007b, 108-109; Vasić 1987b, 726-727, Pl. LXXVI, 1; 2010, Pl. IV, 3.

⁶⁴ Medeleț, Cedică 2004, 97-100; Bacih 2009b, 193, fig. 6; Vasić 2010, 44, Pl. V, 3.

⁶⁵ Čović 1987b, 454, 630, 633-634; Marijan 2000, 83, 94, 147.

⁶⁶ H. Pflug attributes both helmets from Bulbin to this variant (Pflug 1988a, 53, fn. 68), which is accepted by other authors too (e.g. Blečić 2007, 81; Vasić 2010, 42). However, only one of these helmets should properly be attributed to variant III A1-a; the other is of variant III A2-a, as long since noted by Ivan Marović (1976, 295, 297, fig. 9) and conclusively confirmed by a review in the Franciscan monastery in Imotski. The helmets were supposedly found together in the same grave with other types of naval military equipment (Nikolanci 1959, 82; 1960, 31). Both are quite badly damaged and have been poorly restored, but helmet type III A1-a is in a much better state of preservation.

⁶⁷ Oscar Broneer defined only one piece as an Illyrian helmet, but in the published literature a number of other such fragments described by him as from vessels may also be singled out (Broneer 1953, Pl. 60e). More recent investigations have brought to light an almost intact, reconstructed Illyrian helmet dedicated to Poseidon and on display in the Museum (A. Jackson: http://lucian.uchicago.edu/blogs/isthmia/annual-reports/2009_report (25. 04. 2011).

Prema tomu, kaciga iz Putičeva ipak neće obilježavati najsjeverniji nalaz njihova rasprostiranja, kako je to na zadnje iznio M. Gavranović,⁶⁸ slijedeći kartografske podatke kod B. Teržan,⁶⁹ već samo na zemljopisnom prostoru Bosne i Hercegovine, jer ih sjevernije nalazimo još u Sisku, Novom Mestu i kod Belog na Cresu (sl. 7).

Sudeći prema do sada dostupnim podacima, mjesto eventualne njihove produkcije i dalje nije moguće pobliže locirati, ukoliko smo prisiljeni oslanjati se jedino na mjesta i gustoću njihova nalazjenja. Najveći broj kaciga toga tipa poznajemo iz nekropole Trebeništa⁷⁰ te sada, s barem tri primjerka, iz Kačnja (k. 5-7), izuzmemo li panhelenška svetišta Isthmije i Olimpije, gdje ih je nađeno po nekoliko primjeraka. No, i pri tomu moramo uzimati u obzir činjenicu da su upravo Makedonci izrazito štovali i častili, religiozno i diplomatski u prohelenskoj promidžbi, upravo Olimpiju, odnosno snažno istaknut muški princip toga svetišta.⁷¹ Samim time, grčke kolonije na istočnoj obali Jadrana, za koje su mnogi autori pretpostavljali, ne mogu biti jednim i/ili ispravnim ishodom u traženju mogućih proizvodnih središta navedenog tipa kaciga. Na koncu, u tim središtima nije nađena niti jedna kaciga predmetnoga tipa, nisu zabilježeni ostatci nikakvih radioničkih ili obrtničkih ateljea, niti ikakvi poluproizvodi koji bi mogli biti čvršćim dokazom ili barem sigurnijim "putokazom" u daljnjem takvom promišljanju! Trenutačna činjenica, da se sjeverno od Makedonije nalazi ponajmanje 15 primjeraka, a na samom ohridskom prostoru 5 ili čak 6 kaciga III A1 varijante, svakako mora imati svoju težinu. Definitivno je, s tim stupnjem i u tome vremenu, put prema Makedoniji bio svojski nadopunjen i razvijeniji u odnosu na vrijeme korištenja kaciga II. tipa (sl. 3; sl. 18). Isto tako taj predočeni put svjedokom je ne samo vojnog ili trgovačkog angažmana već kulturno i komunikacijski srodnog ideološkog sustava u posredničkoj mreži jasno definiranih odnosa, u kontaktima širokih razmjera,

particularly those from Novo Mesto in Dolenjska and Găvojdia near Timișoara in Banat (figs. 5, 1; 11, 3; 18). The helmet from Putičevo does not, therefore, mark the northernmost point in their distribution, as most recently stated by M. Gavranović,⁶⁸ following the cartographic details in B. Teržan,⁶⁹ but only the northernmost site in Bosnia and Herzegovina, since they are found further north in Sisak, Novo Mesto and Beli on Cres (fig. 7).

It remains impossible, on the basis of the available data, to pinpoint the location where they were manufactured, inasmuch as we are forced to rely only on the sites where they were found and their density. The largest number of helmets of this type known to us are from the Trebeništa necropolis⁷⁰ and now, with at least three specimens, from Kačanj (cat. 5-7), if we except the pan-Hellenic sanctuaries of Isthmia and Olympia, at each of which several specimens have been found. We must also, however, consider the fact that in pro-Hellenic propaganda the Macedonians greatly revered, religiously and diplomatically, the sanctuary at Olympia and its strongly male principle.⁷¹ By the same token, the Greek colonies on the eastern Adriatic coast, as assumed by several authors, cannot be the only or correct point of origin in the quest for possible manufacturing centres of this type of helmet. Finally, not one helmet of this type has been found in these centres, nor have any remains of manufacturing sites or artisans' workshops, or semi-finished products, that might provide solid evidence, or at the very least a reliable "signpost," for such thinking! At present the fact that at least 15 specimens are from north of Macedonia, while five or six specimens of variant III A1 are from the Ohrid region, must carry some weight. There is no doubt that at that time the road to Macedonia was much better developed than at the time helmets of type II were in use (figs. 3; 18). Again, this road also attests not only to military or trade relations, but also to a culturally similar ideological system in an indirect diffusion network of clearly defined relations, in wide-scale contacts

⁶⁸ Gavranović 2011, 156.

⁶⁹ Teržan 1995, sl. 7.

⁷⁰ Filow 1927, 84-85, sl. 99, T. XV, 2; Булић 1932, 4, sl. 3, 24; Popović 1956, 47, T. 18; Stibbe 2003, 26-29, 36-37.

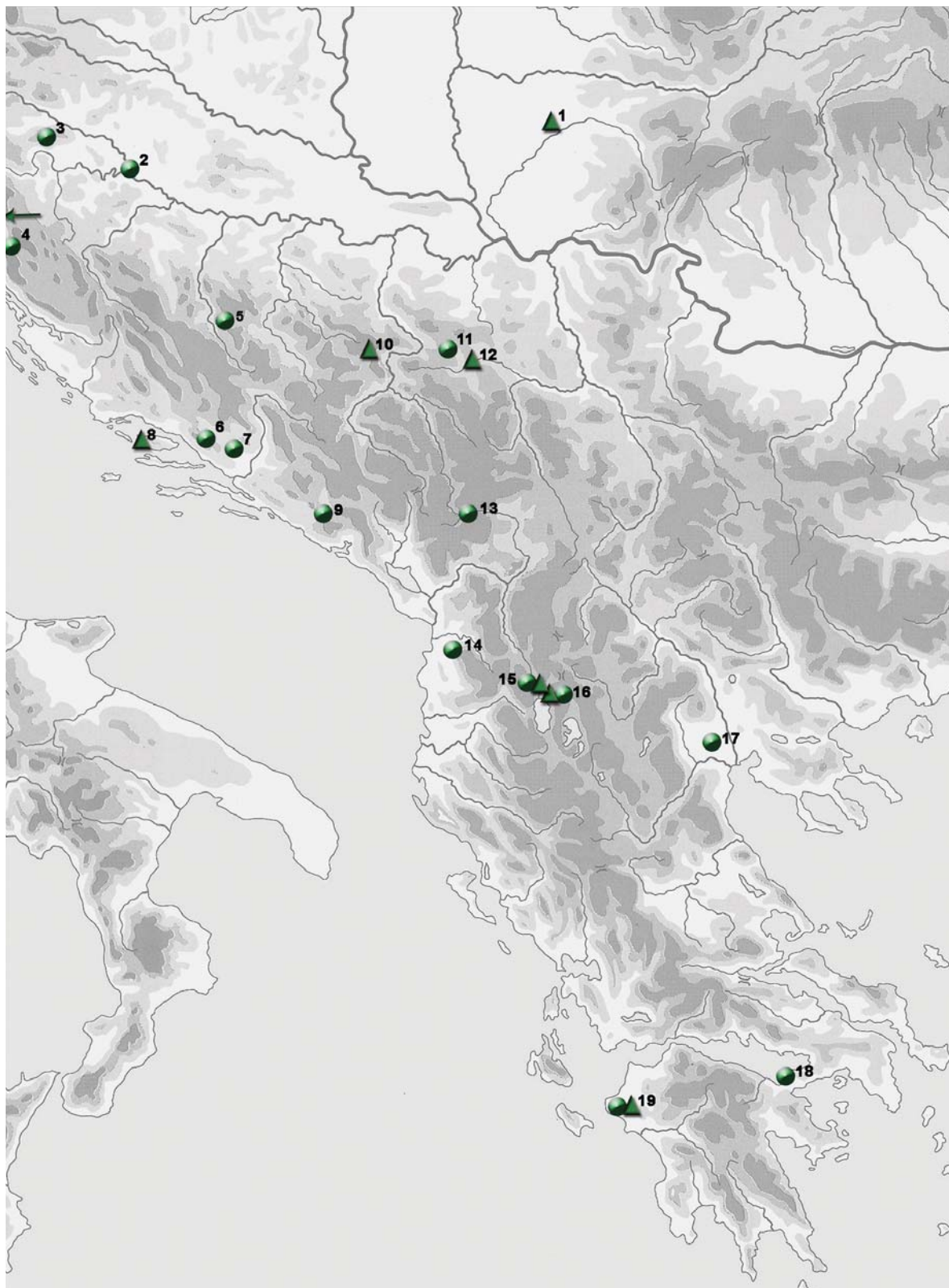
⁷¹ *Herodot* 5.22; Barringer 2008, 54-58; Engels 2010, 96-97; Sprawski 2010, 141-142. Vidjeti i: Borza 1990; Errington 1990; Gandeto 2002, uz stariju i potpuniju literaturu na tu temu.

⁶⁸ Gavranović 2011, 156.

⁶⁹ Teržan 1995, fig. 7.

⁷⁰ Filow 1927, 84-85, fig. 99, Pl. XV, 2; Булић 1932, 4, fig. 3, 24; Popović 1956, 47, Pl. 18; Stibbe 2003, 26-29, 36-37.

⁷¹ *Herodot* 5.22; Barringer 2008, 54-58; Engels 2010, 96-97; Sprawski 2010, 141-142. See also: Borza 1990; Errington 1990; Gandeto 2002, previous literature of this subject.

Sl. 7. Karta rasprostiranja ilirskih kaciga III A1-a (●) i III A1-b (▲) varijante, uz pojedinačne nalaze srebrnih aplikacija kao ukrasa kaciga III A1-b varijante (nadopunjeno prema: Blečić 2007).

Fig. 7. Map showing the distribution of Illyrian helmets of variants III A1-a (●) and III A1-b (▲), with individual finds of silver plaques as decorations on helmets of variant III A1-b (updated from Blečić 2007).

ali međusobno jednakih vrijednosti, iako je riječ o zajednicama, konvencionalno smatranim, sasvim različite društvene i političke organizacije!? Stoga je već i u tome stupnju moguće promišljati o pomicanju radioničkih središta sjevernije prema zapadnom balkanskom prostoru i istočnoj jadranskoj obali, koja su, čini se izglednim, bila pod sve snažnijim makedonskim utjecajem. U određenoj interakciji preuzimali su od njih ne samo importe i oblike ponašanja nego i određena znanja i vještine koja su mogla pogodovati razvoju mjesnih radioničkih obrta za proizvodnju ili barem završnu obradu i kaciga ilirskoga tipa.

Varijanta III A1-b ilirskih kaciga

U drugoj inačici iste varijante ilirskih kaciga (III A1-b) nije zabilježen niti jedan primjerak kacige, ali se u toj kategoriji razmatra aplikacija vepra iz Zagrađa s Glasinca (sl. 8, 1; k. 8). Riječ je o srebrnoj aplikaciji koja je nađena u tumulu I, i to u njegovom središtu u paljevinskom grobu 3. Pored nje, zabilježeni su ulomci brončane veće posude, vjerojatno lebesa, zatim dva brončana konična dugmeta sa središnjim buklom, dvojna igla III d tipa prema R. Vasiću, brončani kolut, brončani privjesak s antitetično postavljenim životinjskim (ptičjim?) glavicama, uz ulomke željeznog noža, brus, jedan kameni veći pršljenak, te ulomci keramike (sl. 8).⁷² Svi su predmeti bili nagoreni ili oštećeni, izuzev aplikacije koja je, vidljivo, naknadno u cijelosti i neoštećena položena u grob.

Aplikacija vepra izrađena je od srebrnog tankog lima, koji je izrezan i otisnut u zlatarskoj repoussé tehnici (sl. 8, 1). Materijal je sam po sebi bio preduvjetom oblikovnosti budućega predmeta, pa je tako postignut umjeren, plitki reljefni oblik, čiju plastičnost dodatno naglašava sjajnost, zapravo boja srebrnoga lima. Linije su u osnovi, iako postavljene u različitim smjerovima, geometrijske, ostvarujući tako decentni *chiaro-scuro* efekt kombinacije materijala i linija. Vepar je postavljen na ravno izrezanu, ali profiliranu traku koja, sudeći prema lomovima, izlazi iz okvira životinje, pa time odaje osjećaj stabilnosti čvrste linije tla.

⁷² Фиала 1897, 608, sl. 51; Hunyady 1942, T. XXXVIII, 3; Паровић-Пешикан 1960, 25, sl. 2; Lucentini 1981, T. XI, 14-16; Čović 1983, 150-151, T. XXXIV, 18-19; 1987b, 616, T. LXIV, 1-3; Vasić 1982b, 240, sl. 5, 11; 2002, 308, sl. 2, 2.

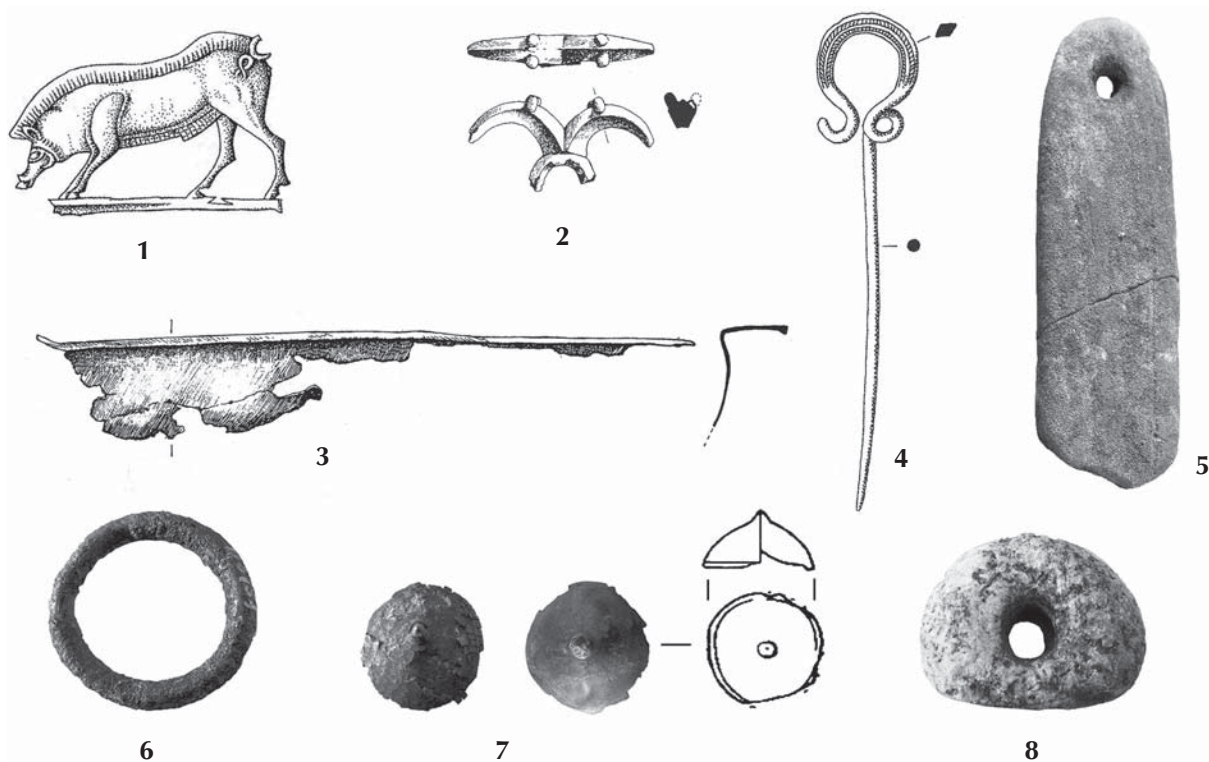
and shared values, even though there were communities that, from a conventional perspective, were organized socially and politically in quite different ways!? At this level it is already possible, therefore, to consider shifting the manufacturing centres northwards to the western Balkans and eastern Adriatic coast, which it seems likely were increasingly influenced by Macedonia, adopting not only imported goods and forms of behaviour, but also certain know-how and skills that could have favoured the development of local manufacturing sites where Illyrian helmets could have been among the wares being manufactured, or at least finished.

Illyrian helmets of variant III A1-b

Not one specimen of helmet from the other subvariant of this variant of Illyrian helmet (III A1-b) has been recorded, but the plaque of a wild boar from Zagrađe, Glasinac, is regarded as belonging to this category (fig. 8, 1; cat. 8). It consists of a silver plaque found in tumulus I, at the centre of the tumulus, in cinerary grave 3, where too were found fragments of a large bronze vessel, probably a lebes, two conical bronze buttons with a central boucle, a double shank pin of R. Vasić's type III d, a bronze ring, a bronze pendant with antithetic animals' (birds'?) heads, a fragment of an iron knife, a whetstone, a large stone whorl, and pottery sherds (fig. 8).⁷² All these artefacts were burned or damaged except for the plaque, which was intact and undamaged and had clearly been placed later in the grave.

The plaque of the wild boar was made of a thin chased and embossed sheet of silver (fig. 8, 1). The material was itself a prerequisite for the creation of the plaque, being malleable enough to achieve a low-relief form, further accentuated by the shine and colour of the silver. The lines are essentially geometric, though lying in different directions, creating a *chiaro-scuro* effect in the combination of the silver itself and the lines. The boar was set on a flat, incised but moulded band which, judging from the way it is broken, extended beyond

⁷² Фиала 1897, 608, fig. 51; Hunyady 1942, Pl. XXXVIII, 3; Паровић-Пешикан 1960, 25, fig. 2; Lucentini 1981, Pl. XI, 14-16; Čović 1983, 150-151, Pl. XXXIV, 18-19; 1987b, 616, Pl. LXIV, 1-3; Vasić 1982b, 240, fig. 5, 11; 2002, 308, fig. 2, 2.

Sl. 8. Grobna cjelina iz Zagrađa I/3 (nadopunjeno prema: Čović 1983; 1987b; Lucentini 1981).

Fig. 8. Funerary complex from Zagrađe I/3 (adapted from Čović 1983; 1987b; Lucentini 1981).

Položaj pognutoga vepra usmjeren je udesno, s ispruženim i spojenim prednjim nogama, s nesimetrično postavljenim stražnjim nogama u izražajnom raskoraku.

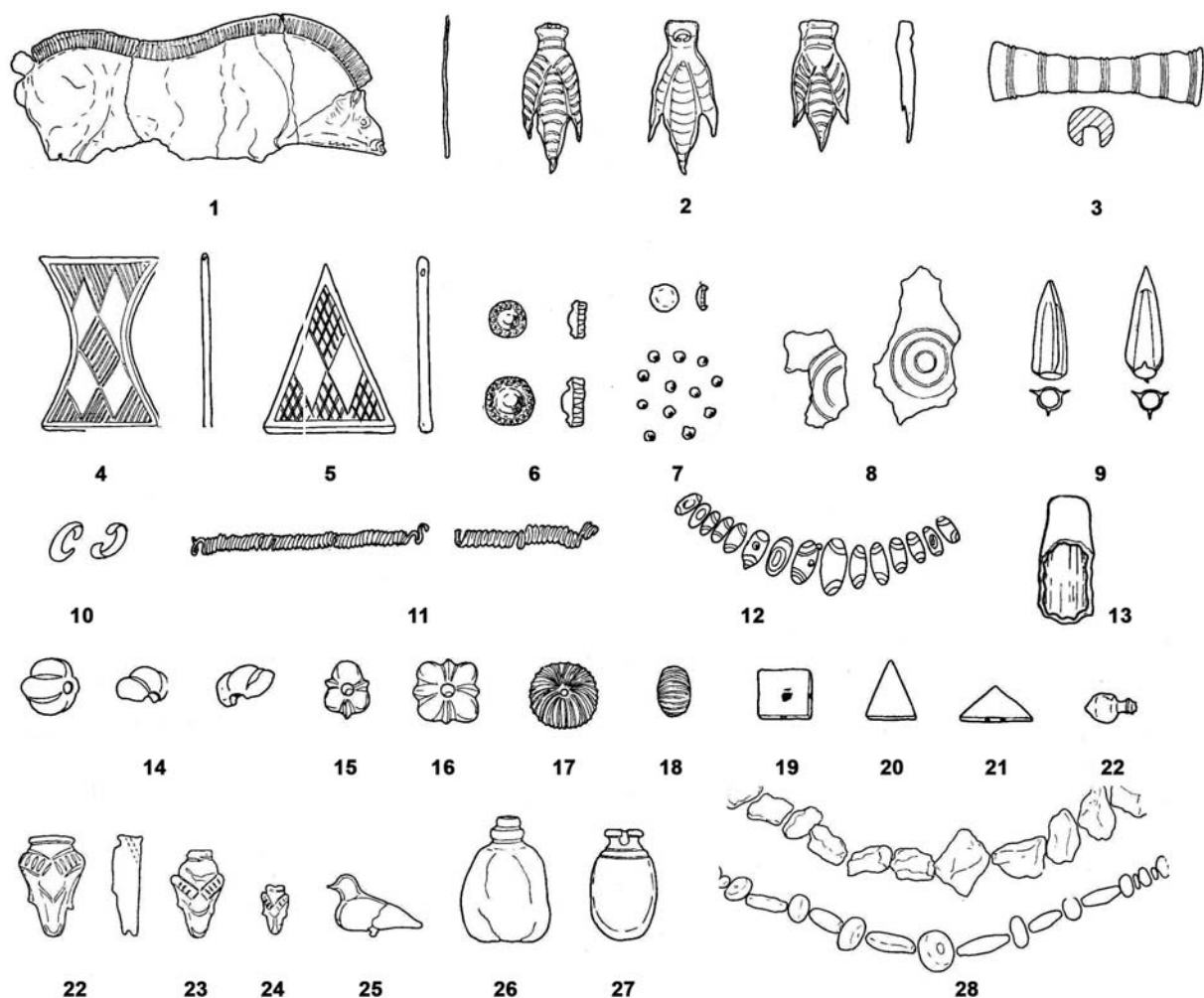
Kompozicija tog malog umjetničkog djela dijagonalna je, ali uravnotežena i harmonično ostvarena, izravno definirajući plastični morfološki stil njezine izvedbe. Pa iako je u perspektivi tijelo statično i linearno, struktura linija odaje vrlo dinamičan i aktivan prizor decidirano određenog životinjskog motiva, koji kao da je dio nekog kompleksnog umjetničkog ansambla, posebne ikonografske poruke u interaktivnosti sustava znak-simbol.

Takva nam formalna predodžba aplikacije vepra iz Zagrađa omogućuje ujedno i realnu pretpostavku po kojoj ona nije mogla biti proizvodom domaćih radionica, negdje s prostora Glasinca ili središnjeg Balkana. Materijal i tehnike izradbe, te likovnost djela ukazuju na bliskost umjetnosti arhajskog stila Grčke, što ikonografska manifestacija još dodatno pospješuje. Budući da se samo od sebe nameće da je aplikacija vepra produkt umjetničkoga obrta koji po svojoj biti i smislu ima praktičnu vrijednost, izuzev tretiranja unutar tzv. uporabne umjetnosti, ona

the animal, giving an impression of the solidity of the ground. The animal, depicted at the kill, faces right, front legs together and forward, one hind leg forward and the other back as if in motion.

The composition of this small work of art is diagonal yet balanced and harmonious, directly defining the plasticity and morphology of its execution. Though the body is static and linear in perspective, the structure of the lines reveals a highly dynamic and active representation of a specific animal motif which, as though part of a complex art ensemble, conveys a distinct iconographic message in an interactive sign-symbol system.

This formal conception of the wild boar plaque from Zagrađe also suggests that it could not have been made in a local manufacturing site somewhere in Glasinac or the central Balkans. The material and techniques used, and the artistry of the work, suggest an affinity with archaic Greek art, as further indicated by the iconographic manifestation. Since this in itself means that the wild boar plaque is the product of an applied art that was essentially of practical value, unless regarded from the perspective of comparative art, it is not

Sl. 9. Izbor iz perifernog groba I. ateničkog tumula (prilagođeno prema: Djuknić, Jovanović 1966).

Fig. 9. Selection from peripheral grave I of the Atenica tumulus (adapted from Djuknić, Jovanović 1966).

nema provincijalni, popularni karakter, nego je možemo smatrati i vrhunskim proizvodom onodobne konceptualne umjetnosti, karakteristične ideje, realističnog animalističkog prikaza, preuzetog vjerovatno i iz onodobne mitologije prostora.

Komparativna raščlamba usredotočuje nas stoga ponajprije i izravno na ne tako udaljenu Atenicu, jer je u tumulu I, u perifernom grobu muške mlade osobe, istražen najrodniji do sada poznati primjerak (sl. 9, 1).⁷³ Riječ je o gotovo identičnom primjerku, dužine 4,8 cm, identičnog načina izradbe, te istih tehnoloških i stilskih odrednica, iako bitno slabije očuvanosti. To nije aplikacija izrađena od zlata, kako se učestalo navodi u literaturi, već je riječ o srebrnom obrađenom i potom

provincijal or popular in nature, but may be regarded as a very fine product of the conceptual art of the time, of the typical notion of realistic representations of animal figures, probably taken from the mythology of the region.

A comparative analysis directs us initially and directly to not-so-distant Atenica, where in tumulus I, the most nearly identical specimen yet known was found in the peripheral grave of a young male (fig. 9, 1).⁷³ This specimen is 4.8 cm long, of identical execution and with the same technological and stylistic features, though much less well preserved. It was not made of gold, as often stated in the literature, but of silver-gilt. Like the one from Zagrađe, it was undamaged, but later

⁷³ Djuknić, Jovanović 1966, 17-18, T. XI, 1; T. XIX, 1; T. XXIX-XXXIII; Vasić 1987a, 650; 2004, sl. 15.

⁷³ Djuknić, Jovanović 1966, 17-18, Pl. XI, 1; Pl. XIX, 1; Pl. XXIX-XXXIII; Vasić 1987a, 650; 2004, fig. 15.

pozlaćenom limu. Kao i ona iz Zagrađa, bila je u potpunosti neoštećena, ali naknadno polomljena i rekonstruirana.⁷⁴ Zbog dimenzija, načina i tipa izradbe, te stilsko-estetskog dojma, pretpostavlja se da obje potječu najvjerojatnije iz jednog radioničkog centra, ili barem iz užeg radioničkog kruga.⁷⁵ No, pored aplikativnih veprova ta dva groba imaju i druge poveznice materijalne kulture. U prvome redu ističu se ulomci velikih brončanih posuda (sl. 8, 2-3; sl. 9, 3, 8?),⁷⁶ koji su kao *pars pro toto* priloženi u grobni repertoar inače cjelovitijih ili u potpunosti kompletiranih garnitura. Povrh svega, brončanom privjesku s antitetično postavljenim životinjskim (ptičjim?) glavicama (sl. 8, 2), ukrasu s neke posude ili najvjerojatnije sceptra,⁷⁷ izravnu paralelu možemo također vidjeti u Atenici, doduše kod druge humke, također iz centralnog groba,⁷⁸ gdje ujedno nalazimo i paralelu za kameni brus.⁷⁹ Sve to omogućilo je ne samo stvaranje bliže povezanosti između ta dva područja već je pružalo i čvrsti oslonac u kronološkoj i kulturnoj sinkronizaciji tih grobova u treću četvrtinu 6. stoljeća.

O mogućoj interpretaciji namjene te aplikacije podosta se raspravljalo u stručnoj literaturi. Tako su pojedini autori bili mišljenja kako je mogla biti ornamentalnim ukrasom posude, najvjerojatnije one koja se nalazila u grobu, tj. brončanog lebesa.⁸⁰ Razumijevana je bila i kao ukras tkanina ili kože, pri čemu je dominirao prijedlog ukrasa za kape

broken and reconstructed.⁷⁴ Its size, method and type of execution, and stylistic aesthetic impression suggest that the two plaques may well have come from the same manufacturing centre, or at least from the same narrow circle.⁷⁵ The two graves have further material cultural affinities, in particular the fragments of large bronze vessels (figs. 8, 2-3; 9, 3, 8?),⁷⁶ which were included as *pars pro toto* in the range of grave goods as more complete or full sets. Above all, there are the bronze pendant with anti-thetic animals' (birds'?) heads (fig. 8, 2), a decoration from a vessel or, more likely, a sceptre;⁷⁷ a direct parallel may also be seen in Atenica, admittedly from another tumulus, also from the central grave,⁷⁸ where there is also a parallel with the whetstone.⁷⁹ All this has not only made it possible to establish the close connections between the two areas, but has also provided a solid basis for the chronological and cultural synchronization of these graves in the third quarter of the 6th century.

There has been much discussion in specialist literature of possible interpretations of the purpose of these plaques. Some authors are of the view that they could have been decorations on vessels, probably those found in the grave, i.e. the bronze lebes.⁸⁰ They have also been seen as decorations on fabric or leather, especially as decorations on a cap or other head-covering.⁸¹ These suggestions did not,

⁷⁴ Tasić 1992, sl. 9.

⁷⁵ Blečić 2007, 83. Nasuprot tomu, aplikacija veptra iz Atenice povezivana je i uz skitsku umjetničku baštinu, tretirana analoški uz aplikaciju veptra iz kurgana Aleksandrovka (Hellmuth 2010, T. 18, 32). Riječ je, međutim, o posve drugačijem veptru izrađenom od zlatnoga lima, postavljenom u zgrčeni i uvučeni položaj, zaobljenih kontura i skraćene perspektive. Naturalističko prikazivanje veptra iz Aleksandrovke značajka je slikovitog stila karakterističnog za provincijalnu skitsku umjetnost ukrajinskoga prostora, pa se stoga niti formalno, niti tehnički, a ponajmanje stilski ne može usporediti s veprom iz Atenice, ili iz Zagrađa, kako je to ponudila Anja Hellmuth (2010, 280, sl. 252, 1).

⁷⁶ Vasić 1983b, 189; 1987a, 647; 2003, 123, sl. 84.

⁷⁷ Djuknić, Jovanović 1966, 15; Čović 1983, 150; 1987b, 616; Палавестра 1984, 43; Vasić 1987a, 647-648; 2002, 308.

⁷⁸ Djuknić, Jovanović 1966, 15, T. XIII, 5; T. XXIII, 3; Vasić 1987a, 647.

⁷⁹ Djuknić, Jovanović 1966, T. XXIII, 21.

⁸⁰ Čović 1983, 150-151; Vasić 1983b, 189; 2003, 116, 124, fn. 25; Babić 1990, 166-171; 2002, sl. 2; Бабић 2004, 106, 131, 151-152.

⁷⁴ Tasić 1992, fig. 9.

⁷⁵ Blečić 2007, 83. On the other hand, the wild boar plaque from Atenica has been linked to the Scythian artistic heritage, treated by analogy with the wild boar plaque from the Alexandrovka *kurgan* (Hellmuth 2010, Pl. 18, 32). This, however, is an entirely different wild boar, made of sheet gold and portrayed in a contorted position, with rounded contours and foreshortened perspective. The naturalistic depiction of the wild boar from Alexandrovka is a feature of the artistic style typical of provincial Scythian art from the Ukrainian region, and cannot be compared in form or technique, let alone in style, with the wild boar from Atenica or that from Zagrađa, as suggested by Anja Hellmuth (2010, 280, fig. 252, 1).

⁷⁶ Vasić 1983b, 189; 1987a, 647; 2003, 123, fig. 84.

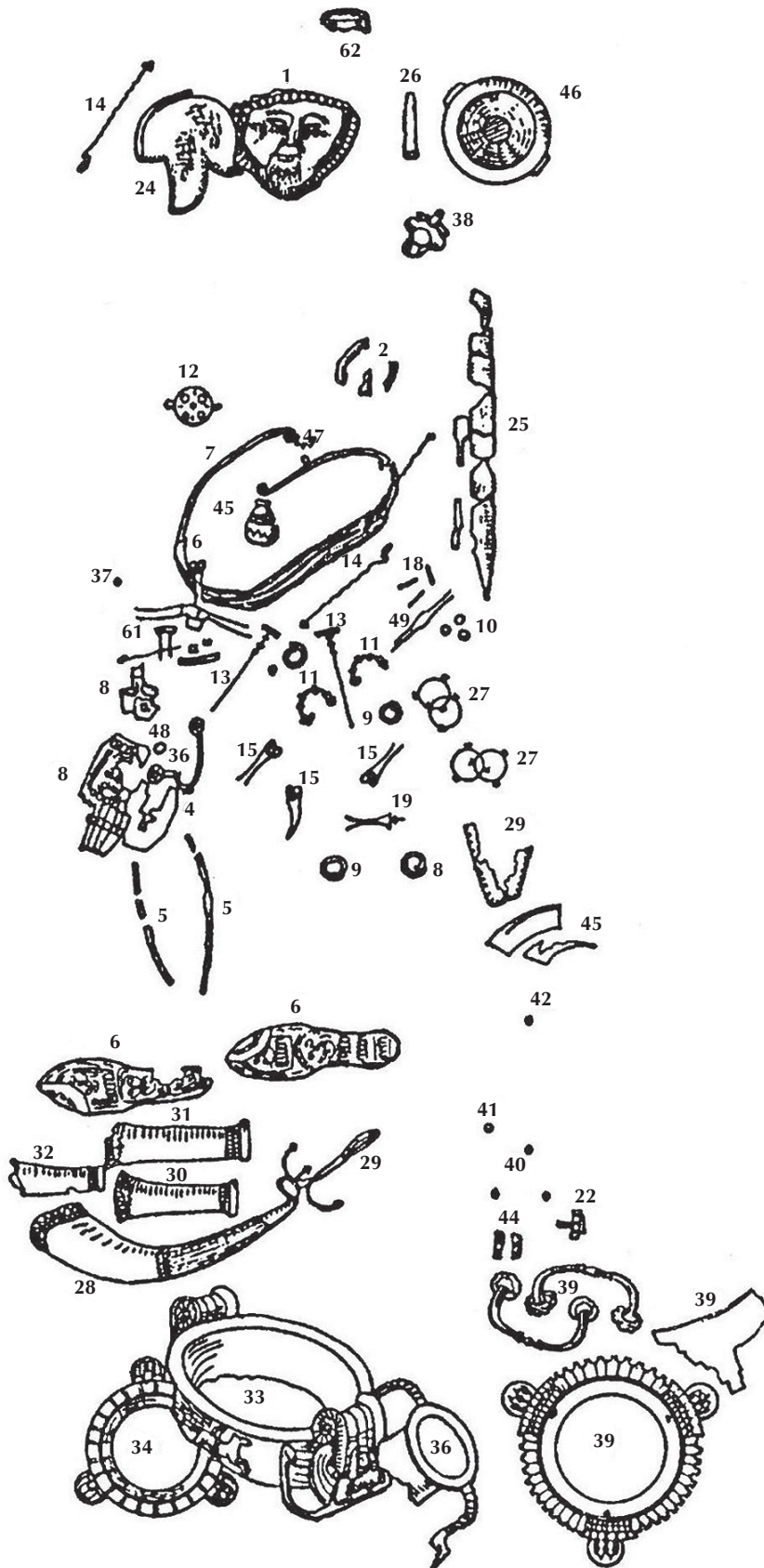
⁷⁷ Djuknić, Jovanović 1966, 15; Čović 1983, 150; 1987b, 616; Палавестра 1984, 43; Vasić 1987a, 647-648; 2002, 308.

⁷⁸ Djuknić, Jovanović 1966, 15, Pl. XIII, 5; Pl. XXIII, 3; Vasić 1987a, 647.

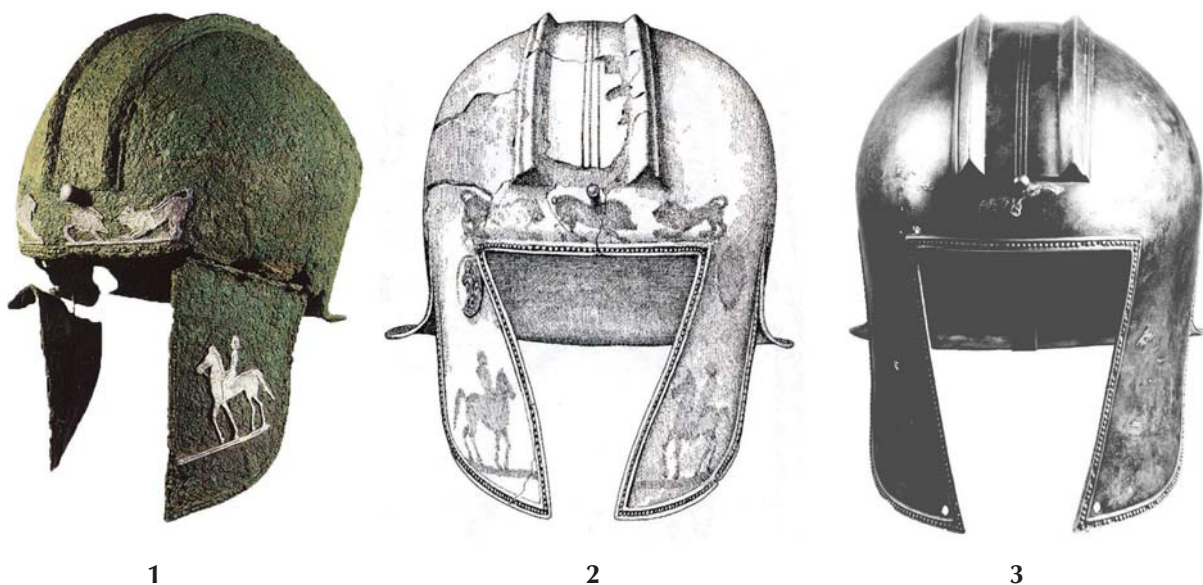
⁷⁹ Djuknić, Jovanović 1966, Pl. XXIII, 21.

⁸⁰ Čović 1983, 150-151; Vasić 1983b, 189; 2003, 116, 124, fn. 25; Babić 1990, 166-171; 2002, fig. 2; Бабић 2004, 106, 131, 151-152.

⁸¹ Паровић-Пешикан 1960, 25; Палавестра 1984, 41, fig. 7, Pl. XIV; Čović 1987b, 616; Vasić 1987a, 650.

Sl. 10. Trebeništa, grob VIII (prema: Булић 1932). Fig 10. Trebeništa, grave VIII (after Булић 1932).

Sl. 11. Ilirske kacige III A1-b varijante:
1. Olimpija, 2. Trebeništa (prema: Vasić 1987a),
3. Găvojdia (prema: Medeleţ, Cedică 2004).

Fig. 11. Illyrian helmets of variant III A1-b:
1. Olympia, 2. Trebeništa (after Vasić 1987a),
3. Găvojdia (after Medeleţ, Cedică 2004).

ili pokrivala za glavu.⁸¹ No, otvorena mogućnost bila je postavljena i glede njezinog nošenja na iznimnim primjercima ilirskih kaciga.⁸² Razmatrana u bilo kojoj od navedenih kategorija konvencionalno je dobivala opipljiv, uporabni, namjenski, svakodnevn i čak svečani karakter. S obzirom da ništa od toga do sada nije bilo prihvaćeno kao konačni dispozitiv najveće doze sigurnosti, a da predmet nije bio nagoren zajedno s ostalim nalazima i priložima u grobu, ne može biti isključena niti njegova individualna pozicija kao amblema mitske reprezentacije ovozemaljskog, odnosno posebnog značenja i eshatološke poruke onostranog.⁸³

Aplikacija vepra mogla je, dakle, biti središnjim motivom reprezentativnih kaciga III A1-b varijante koje su, na čeonj strani, imale heraldički postavljen koncept vepra između dva lava. Takve su kacige vrlo dobro znane iz Trebeništa, grob VIII (sl. 10; sl. 11, 2),⁸⁴ iz panhelenskog svetišta Olimpije, te iz korita rijeke Găvojdie kod Timișoare (sl. 11, 1, 3; sl. 18).⁸⁵ Od svih poznatih

however, exclude the possibility that they were applied to exceptional specimens of Illyrian helmets.⁸² Whichever category they were considered under, they were conventionally accorded tangible, comparative, specific use as everyday or even ceremonial objects. Since none of this has yet been accepted as definitive, and since the artefact was not burned with the other finds and goods from the grave, it is not impossible that it holds a special place as the emblem of a mythical representation of this world, or is of particular significance as an eschatological message from the next.⁸³

The wild boar plaque could, therefore, be the central motif on a ceremonial helmet of variant III A1-b, with a heraldic-style wild boar on the forehead, between two lions. Such helmets are well known from Trebeništa, grave VIII (figs. 10; 11, 2),⁸⁴ from the pan-Hellenic sanctuary at Olympia, and from the River Găvojdia near Timișoara (figs. 11, 1, 3; 18).⁸⁵ The boars from Trebeništa and in part from Găvojdia are known from their imprint in this position (fig. 11, 2-3). The hindquarters of the “Olympian” wild boar

⁸¹ Паровић-Пешикан 1960, 25; Палавестра 1984, 41, сл. 7, Т. XIV; Čović 1987b, 616; Vasić 1987a, 650.

⁸² Djuknić, Jovanović 1966, 18; Popović 1975, 54–55, bilj. 270; Treister 2001, 45–58; Blečić 2007, 83–87.

⁸³ Blečić 2007, 87.

⁸⁴ Булић 1932, сл. 4.

⁸⁵ Medeleţ, Cedică 2004, 97–100; Blečić 2007, 79–85; Blečić Kavur 2010, 207–211.

⁸² Djuknić, Jovanović 1966, 18; Popović 1975, 54–55, fn. 270; Treister 2001, 45–58; Blečić 2007, 83–87.

⁸³ Blečić 2007, 87.

⁸⁴ Булић 1932, fig. 4.

⁸⁵ Medeleţ, Cedică 2004, 97–100; Blečić 2007, 79–85; Blečić Kavur 2010, 207–211.

nedostaju “veprovi” iz Trebeništa i dijelom iz Gāvojdije, sačuvani u otisku na prepoznatoj poziciji (sl. 11, 2-3). “Olimpijski” je vepar fragmentiran u stražnjem dijelu tijela, ali predstavlja drugi najsljicniji primjerak onome iz Zagrađa.

“Virtualnu” poveznicu kaciga III A1-b tipa iz Olimpije i Trebeništa s našim veprom iz Zagrađa ponudio je i Mikhail Y. Treister, lokalizirajući aplikaciju u Sarajevo i smatrajući je nedvojbenim ukrasom paragnatide!⁸⁶ Moguće predloške za izradbu ostalih aplikacija ilirskih kaciga isti je autor vidio dalje na brončanoj matrici iz Krfa (Ashmolean Museum, Oxford).⁸⁷ Međutim, riječ je o krajnje neprikladno ispostavljenoj usporedbi, jer životinje s tih predmeta niti formalno, niti stilski, te tako niti kronološki, nisu ni po čemu srodne. Prikaz vepra na toj matrici ima doduše brojne paralele u srednjem i kasnokorintskom vaznom slikarstvu, pa je matrica najvjerojatnije služila za izradbu brončanih ploča koje su mogle ukrašavati čuvene argivske štitove, a čiji je vodeći proizvođač doista bio Korint. Zbog toga je ta matrica i datirana u godine oko 630.-620.⁸⁸ Valja, međutim, istaknuti kako je vepar s matrice naglašene horizontalne kompozicije prikazan u trku, zbog čega u likovnoj izvedbi podsjeća na prikaz urezanog vepra s ioanninske kacige II B varijante (sl. 4, 1), udaljujući se time još više od veprova s luksuznih kaciga III A1-b inačice, što bi tako i u pogledu vremenske usklađenosti bila mnogo prihvatljivija okolnost. U korist toj tezi išla bi i komparativna usporedba konja, sa paragnatida kaciga, s antičkim slikarstvom i reljefnim prikazima, za koje je već i Paul Jacobsthal ponudio dataciju treće četvrtine 6. stoljeća.⁸⁹

Tim kacigama valjalo bi, barem prema očuvanim pisanim izvorima, pridružiti i davno izgubljene nalaze iz nekropole Vičje luke na otoku Braču. Naime, ondje je, prilikom starih i nestručnih iskopavanja, istražen grob “više ratnika” dobro opremljen s tada sasvim očuvanim kacigama i knemidama, kao i ostalim dijelovima nošnje. Od kaciga se navode dvije tipa *a cresta*, što zapravo odgovara tipu ilirskih kaciga, kako je to već davno zaključio i Mladen Nikolanci.⁹⁰ Međutim, u jednoj brončanoj posudi bili su nađeni i, nama ovdje posebno važni, komadi lima na kojima su bili prikazani “*lav s otvorenim ždrijelom*,

are fragmentary, but this is the second most similar example to the one from Zagrađa.

A “virtual” connection between the type III A1-b helmets from Olympia and Trebeništa with our wild boar has also been proposed by Mikhail Y. Treister, attributing it to Sarajevo and regarding it as indubitably a cheek guard decoration!⁸⁶ He saw a bronze matrix from Corfu (Ashmolean Museum, Oxford)⁸⁷ as providing possible models for the design of other plaques on Illyrian helmets. However, this is an extremely inappropriate comparison, since the animals on the matrix are completely unrelated, whether in form, style or chronology. True, the wild boar on the matrix has numerous parallels in middle and late Corinthian vase painting, and it is therefore likely that the matrix was used to produce the bronze plaques that might have decorated the famous Argive shields, the main manufacturer of which was Corinth. The matrix is accordingly dated to about 630-620.⁸⁸ It is worth noting, however, that the wild boar from the matrix is depicted as if running, in a markedly horizontal composition, reminiscent in artistic execution of the incised wild boar on the Ioanninan helmet of variant III B (fig. 4, 1), taking it still further from the boars on the grand helmets of sub-variant III A1-b, which would also be more appropriate in terms of date. A comparative analysis of the horse on the cheek guards of the helmet with Attic art and relief scenes, for which Paul Jacobsthal has already proposed a date of the third quarter of the 6th century,⁸⁹ provides further evidence in support of this hypothesis.

Judging from surviving written sources, if nothing else, to these helmets should be added long-lost finds from the Vičja luka necropolis on the island of Brač, where the grave of “several warriors” was amateurishly excavated many years ago. The warriors were well equipped with helmets and greaves, then in a good state of preservation, as well as other articles of clothing. Two types of *a cresta* helmet were found, corresponding to the Illyrian helmet, as concluded half a century ago by Mladen Nikolanci.⁹⁰ Of particular significance, however, was the discovery, in a bronze vessel, of a piece of sheet metal with the depiction of “*a lion, jaws*

⁸⁶ Treister 2001, 45-58.

⁸⁷ Treister 2001, 54-58.

⁸⁸ Treister 2001, 58.

⁸⁹ Jacobsthal 1956, 203-204.

⁹⁰ Bulić 1900, 27; Nikolanci 1959, 84; Barbarić 2006, 45-46.

⁸⁶ Treister 2001, 45-58.

⁸⁷ Treister 2001, 54-58.

⁸⁸ Treister 2001, 58.

⁸⁹ Jacobsthal 1956, 203-204.

⁹⁰ Bulić 1900, 27; Nikolanci 1959, 84; Barbarić 2006, 45-46.

nagi konj i nagi konjanik na nagom konju".⁹¹ Budući da su ti "komadi" bili već tada jasno prepoznatljiviji i sačuvani u cijelosti, argumentirano se pretpostavlja kako je riječ o aplikacijama kakve su se koristile i za ukrašavanje upravo ilirskih kaciga III A1-b tipa (sl. 7; sl. 11). Interpretirane su stoga kao predstavnice cjelovitog kompleksa, ili očuvane u dijelovima ili namjerno, ali iznimno pažljivo, fragmentirane, koje su kao simboli ili metonimije vrha željeznodobne aristokracije toga srednjodalmatinskog prostora bile polagane u njihove grobove. Prihvatimo li, nadalje, mogućnost eventualnog postojanja jedne tako luksuzne kacige III A1-b inačice i kod tumula u Novom Pazaru, na što nas uvjerljivo upućuje R. Vasić,⁹² jasno se razaznaje da je najveći broj tako luksuznih kaciga prostorno raspoređen na zemljopisu "barbarskog" Balkana (sl. 7).

Sama proizvodnja predmetnih kaciga, kao i njihovih srebrnih aplikacija, i dalje je aktualna tema promišljanja brojnih i različitih stručnjaka. Isprva se, i dugo, smatralo da su to bili proizvodi korintskih radionica,⁹³ oslanjajući se pri tomu ponajviše na analogije kod korintskog vaznog slikarstva. Ta teza ipak nije prihvaćena i danas se pouzdano zna da Korint nije proizvodio niti ilirske kacige, niti takve srebrne aplikacije. No, eventualno su se u toj "proizvodnji" mogli slijediti određeni uzori, pa su se radionice uobičajeno i kompromisno lokalizirale u korintske kolonije na zapadnoj obali Grčke ili na istočnoj, albanskoj obali Jadrana.⁹⁴ Stilski i izvedbeno, kao i kontekstima njihova nalaženja, te radove ipak valja približiti opusu halkidiških i/ili makedonskih radionica koje su stvarale pod snažnim atičkim "patronatom", budući da su imale sve mogućnosti, znanja i sposobnosti kreirati takva mala umjetnička djela koja su, najzad, uživala isti sustav simboličkih vrijednosti.⁹⁵ U tome

agape, a barebacked horse and a naked bareback rider".⁹¹ Since these "pieces" were already clearly identifiable at that time, and had survived intact, there are good grounds for supposing that they were plaques of the kind used to decorate Illyrian helmets of type III A1-b (figs. 7; 11). They are thus seen as representing an entire complex, either surviving in pieces or deliberately, but very carefully, broken up, and laid in the aristocratic graves of the central Dalmatian region as symbols or metonyms of the high Iron Age nobility. If one also accepts that there may have been a grand sub-variant III A1-b helmet in the tumulus in Novi Pazar, as persuasively argued by R. Vasić,⁹² it becomes clear that the greatest number of such magnificent helmets came from the "barbarian" Balkans (fig. 7).

The manufacture of these helmets, as of the silver plaques, remains a matter of speculation on the part of many and diverse scholars. It was initially long believed that they were made in Corinthian manufacturing sites,⁹³ mainly on the basis of analogies with Corinthian vase painting, but this hypothesis has now been rejected, and it is certain that Corinth manufactured neither Illyrian helmets nor silver plaques of this kind. It is not impossible however, that certain models were followed in this "manufacture," and that it was common for manufacturing sites to open, as a compromise, in the Corinthian colonies of the western Greek coast or the eastern Albanian coastal region of the Adriatic.⁹⁴ Stylistically and in execution, as well as in the contexts in which they were found, these objects should be associated with the products of manufacturing sites in Halkidiki and/or Macedonia, created under significant Attic "patronage," since they had all the facilities, know-how and skills to create such small works of art which, at the end of the day, formed part of the same system of symbolic values.⁹⁵ In this regard

⁹¹ M. Nikolanci i V. Barbarić nešto drugačije prenose, tj. parafraziraju objavljene podatke kod F. Bulića!

⁹² Васић 2009b, 185.

⁹³ Naprimjer: Паровић-Пешикан 1960, 25; Djuknić, Jovanović 1966, 18.

⁹⁴ Pflug 1988a, 50.

⁹⁵ Pored korintске, mogućnost atičkoj provenijenciji aplikativnih veprova pružili su još Milena Djuknić i Borislav Jovanović (1966, 18), dok je nešto određeniji bio Aleksandar Palavestra koji ih je temeljem motiva povezao uz neka od remek djela atičkog crnofiguralnog slikarstva druge polovine 6. stoljeća (Палавестра 1984, 41). U novijim radovima isti je autor, međutim, pretpostavio njihovu proizvodnju u radioničkim krugovima iz južnog Apeninskog poluotoka (Palavestra 1993, 161-162, 235, 259; 2006, 354, k. 577).

⁹¹ M. Nikolanci and V. Barbarić put it rather differently, paraphrasing the details published by F. Bulić.

⁹² Васић 2009b, 185.

⁹³ E.g.: Паровић-Пешикан 1960, 25; Djuknić, Jovanović 1966, 18.

⁹⁴ Pflug 1988a, 50.

⁹⁵ Another possible provenance, apart from Corinth, for the wild boar plaques, was proposed by Milena Djuknić and Borislav Jovanović (1966, 18), while Aleksandar Palavestra was rather more specific, associating them on the basis of the motif with some of the master-works of Attic black-figure art of the latter half of the 6th century (Палавестра 1984, 41). In more recent works, however, he suggests that they were made in the manufacturing sites of the southern Apennine peninsula (Palavestra 1993, 161-162, 235, 259; 2006, 354, cat. 577).

aspektu valja reći da su, općenito, interpretacije vepra u pretpovijesnim, jednako kao i u povijesnim društvima i sredinama brojne i izrazite. U usporedbi nalaza materijalne kulture s kulturnim i religioznim tumačenjima simbola vepra, u dostupnom kontekstu, baš kao i u mitologiji prostora, dokazana je njegova izrazita ritualna vrijednost u najširem prostoru Sredozemlja.⁹⁶ Vepar je u svojoj biti bio antipod svinji, imao je tako prvobitni značaj koji je simbolizirao čisti duhovni autoritet. S time povezano, njegovo je prikazivanje u različitim umjetničkim djelima sadržavalo ikonografsku poruku, a u interaktivnosti sustava znak-simbol bio je medij prenošenja izrazite ritualne vrijednosti kojom se obilježavao status vodećih, viših ili najviših članova zajednice. Upravo na prostoru Balkana, u kompoziciji sa aplikacijama i ukrasima iz plemenitih metala ili egzotičnih materijala, a posebno zajedno s ilirskim kacigama, mogao je značiti najviši oblik insignije, zbog čega je morao imati znakovno javno odaslanu poruku o ekonomskoj, političkoj ili duhovnoj dominaciji. U eshatološkom smislu, moguće je njegovo daljnje shvaćanje u legendarnim lovovima, tj. u heroizaciji te divinizaciji pokojnika, pa je stoga često interpretiran u kontekstima arhajske i klasične grčke i makedonske funerarne umjetnosti.⁹⁷

Poimamo li stoga grob iz Zagrađa (sl. 8), analizom i kompozicijom gradiva, importiranih posuda,⁹⁸ aplikacije i privjesaka/sceptra, brusa, noža⁹⁹ i sl., kao grob gdje je morala biti pokopana osoba aristokratskog, možda i najvišeg društvenog autoriteta glasinackog područja, tada smo na mogućem tragu promišljanja da je ondje također riječ

it is worth noting that there are many and diverse interpretations of the wild boar in both prehistoric and historical societies and settings. Comparative analyses of the material culture and the cultic and religious interpretations of the symbol of the wild boar in the available context and in mythological space have demonstrated its pronounced ritual value in the Mediterranean region as a whole.⁹⁶ The wild boar was essentially the very antithesis of the domesticated pig, and its original meaning was thus as the symbol of pure spiritual authority. Correspondingly, representations of the wild boar in various works of art carried an iconographic message, while in the interactive relations of the sign-symbol system; it was the medium for conveying explicit ritual values marking the status of leading, senior or the seniormost members of the community. In the Balkans, featuring in compositions on plaques and decorations made of precious metals or exotic materials, and particularly in association with Illyrian helmets, it could have been the ultimate insignia, and must have sent a clear semiotic message concerning economic, political or spiritual domination. Eschatologically, it could also be seen in the context of legendary hunts and the heroization or divinization of the deceased, and is therefore often interpreted in the context of archaic and classical Greek and Macedonian funerary art.⁹⁷

As a result, if by analysis and composition of the material, imported vessels,⁹⁸ appliqué plaques and pendent/sceptre, whetstone, knife and so on,⁹⁹ we see the grave from Zagrađa (fig. 8) as one where a person of aristocratic, perhaps even supreme social authority in the Glasinac region was

⁹⁶ Dalix, Vila 2007, 359-372; Eibner 2001, 266-270.

⁹⁷ Поповић 1966, 23-29; Burkert 1990, 263-264, 285-286; Sokolovska 1997, 103; Theodossiev 1998, 360; 2000, 200; Babić 2001, 83-88.

⁹⁸ Brončani kolut, zbog svojih malih dimenzija i bikonične profilacije, mogao je biti također dijelom ručke šire, niže posude, bazena s izvijenim obodom i sa pokretnim ručkicama, poput brojnih iz južne Italije (npr. Tarditi 1996, 19-22), koje su se koristile za obredna pranja ruku ili nogu. Profilacija preostalog dijela posude išla bi tomu u prilog.

⁹⁹ Mlađe muške osobe, koje nisu prošle obred inicijacije u društvo odraslih, vojno sposobnih i hijerarhiziranih muškaraca, nisu nosile oružje pune vojne panoplje, niti im se ono kao takvo prilagalo u grobove, već je najčešće riječ samo o pojedinim elementima ili dijelovima ratničke opreme, na što možda upućuje, pored insignije, upravo i nož u tome grobu?! Raspravu na tu temu vidjeti kod H. Hoffmanna (1997, 68-70).

⁹⁶ Dalix, Vila 2007, 359-372; Eibner 2001, 266-270.

⁹⁷ Поповић 1966, 23-29; Burkert 1990, 263-264, 285-286; Sokolovska 1997, 103; Theodossiev 1998, 360; 2000, 200; Babić 2001, 83-88.

⁹⁸ Given its small size and biconical profile, the bronze ring could also be part of the handle of a wide, shallow vessel, a basin with everted rim and hinged handles, like many from southern Italy (e.g. Tarditi 1996, 19-22), used for the ritual washing of hands or feet. The profile of the surviving part of the vessel would also suggest this.

⁹⁹ Young males who had not yet undergone the ritual of initiation into adult society, the hierarchy of men of military age, did not wear the full panoply of arms, nor was such a panoply placed in their graves; in such cases, the grave goods would consist only of certain parts of a warrior's equipment, as might be suggested not only by the insignia but also by the knife in that grave. See the discussion of this subject in H. Hoffmann (1997, 68-70).

o muškoj mladoj osobi kojemu je, kao i onome u Atenici, posvećena sva počast ne samo odabirom priloženog ansambla predmeta već načinom, obredom i tipom njihova pohranjivanja i posvećivanja.¹⁰⁰ *Pars pro toto* pouzdano je dokazan ritualni princip toga groba, u kome najvjerojatnije valja sagledavati i aplikativnoga vepra. Smijemo li ga stoga, u obliku *insignia*, razumijevati kao simbolički supstitut individualnog pojavljivanja ilirskih kaciga najvišeg III A1-b ranga?

Uvriježeno je mnijenje da se u kneževske grobove glasinačkog područja ubrajaju oni grobovi koji imaju bogate priloge, naročito obrambenog naoružanja, brončanih posuda ili određenih *insignia*. Tomu se dodavala i kvantitativna zastupljenost ostalih predmeta osobne opreme i nošnje, budući da su glasinački grobovi poznati po prilaganju većeg broja predmeta, osobito nakita.¹⁰¹ Možemo li u ovome slučaju groba iz Zagrađa govoriti o pokopu kneževskog ili najvišeg društvenog statusa? Ukoliko prihvatimo kvantitativni princip procjene, najvjerojatnije ne. Međutim, ukoliko prihvatimo kvalitativno, amblemsko te ritualno obilježavanje preminulog pokojnika i njegova groba, tada nam se bez prepreke otvara perspektiva još jednog kneževskog, tj. prinčevskog groba glasinačkog prostora koji je primio točno određene predmete primjerene “za putovanje” njegove dobi i društvenog položaja.

Varijanta III A2-a ilirskih kaciga

Situacija se sa sljedećom varijantom, i njezinim inačicama, znatnije mijenja ne samo u kvantitativnom već i u kulturološkom smislu (sl. 14). Naime, najveći broj ilirskih kaciga, kao i onih sa prostora Bosne i Hercegovine, upravo pripada ovoj, III A2 varijanti, pa im se

¹⁰⁰ U korist takvoga promišljanja svjedočio bi i pršljenak koji je u ovome grobu asociran s iglom i ostalim priložima muškog principa opreme. Uobičajeno je, i dokazano, kako je pršljenak od kasnog brončanog doba bio obilježjem karakterističnih i iznimnih ženskih grobova (Eibner 1986, 39-48; Teržan 1996, 507-536; Torelli 1997, 59-62; Lefkowitz 2007, 95-98). Međutim, ukoliko je bio izrađen od kamena, kao što je slučaj ovdje, obilježavao je i dječije ili adolescentske grobove u kojima je bio prilagan kao amulet-zaštitnik (Primas 2007, 309-311). Upravo o takvim amuletima-zaštitnicima od kamena na balkanskom prostoru vidjeti i kod A. Stipčević (1981, 138-139).

¹⁰¹ Vasić 2007, 557-559; Bacuň 2009a, 110-111.

buried, this might suggest that the deceased was a young male to whom due honours were paid not only in the selection of the grave goods, but also in the manner and ritual by which they were placed there and consecrated.¹⁰⁰ The ritual principle of the grave has already been convincingly demonstrated *pars pro toto*, in the light of which the wild boar plaque should probably also be considered. Could one therefore see it, in the form of an insignia, as a symbolic substitute for the individual occurrences of Illyrian helmets of the highest III A1-b rank?

The established view is that the princely graves of the Glasinac region include those that are especially richly furnished, particularly with defence weapons, bronze vessels or certain insignia. Added to this was the quantity of other articles, particularly accoutrements and articles of clothing, since the graves of Glasinac are famous for the number of goods they contain, particularly jewellery.¹⁰¹ Could one refer in this case to the grave from Zagrađa as the last resting-place of someone of princely or supreme social status? Based on quantity, probably not; but the qualitative, emblematic and ritual features of the deceased and his grave certainly allow for its interpretation as yet another princely grave from Glasinac, whose occupant was buried with the precise articles required for “the journey” to be made by one of his age and social standing.

Illyrian helmets of variant III A2-a

The case of the next variant and its sub-variants is significantly different not only quantitatively but also in the cultural sense (fig. 14). The largest number of Illyrian helmets, like those from Bosnia and Herzegovina, belong to this III A2 variant, a total of 31 specimens, some intact, others fragmentary. Most have been recorded in scholarly

¹⁰⁰ Further evidence in support of this idea comes from the whorl, associated in this grave with a needle and other goods more appropriate to male equipment. It is known to have been the custom in the late Bronze Age for a whorl to denote typical and exceptional female graves (Eibner 1986, 39-48; Teržan 1996, 507-536; Torelli 1997, 59-62; Lefkowitz 2007, 95-98), but if made of stone, as is the case here, it also denoted a child's or adolescent's grave, where it was placed as a protective amulet (Primas 2007, 309-311). For more on these stone amulets in the Balkans, see also A. Stipčević (1981, 138-139).

¹⁰¹ Vasić 2007, 557-559; Bacuň 2009a, 110-111.

može pripisati čak 31 primjerak, bilo u cijelosti sačuvanih kaciga ili onih u najmanjim ulomcima. Većina je njih bila zabilježena u stručnoj literaturi, ali ih je reproducirano, bilo crtežom, bilo fotografijom, samo nekoliko primjeraka od kojih je dobar dio bio objelodanjen u ne šire dostupnoj literaturi.

Od tog impozantnog broja, ukupno 15 primjeraka sa sigurnošću razmatramo unutar III A2-a inačice (sl. 14; sl. 18), dakle onih kaciga koje nemaju urezan znak strelice iznad bočnih usjeka paragnatida, što je odlika kaciga sljedeće, III A2-b inačice.¹⁰² Kontekst nalaženja tih kaciga najvećim nas dijelom upućuje na ratničke grobove ponajviše hercegovačkog područja od kojih su poznati nalazi s većim brojem kaciga iz Plane (k. 32-33)¹⁰³ i Kačnja (k. 34-36),¹⁰⁴ a pridružuju im se i relativno noviji nalazi iz Vranjeva Sela kod Neuma (k. 30-31).¹⁰⁵ Međutim, najveći broj hercegovačkih grobova je uništen; izvorno i povijesno, sukcesivnim naknadnim ukopavanjem, ili kasnijim najrazličitijim oblicima devastacija. Zbog toga se građa uglavnom tretirala zajednički i datacijski vrlo rastezljivo, kao npr. kacige iz Ritke Liske kod Crvenica (k. 21),¹⁰⁶ iz Radišića kod Ljubuškog (k. 23),¹⁰⁷ kaciga iz Gruda (k. 22)¹⁰⁸ ili one iz Kačnja (k. 34-36).

Određen broj kaciga ove inačice istraživani su i na nekropolama ili grobovima uz naselja, što predstavljaju dvije kacige iz Čarakova kod Prijedora (k. 9-10),¹⁰⁹ kaciga iz Radišića (k. 23), te ulomak kacige iz Prisojske gradine u Drinovcima (k. 24).¹¹⁰ Međutim, iz naselja za sada jedino potječe dobro poznata kaciga iz Ošanića (k. 26),¹¹¹ koju možemo

literature, but only a few have been illustrated in a drawing or photograph, and of these, a good many feature in literature that is not widely available.

Fifteen of this impressive number may undoubtedly be regarded as belonging to sub-variant III A2-a (figs. 14; 18), consisting of those helmets that have no incised arrow mark above the side notches of the cheek guards, as is typical of the next sub-variant, III A2-b.¹⁰² The context in which these helmets were found usually suggests warrior graves, particularly in Herzegovina, the origin of the well-known finds with several helmets from Plana (cat. 32-33)¹⁰³ and Kačanj (cat. 34-36),¹⁰⁴ joined by the relatively new finds from Vranjevo Selo near Neum (cat. 30-31).¹⁰⁵ The majority of Herzegovina graves have been destroyed, however, historically by successive later burials, or later by destruction of the most varied kinds. The material has therefore largely been treated together, and very ambiguously in terms of date, as for example the helmets from Ritke Liske near Crvenica (cat. 21)¹⁰⁶ and from Radišić near Ljubuški (cat. 23),¹⁰⁷ the helmet from Grude (cat. 22)¹⁰⁸ or those from Kačanj (cat. 34-36).

A certain number of helmets of this sub-variant have also been excavated from necropolises or graves near settlements. Such is the case of two helmets from Čarakovo near Prijedor (cat. 9-10),¹⁰⁹ a helmet from Radišić (cat. 23), and a fragment of helmet from Prisojska gradina (hill fort) in Drinovci (cat. 24).¹¹⁰ Thus far the only one to originate from a settlement is the well-known helmet from Ošanići (cat. 26),¹¹¹ which

¹⁰² Teržan 1995, 87-88, 118-119, sl. 8.

¹⁰³ Truhelka 1901, 3-6, sl. 1-2; sl. 3-4.

¹⁰⁴ Marić 1959, 89-90, T. I, 2; 1976a, 106-107, sl. 3.

¹⁰⁵ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 53-63.

¹⁰⁶ Bojanovski 1967, 182-185, sl. 1-2; Čović 1962, 27-28.

¹⁰⁷ Čović 1985, 55, T. III, 4; Dodig 2011, 51. Nađena je na privatnom posjedu u grobu s još 20 vrhova koplja, fibulama i posudama. (Podatci iz inventarne knjige Zbirke Franjevačkog muzeja na Humcu.)

¹⁰⁸ ФИАЛА 1897, 660-661, T. I; Vasić 2010, 42, T. III, 3.

¹⁰⁹ U literaturi se obično navodila samo jedna kaciga kojoj nije moguće odrediti tipološku klasifikaciju (Teržan 1995, 121; Gavranović 2011, 156), iako je već i B. Čović 1987. jasno opredjeljuje i vremenski smješta u stupanj 3a kulturnog kompleksa Donja Dolina-Sanski Most i tako izričito odjeljuje od starijih kaciga II. tipa iz Donje Doline (Čović 1987a, 258). Ivan Marović je upravo tako i kartira, što potom preuzimaju i drugi autori (Marović 1976, 297, karta).

¹¹⁰ Truhelka 1901, 5; 1914, 117.

¹¹¹ Marić 1976b, 634-638, sl. 2; 1976c, T. XXVI, 48; 1995, 41, T. 3, 1-2.

¹⁰² Teržan 1995, 87-88, 118-119, fig. 8.

¹⁰³ Truhelka 1901, 3-6, figs. 1-2; 3-4.

¹⁰⁴ Marić 1959, 89-90, Pl. I, 2; 1976a, 106-107, fig. 3.

¹⁰⁵ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 53-63.

¹⁰⁶ Bojanovski 1967, 182-185, figs. 1-2; Čović 1962, 27-28.

¹⁰⁷ Čović 1985, 55, Pl. III, 4; Dodig 2011, 51. It was found in a grave on private property with twenty spear heads, fibulae and vessels (details from the inventory records of the Franciscan Museum in Humac).

¹⁰⁸ ФИАЛА 1897, 660-661, Pl. I; Vasić 2010, 42, Pl. III, 3.

¹⁰⁹ As a rule only one helmet, which could not be ascribed to a particular type, is referred to in the literature (Teržan 1995, 121; Gavranović 2011, 156), though in 1987 B. Čović had already clearly determined the time frame as phase 3a of the Donja Dolina-Sanski Most cultural complex, thereby explicitly separating it from the older type II helmets from Donja Dolina (Čović 1987a, 258). Ivan Marović maps it accordingly, and was followed by other authorities (Marović 1976, 297, map).

¹¹⁰ Truhelka 1901, 5; 1914, 117.

¹¹¹ Marić 1976b, 634-638, fig. 2; 1976c, Pl. XXVI, 48; 1995, 41, Pl. 3, 1-2.

razumijevati i kao oblik obrednog polaganja ili zavjetnog prinošenja/ostavljanja, budući da je nađena prilično deformirana uz sam ulaz na podij gradine.¹¹² Nekoliko ulomaka kaciga, koji su izdvojeni iz nalaza sa same akropole ili u njezinome podnožju (k. 27-29), pripadaju nesumnjivo III A2 varijanti ilirskih kaciga, iako nije moguće odrediti i kojoj od njezine dvije inačice. Unatoč tomu, zanimljivijim se svakako čini oblik njihove fragmentacije i mjesto nalaženja, pa bi u toj percepciji i njih mogli interpretirati kao zavjetne darove akropoljskog svetišta Ošanića.

Ista se situacija ponavlja i kod ulomaka iz nekropole Kamenjača u Brezi (k. 15-19).¹¹³ Niti jedan od predočenih ulomaka ne može biti određen pojedinoj inačici, jer su ulomci fragmentirani i spaljeni, a nađeni su na posebno izgrađenom i ograđenom podiju, u kv. XXV, na tzv. "odru" sa spaljenim pokojnicima. Pored njih, ondje su nađeni i drugi dijelovi navalne i obrambene vojne opreme, kao i ostala luksuzna roba, npr. ulomci knemida, drugih tipova kaciga, koplja, mahaira, brončanih posuda, nakita i sl. Većina ih je bila namjerno lomljena, paljena ili uništavana, i to u vremenski podužem rasponu.¹¹⁴

Ne uzimajući u obzir manje ulomke, sve kacige predmetne varijante možemo izdvojiti u određenim sličnostima prema načinu izradbe, oblikovanju te izvedbi pojedinih ukrasa. Morfološki se tu izdvaja skupina lijevanih kaciga iz šireg prostora Hercegovine, koje krasi odlike tipološki standardizirane proizvodnje kaciga III. tipa. Sve one tako imaju zaobljen oblik kalote, izdužene i pravilno zaobljene, na vrhovima zašiljene paragnatide, koje se prema vratu sužavaju i gdje im se nalaze rupice za pričvršćivanje kacige prilikom nošenja. S bočnih su strana paragnatide znatnije i dublje zasječene u kalotu kacige. Štitnik za vrat je kratak, blago izvučen i zaobljen. Trokutasto profilirana rebra ležišta perjanice usporedno teku uzduž kalote, u širem razmaku između kojih su urezane tri linije. To se ležište također može mijenjati, pa kod mlađih primjeraka trokutasta rebra postaju izdignuta i masivnija, te međusobno prilično uža, češće i bez urezanih linija, odnosno bez nosača za perjanicu. Na čeonom dijelu se u pravilu nalazio

may also be seen as a kind of ritual deposit or votive offering, since it was found in a quite misshapen state at the entrance to a podium on the hill fort.¹¹² A number of fragments of helmets, among the finds in the acropolis itself or at its foot (cat. 27-29) certainly belong to variant III A2 of the Illyrian helmet, though they cannot be ascribed to either one of its two sub-variants. Nevertheless, their fragmentary nature and the place where they were found are of interest, and in that light they could be seen as votive offerings at the acropolis sanctuary of Ošanići.

The same is true of the fragments from the Kamenjača necropolis in Breza (cat. 15-19).¹¹³ None of these fragments can be attributed to a particular sub-variant, as too fragmentary as well as having been burned; they were found on a specially erected, enclosed podium in qu. XXV, on a "catafalque" with the cremated remains of the deceased. Also found there were other parts of naval and defence weaponry and luxury goods, such as fragments of greaves, other types of helmet, spears, machairas, bronze vessels, jewellery and so on. Most of them had been deliberately smashed, burned or destroyed, a procedure that continued over a fairly long period.¹¹⁴

Without taking small fragments into account, all the helmets of this variant may be grouped by certain similarities of workmanship, shape and the execution of the decorations. Morphologically, one group consists of cast helmets from the wider Herzegovina region, with the features of the typologically standardized manufacture of type III helmets. All have a rounded crown and elongated, evenly rounded cheek guards with pointed ends, narrowing towards the neck and with holes for attaching the helmet in wear. To the sides the cheek guards are significantly more deeply notched into the crown. The neck guard is short, slightly curved, and rounded. The triangular profiled ribs forming the crest holder run parallel along the crown and are quite far apart; between them are three incised lines. The crest holder too may vary; in later examples, the triangular ribs become more substantial and raised, and are closer together, often without incised lines, i.e. without a crest holder. There was

¹¹² H. Pflug navodi netočan podatak da ta kaciga potječe iz groba, datirajući ju u 4. stoljeće (Pflug 1988a, 53).

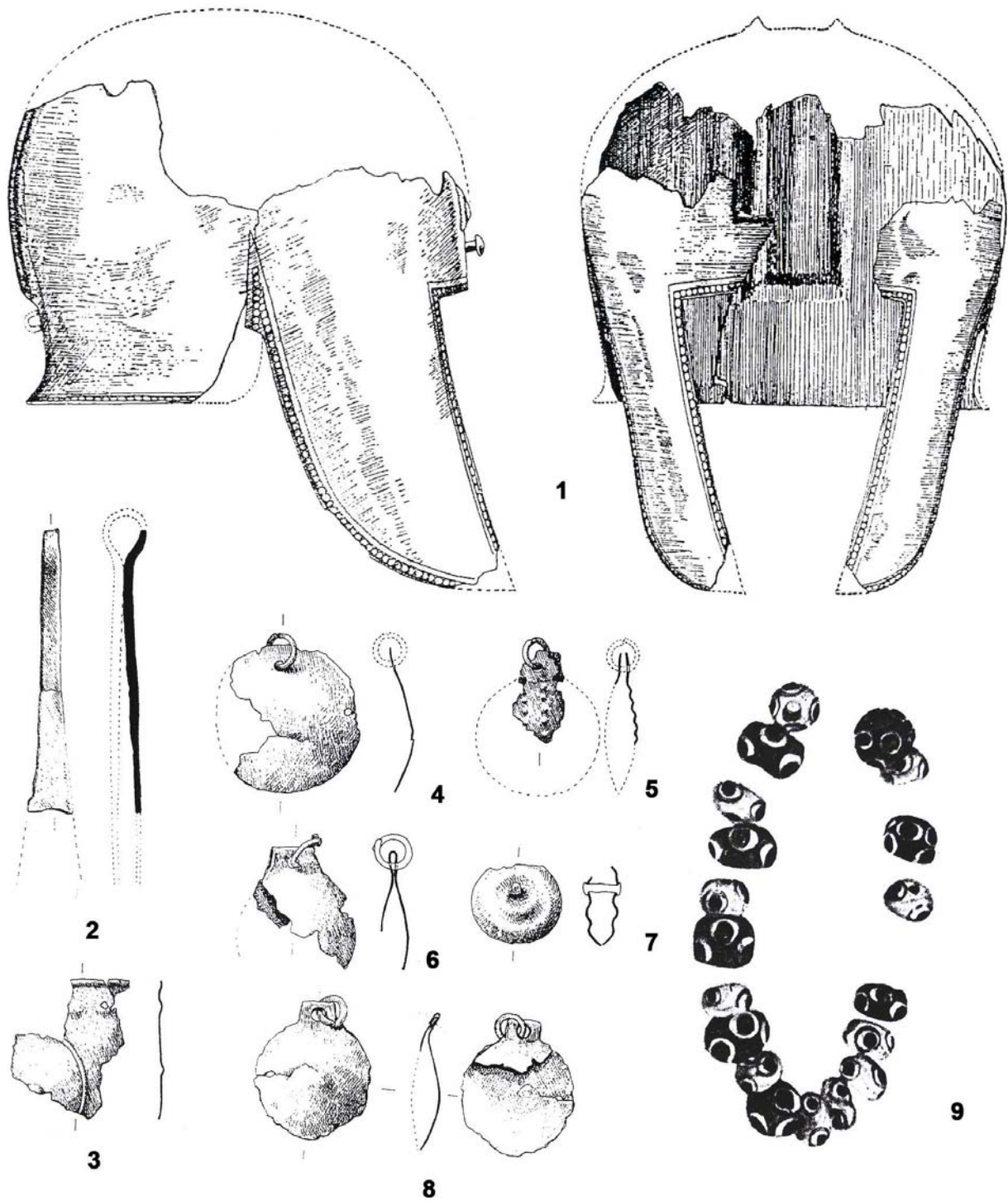
¹¹³ Paškvalin 2002, T. II, 1-4; 2008, T. 17, 1-4.

¹¹⁴ Paškvalin 2002, 526-527; 2008, 113-115.

¹¹² H. Pflug wrongly states that the helmet was from a grave, and dates it to the 4th century (Pflug 1988a, 53).

¹¹³ Paškvalin 2002, Pl. II, 1-4; 2008, Pl. 17, 1-4.

¹¹⁴ Paškvalin 2002, 526-527; 2008, 113-115.

Sl. 12. Izbor iz groba 2 nekropole u Vičjoj luci na otoku Braču (prilagođeno prema: Marović, Nikolanci 1969).

Fig. 12 – Selection from grave 2 of the necropolis in Vičja luka on the island of Brač (adapted from Marović, Nikolanci 1969).

nosač, odnosno alka na zatiljnom dijelu, koji su pričvršćivali perjanicu. Međutim, sve njih obilježava veći i markantniji usjek paragnatida na bočnim

usually a ring at the back of the headpiece, where the crest was attached. All, however, have the typically larger, more pronounced cheek guards notch

stranama kaciga koji je bio dodatno naglašen izvedbom duboko usječenih ukrasa rubnika i imitirajućih kuglica. Te osobine pratimo na kacigama iz Ritke Liske, iz Gruda, Radišića i iz Prisojske gradine sa zapadne strane Hercegovine (k. 21-24), ili sve do kaciga iz Stoca, Ošanića, Vranjeva Sela kod Neuma, Plane i Kačnja iz istočne Hercegovine (k. 25-36).

Lijevanjem su izrađene i kacige zabilježene na sjevernijim nalazištima današnje Bosne i Hercegovine, pa su uz ulomke kaciga iz Talina i Kamenjače nedvojbeno to bile i obje kacige iz Čarakova (k. 9-10), zatim kaciga iz Save između Županje i Orašja (k. 11),¹¹⁵ te kaciga iz Ritešića kod Doboja (k. 12).¹¹⁶ Eventualno je kaciga iz Rusanovića bila izrađena od tankog brončanog lima (k. 14), što je pak osobitost kaciga istoga tipa sa srednjodalmatinskog područja.¹¹⁷

S obzirom na toliko evoluiran i osebujan način ukrašavanja ove varijante ilirskih kaciga, premda među njima postoje i znatno bolji i nešto lošiji radovi, prema izvedbi imitacija pravih kuglica možemo preciznije razlikovati nekoliko skupina:

1. To je skupina s izvedbom lijevanih i naknadno obrađivanih, proporcionalnih, pravilno zaobljenih i skladnih imitacija kuglica unutar reljefno profiliranog rubnika. U nju možemo ubrojiti kacige iz Ritke Liske-Crvenica (k. 21), Gruda (k. 22), Radišića (k. 23), Vranjeva Sela-Neum (k. 30), Plane (k. 32) i Kačnja (k. 34-35). Pribrajaju im se i kacige iz Čarakova (k. 9-10) te ulomci kaciga iz Kamenjače-Breza (k. 15-17). Prema tome elementu vrlo su srodne s kacigama iz nešto konkretnije poznatih konteksta nalaženja kao što su kacige iz Vičje luke, grob 2 (sl. 12, 1)¹¹⁸ ili druga kaciga iz Novoga Mesta (sl. 5, 2). S druge strane, slično urađene ukrasne rubnike nalazimo na kacigama iz Ohrida, npr. kod Gorne Porte, te dalje sve do halkidiških primjeraka, kao naprimjer kod kacige iz Zeitenlika,

at the sides of the helmet, which was further accentuated by the deeply cut decorative border and imitation globules. These features may be seen on the helmets from Ritke Liske, Grude, Radišić and the Prisojska hill fort from western Herzegovina (cat. 21-24), or all the way to the helmets from Stolac, Ošanići, Vranjevo Selo near Neum, Plana, and Kačanj in eastern Herzegovina (cat. 25-36).

The helmets from the more northerly sites in present-day Bosnia and Herzegovina were also cast; in addition to the fragments of helmet from Taline and Kamenjača, both helmets from Čarakovo (cat. 9-10) undoubtedly belong to this group, as did the helmet from the Sava between Županja and Orašje (cat. 11),¹¹⁵ and the helmet from Ritešić near Doboj (cat. 12).¹¹⁶ The helmet from Rusanovići could have been made from thin sheet bronze (cat. 14), as is typical of the helmets of this same time from the central Dalmatian region.¹¹⁷

Given the highly evolved and distinctive nature of the decorations on this variant of Illyrian helmet, and even though they vary from very well to somewhat poorly made, the execution of the imitation globules forms the basis for a more precise classification into several groups:

1. A group with cast and finished, well proportioned, evenly rounded and matching imitation globules within a relief-moulded border. This group includes the helmets from Ritke Liske-Crvenica (cat. 21), Grude (cat. 22), Radišić (cat. 23), Vranjevo Selo-Neum (cat. 30), Plana (cat. 32) and Kačanj (cat. 34-35), as well as the helmets from Čarakovo (cat. 9-10) and the fragments of helmet from Kamenjača-Breza (cat. 15-17). As regards this feature, they are very similar to the helmets from the rather more specifically identified contexts of sites such as those from Vičja luka, grave 2 (fig. 12, 1)¹¹⁸ or another helmet from Novo Mesto (fig. 5, 2). On the other hand, decorative borders executed in similar fashion are to be found on helmets from Ohrid, e.g. near Gorna Porta, and beyond, all the way to specimens from Halkidiki, such as

¹¹⁵ Vasić 1982a, 8, sl. 1; 1983a, sl. 2.

¹¹⁶ Vasić 2010, 43.

¹¹⁷ Nikolanci 1959, T. VII, 1; T. VIII, 1-2; Marović, Nikolanci 1969, sl. 4; sl. 16; Marović 1976, T. III, 6-7; T. IV, 8; Milošević 1999, 206-210, sl. 4-5.

¹¹⁸ Marović, Nikolanci 1969, sl. 4.

¹¹⁵ Vasić 1982a, 8, fig. 1; 1983a, fig. 2.

¹¹⁶ Vasić 2010, 43.

¹¹⁷ Nikolanci 1959, Pl. VII, 1; Pl. VIII, 1-2; Marović, Nikolanci 1969, figs. 4; 16; Marović 1976, Pl. III, 6-7; Pl. IV, 8; Milošević 1999, 206-210, figs. 4-5.

¹¹⁸ Marović, Nikolanci 1969, fig. 4.

sarkofag C.¹¹⁹ Stoga ta izvedba neće ukazivati nužno na vremensku, nego više na tehnološku ili produkcijsku uniformiranost.

2. Drugu skupinu obilježavale bi kacige s ukrasom rubnika izvedenim žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem, čiji rubnik nije reljefno profiliran, već je obilježen samo urezanim linijom koja dijeli rub kaciga. To obilježava kacige iz Prisojske gradine (k. 24), drugu kacigu iz Vranjeva Sela kod Neuma (k. 31), kacigu iz okolice Stoca (k. 25), drugu kacigu iz Plane (k. 33), treću iz Kačnja (k. 36), tj. ulomke kaciga iz Talina (k. 13) i Kamenjače (k. 18-19), odnosno kacige iz Save (k. 11) i iz Ritešića (k. 12). Taj se ukras uglavnom određivao datacijski mlađim primjercima, poput onih iz Budve ili Albanije,¹²⁰ no to bi kontekst groba iz glasinacčkih Talina djelomično osporio, i tako afirmirao već kod prve skupine postavljenu tezu po kojoj ukras nije bio distinktivan pojam vremenskog razgraničenja, već je eventualno bilo obilježjem različitih ili drugih radioničkih "potpisa". Tome svjedoče kacige III A3 varijante koje duž rubnika imaju identično tako izveden ukras (npr. kaciga u Trocadero, New York).¹²¹
3. Treću skupinu označavaju kacige s pravilno žigosanom/utisnutom jednostavnom kružnicom usporedno postavljenom duž urezane linije izdvojenog, ali neprofiliranog rubnika. To je značajka jedino kacige iz Ošanića (k. 26; sl. 16, 1). Ona se po načinu ukrašavanja približava ukrasima kaciga i knemida iz područja srednjodalmatinskih nalazišta koje su sve izrađene od tankog brončanog lima i koje se mahom ubrajaju u inačicu III A2-b ilirskih kaciga.¹²² Kaciga ujedno nema sistem za pričvršćivanje perjanice, niti trna, niti alke. Upravo iz tog

the helmet from Zeitenlik, sarcophagus C.¹¹⁹

This rendition does not necessarily, therefore, suggest similarity of dates, but rather technological or manufacturing uniformity.

2. Another group would consist of helmets with a decorative border made by stamping squares with a central spherical boss, where the border is not in relief, but merely indicated by an incised line. This is the case with the helmets from Prisojska hill fort (cat. 25), another helmet from Vranjevo Selo near Neum (cat. 31), a helmet from the Stolac area (cat. 25), another helmet from Plana (cat. 33), a third from Kačanj (cat. 36), helmet fragments from Taline (cat. 13) and Kamenjača (cat. 18-19), and helmets from the Sava (cat. 11) and Ritešić (cat. 12). This decoration was usually found on later specimens, such as those from Budva or Albania,¹²⁰ but the context of a grave from Taline in Glasinac would in part suggest the contrary, and thereby corroborate the hypothesis already advanced for the first group, that decoration is not a date-dependent feature, but rather one that indicates the "signatures" of different manufacturing sites. Evidence in support of this is found in III A3 variant helmets with the identical decoration along the rim.¹²¹
3. The third group consists of helmets with simple, evenly stamped/impressed circles set side by side along the incised line of the separate but not moulded border. This is a feature only of a helmet from Ošanići (cat. 26; fig. 16, 1). This manner of decoration is similar to that of the helmets and greaves from central Dalmatian sites, all made of thin sheet bronze and mainly belonging to variant III A2-b of the Illyrian helmet.¹²² In addition, the helmet has no means of attachment – spike or ring – for the crest, for which reason Emilian Teleaga ascribes

¹¹⁹ Descamps et al. 2002, 99. Kod B. Teržan kartirana je samo kaciga III A3 tipa iz sarkofaga A (Teržan 1995, 121), dok je kod R. Vasića navedena još i kaciga III A1 tipa iz Louvra (Vasić 2010, 46) koja zapravo odgovara tipu III A2-a, kao što su to ispravno bilježili H. Pflug (1988a, 58) i E. Teleaga (2008, 233).

¹²⁰ Pflug 1988a, 55-56.

¹²¹ <http://www.trocadero.com/explorer/items/1000316/en1.html> (08.05.2011).

¹²² Teržan 1995, sl. 8.

¹¹⁹ Descamps et al. 2002, 99. B. Teržan maps only the III A3 type helmet from sarcophagus A (Teržan 1995, 121), whereas R. Vasić also refers to a type III A1 helmet in the Louvre (Vasić 2010, 46), which in fact corresponds to type III A2-a, as correctly noted by H. Pflug (1988a, 58) and E. Teleaga (2008, 233).

¹²⁰ Pflug 1988a, 55-56.

¹²¹ <http://www.trocadero.com/explorer/items/1000316/en1.html> (08.05.2011).

¹²² Teržan 1995, fig. 8.

razloga Emilian Teleaga je pripisuje III A3 tipu,¹²³ gdje je ukras utisnutih kružnica uz rubnike bio vrlo dobro poznat, npr. kod kaciga iz Sindosa ili Archontika, ali je posebno zastupljen na kacigama ohridskoga područja. Kako ipak ukras nije jedini niti odlučujući kriterij predloženih tipoloških klasifikacija, tako niti ta tvrdnja ne može biti prihvaćena sa sigurnošću jer, ponajprije, ilirske kacige III A3 varijante imaju posve drugačije morfološke, tehnološke i, napokon, stilske karakteristike. No, i u ovome slučaju vjerojatnijim se također čini perspektiva kojom te podatke možemo vrednovati karakteristikama mjesnih obrtništva i umjetničkih sloboda prilikom završnog obrađivanja bilo koje od ilirskih kaciga uopće!

Najčešće i ova inačica kaciga potječe iz mahom nepoznatih konteksta nalaženja. Ipak, broj onih malobrojnih primjeraka kojima preciznije poznajemo okolnosti načina i mjesta nalaženja proporcionalno je znatno viši u odnosu na ranije varijante i njihove inačice, čime je relativno sigurniji i za kronološko bliže definiranje, odnosno kulturološko međusobno usklađivanje. Nalazi iz Plane i Vranjeva Sela, zbog vremenski osjetljivijih predmeta osobne opreme, nošnje i priloga, svjedoče pak o nešto užoj dataciji prve polovine 5. stoljeća i tako upućuju na moguću vremensku podešenost s ostalim srodnim kacigama u regiji (sl. 18). U tome smislu posebno je pogodovala prisutna importirana keramika koja upravo ukazuje na užu dataciju i kraći raspon pokopavanja u tim grobovima.¹²⁴ Jasniji kontekst nalaženja pružala bi i kaciga iz Ošanića koja je nađena pored ulaznih vrata na gradinsku akropolu (k. 26). Budući da se tzv. kiklopska gradnja ošanićkih bedema smatra helenističkog datuma, a da je samu akropolu zadesio veći napad od strane Delmata u 2. stoljeću,¹²⁵ kaciga je bila datirana u skladu s tim događajima, u rano 2. stoljeće.¹²⁶ U odnosu na poblizi položaj nalaženja, kao i način pohrane te kacige, tj. na način njezine nasilne deformacije i fragmentiranosti, vjerojatnije će

it to type III A3,¹²³ where the decoration of impressed circles along the rim was very well known, e.g. in the case of the helmets from Sindos or Archontiko, but is particularly common on the helmets from the Ohrid region. Since decoration is not the only or the decisive criterion for the proposed typological classification, even this assertion cannot be accepted unreservedly; above all, Illyrian helmets of variant III A3 have entirely different morphological, technological and stylistic features. In this case, too, the more likely perspective is one that, when evaluating this feature, takes into account the characteristics of local craftsmanship and artistic freedom in the final finish of an Illyrian helmet of any kind!

This sub-variant of helmet mainly originates from largely unknown site contexts. Despite this, the number of those few specimens of which the precise circumstances relating to the site and the manner of their discovery is proportionately much higher than in earlier variants and their sub-variants, and it is therefore relatively more securely and accurately datable and set in its cultural context. Thanks to the more time-sensitive items of personal accoutrements, articles of clothing and effects, the finds from Plana and Vranjevo Selo attest to a somewhat more specific date of the first half of the 5th century, thereby suggesting a chronological match with other, similar helmets in the region (fig. 18). Of particular value in this regard was the imported pottery found there, suggesting a narrower time frame and shorter period during which burials in those graves were carried out.¹²⁴ The helmet from Ošanići found by the entrance gateway to the hill fort acropolis (cat. 26) would also provide a clearer context for these finds. Since the Cyclopean construction of the Ošanići ramparts suggests a Hellenistic date, and since too the acropolis was attacked several times by the Delmatae in the 2nd century,¹²⁵ the helmet was dated to those events of the early

¹²³ Teleaga 2008, 233. U diskusiji o ilirskim kacigama, navodeći citat iz B. Teržan (1976), umjesto Talinama, autor kacigu pripisuje Zagrađu, što ne odgovara istini, s obzirom na to da je ondje nađena aplikacija vepra od srebrnog lima.

¹²⁴ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 65-70.

¹²⁵ Zaninović 2003, 281; Šašel Kos 2005, 314. Raspravu oko datacije ošanićke ostave, povezane uz te povijesne događaje, vidjeti i kod Michael Pfrommer (1990, 161, 246, 369).

¹²⁶ Marić 1976b, 634-638; 1976c, 48; 1995, 41.

¹²³ Teleaga 2008, 233. When discussing Illyrian helmets and quoting from B. Teržan (1976), the author ascribes the helmet to Zagrađe rather than Taline, which does not agree with the facts, since a wild boar plaque of sheet silver was found there.

¹²⁴ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 65-70.

¹²⁵ Zaninović 2003, 281; Šašel Kos 2005, 314. For a discussion of the date of the Ošanići hoard associated with these events, see also Michael Pfrommer (1990, 161, 246, 369).

biti da tu kacigu razumijevamo kao zavjetni poklon pri podizanju ili posvećivanju tog monumentalnog građevinskog ansambla. Time bi njezina datacija u šire 4. stoljeće bila realnija i razumljivija, u odnosu na prenislo predloženu dataciju 2. stoljeća, i uz dodatnu argumentaciju nalazima ulomaka na akropoli te u bližoj okolici (k. 27-29). Time bi samo osnaživala dobro poznatu tezu po kojoj su kacige toga tipa mogle trajati do 4. stoljeće, iako je njihova uporaba ipak bila najznatnija i najraširenija tijekom 5. stoljeća (sl. 18).

Kao primjer za interpretativno konkretniji kronološki oslonac, hercegovačkim nalazištima pridružuju se tek grobovi s Glasinca (k. 13-14), iako njih također nije moguće preciznije odrediti pojedinoj od inačica. Pri tomu se posebno zanimljivim, iz mnoštva razloga, nameće grob iz Talina I/1-2 (k. 13). Riječ je o prilično uništenom grobu s paljevin-skim načinom sahranjivanja. Ondje je, pored željeznih kopalja i noževa,¹²⁷ zabilježen ulomak ilirske kacige III A2 tipa zajedno s dvije fibule tipa Certosa varijante V prema B. Teržan,¹²⁸ zatim s dvjema brončanim narukvicama, dvojnomo iglom tipa IIIa prema R. Vasiću,¹²⁹ a uz brončana, staklena, kamena i koštana zrna i jantarno zrno narebrenog tipa varijante 52c prema A. Palavestri,¹³⁰ te uz ulomke keramike i karakteristični keramički pršljenak. S obzirom na takvu građu može se s velikom vjerojatnosti promišljati o tom grobu kao dvojnomo, muškom i ženskom, čiji je ansambl nošnje i priloga bio bogat, ali ne i raskošno preobiman da bi obilježavao status glasinačkog kneževskog groba. Uža datacija groba u 5. stoljeće, barem prema fibulama tipa Certosa, čini se stoga i dalje ispravnom.

Srodnu situaciju, s ulomkom ilirske kacige III. stupnja (sl. 13, 14), objelodanjuje nam i grob iz Rusanovića VIII/3 (k. 14).¹³¹ Riječ je o paljevin-skomo grobu koji se nalazio u tumulu s još dva skeletna ukopa. Sadržavao je najviše priložene građe,

2nd century.¹²⁶ In the light of the position in which it was found and the way it had been smashed, it seems more probably that this helmet was a votive offering at the time this monumental structure was built or consecrated. A date of the 4th century would therefore be more realistic and make more sense than one of the 2nd century, which is too late; further grounds for this are to be found in the discovery of fragments in and around the acropolis (cat. 27-29). This would merely add further weight to the familiar hypothesis that helmets of this type could have continued in use until the 4th century, though they were much more extensively used during the 5th century (fig. 18).

As an example for placing them on an interpretatively sounder chronological footing, the Herzegovina sites are joined by the graves from Glasinac (cat. 13-14), even though they too cannot be accurately assigned to a particular sub-variant. In this regard, the grave from Taline I/1-2 (cat. 13) is of particular interest, for a variety of reasons. This badly damaged grave of a cinerary burial contained iron spears and knives¹²⁷ and a fragment of a type III A2 Illyrian helmet along with two fibulae of B. Teržan's Certosa variant V,¹²⁸ and two bronze bracelets, a double shank pin of R. Vasić's type IIIa,¹²⁹ and bronze, glass, stone and bone beads together with an amber bead of ribbed type – A. Palavestra's variant 52c,¹³⁰ accompanied by potsherds and a distinctive pottery whorl. These artefacts strongly suggest that this was a double grave, of a man and a woman, whose articles of clothing and grave goods suggested wealth but were not so magnificent or abundant as to denote a princely Glasinac grave. A closer dating of the grave to the 5th century, at least according to the Certosa fibulae, therefore still seems correct.

A similar state of affairs, with a fragment of a type III Illyrian helmet (fig. 13, 14), is revealed by the grave at Rusanovići VIII/3 (cat. 14),¹³¹ a cinerary grave in a tumulus with another two burials, these latter being inhumations. It contained the

¹²⁷ Fiala 1895, 547.

¹²⁸ Teržan 1976, 376, bilj. 145; Vasić 1982a, 14; 2010, 43, T. III, 4; Čović 1987b, 630; Vasić 2009a, 110.

¹²⁹ Vasić 1982b, 234.

¹³⁰ Taj je tip narebrenih zrna u pravilu cvjetnog oblika i obilježavao je sve kneževske ili bogatije grobove na širem prostoru zapadnog i središnjeg Balkana (Palavestra 1993, 116, 210; 2006, 244, 253-259).

¹³¹ Vasić 2010, 43, T. III, 4. Kod R. Vasića se u više radova navodi da je riječ o grobu VIII/1. Budući da je u izvornoj objavi Franje Fiale iz 1895. godine naveden grob 3, kao i u inventarnim knjigama, i u ovoj se studiji koristi VIII/3 numerička oznaka predmetnoga groba.

¹²⁶ Marić 1976b, 634-638; 1976c, 48; 1995, 41.

¹²⁷ Fiala 1895, 547.

¹²⁸ Teržan 1976, 376, fn. 145; Vasić 1982a, 14; 2010, 43, Pl. III, 4; Čović 1987b, 630; Vasić 2009a, 110.

¹²⁹ Vasić 1982b, 234.

¹³⁰ This type of ribbed bead is usually floral in shape, and was a feature of every princely or richly furnished grave in the wider western and central Balkan region (Palavestra 1993, 116, 210; 2006, 244, 253-259).

¹³¹ Vasić 2010, 43, Pl. III, 4. R. Vasić states in several papers that the grave in question was grave VIII/1. Since it was numbered as grave 3 when originally published by Franjo Fiala in 1895, and is also so numbered in the inventory records, in this paper too the number VIII/3 is used to denote this grave.

Sl. 13. Repertoar nalaza iz groba VIII/3 iz Rusanovića (nadopunjeno prema: Čović 1983; Vasić 2010).

Fig. 13. Range of goods from grave VIII/3 in Rusanovići (updated from Čović 1983; Vasić 2010).

poglavito nakita, tj. 12 fibula tipa Arareva gromila, 13 brončanih koluta, 4 željezna koluta, ostatak brončane narukvice i keramičke ulomke.¹³² Međutim, još je davne 1983. godine B. Čović precizno odredio “ostatak brončane narukvice” kao dio ručke neke veće ukrašene brončane posude (sl. 13, 15).¹³³ No, tome se podatku u kasnijim radovima nije pridavao veći značaj, nego je bio uobičajeno tretiran među klasične muške grobove s većim brojem fibula. Te su fibule vremenski grob sigurnije smjestile u IVc-2 fazu glasinacke kulture, odnosno u 5. stoljeće, baš kao i netom opisan grob iz Talina. Ali, ako se i u ovome slučaju pomno razmotre okolnosti smještaja groba, nalaženja i obilježja priloga različitog karaktera i raznorodnog podrijetla, tada je moguće i ovaj grob spoznavati kao jedan od značajnijih glasinackih

largest quantity of grave goods, and particularly of jewellery: twelve Arareva gromila-type fibulae, 13 bronze rings, 4 iron rings, the remains of a bronze bracelet and potsherds.¹³² As long ago as 1983, however, B. Čović specifically defined the “remains of the bronze bracelet” as part of the handle of a rather large, ornamental bronze vessel (fig. 13, 15).¹³³ Little significance was accorded to this in later works, and the grave was regarded as a typical man’s grave with several fibulae. These date the grave securely to phase IVc-2 of the Glasinac culture, i.e. the 5th century, just like the grave in Taline described above. However, the circumstances of the grave – its position, its discovery, and the features of the grave goods of diverse kinds and origins – allow for this grave too to be recognized as one of the

¹³² Fiala 1895, 535; Vasić 2007, 558-559; 2010, 43; Vasić 2009a, 110.

¹³³ Čović 1983, 151, T. XXXIV, 23.

¹³² Fiala 1895, 535; Vasić 2007, 558-559; 2010, 43; Vasić 2009a, 110.

¹³³ Čović 1983, 151, Pl. XXXIV, 23.

grobova koji je, ako već nije imao status kneževskog, definitivno bio svjedokom visoko društveno rangiranog pokojnika iz vremena 5. stoljeća.

Za razliku od svih do tada poznatih varijanti, ilirske kacige III A2-a tipa zemljopisno su najšire rasprostranjene i tako kulturno najrazličitije raspoređene. Osjetno prostorno i kvantitativno povećanje obilježje je područja zapadnog balkanskog i istočnojadranskog područja sa zaleđem. Međutim, taj je odnos značajno porastao i za područje Makedonije, od Halkidike pa sve do Ohrida (sl. 14), čijem zemljopisnom sezanju dominiraju i, otprilike istovremene, kacige III A3 tipa.¹³⁴ Potpuno novu i zanimljivu prostornu razmještenost za sada pokazuje tzv. sjeverni rub njihova prostiranja, koji se kao vijenac pruža duž Posavine, od Novoga Mesta na zapadu do Sremske Mitrovice na istoku, odakle se širi dalje prema sjeveroistoku sve do transilvanijskih nalazišta. Diskutirano pak područje današnje Bosne i Hercegovine svakako bitno odskaače ovako upotpunjenim dokumentiranjem. Stoga se po pitanju ove varijante, s ukupnim brojem od 15 sigurno opredijeljenih kaciga te mnoštva manjih ulomaka koje općenito pribrajamo varijanti III A2, smješta odmah iza kaciga iz teritorija povijesne Makedonije.

Ako smo kojim slučajem, ili srećom, prijašnje tipove kaciga i njihovih varijanti mogli radionički pobliže smjestiti određenom kulturnom krugu, ova nam pak varijanta ilirskih kaciga, slijedeći princip gustoće nalaženja i kvantitete, tj. kvalitete pojedinih radova sugerira na nekoliko mogućih proizvodnih središta. Nedvojbeno je jedno od središta izrazitijih obrtničkih produkcija moralo postojati na teritoriju Makedonije (sl. 14). Ondje je praksa dobro uhodana i stoljetno razvijana još od II. tipa ilirskih kaciga, pa tako ne bi trebalo biti nikakve prepreke za sagledavanjem i prihvaćanjem istovremenih, ili s vrlo neznatnim vremenskim odmacima, proizvodnja kaciga i III A1, III A2 i III A3 tipa. Kao drugo moguće središte stvaralaštva i proizvodnje ističe se svakako prostor istočne jadranske obale, Dalmacije i obližnjeg hercegovačkog zaleđa. Na tom ih je prostoru i sveukupno zabilježen najveći

more important in Glasinac which, if not actually princely, definitely bore witness to the high social status of the 5th century deceased.

Unlike every other variant known to date, Illyrian helmets of type II A2-a are the most widespread geographically and hence the most diverse culturally. A noticeable increase both geographically and quantitatively is a feature of the western Balkans and the eastern Adriatic coast and hinterland. This was also true, however, of Macedonia, from Halkidiki to Ohrid (fig. 14) an area dominated at almost the same period by type III A3 helmets.¹³⁴ An entirely new and fascinating geographical shift is now demonstrated by the northern limit of their range, extending along the Sava basin from Novo Mesto in the west to Sremska Mitrovica in the east, whence it continues north-eastwards all the way to the Transylvanian sites. The area of present-day Bosnia and Herzegovina under discussion, however, stands out markedly in being more fully documented. With fifteen helmets classified with certainty as belonging to this variant, and a quantity of smaller fragments generally attributed to variant III A2, it is just behind historical Macedonia in number of helmets.

If by chance, or good fortune, we have been able to attribute the manufacturing sites where previous types of helmet and their variants were made fairly accurately to a specific *Kulturkreis*, based on the principle of density of finds and of the quantity and quality of the individual artefacts, this variant of Illyrian helmet suggests a number of possible manufacturing centres. There can be no doubt that one of the more active artisanal manufacturing centres must have been located in Macedonia (fig. 14), where the practice was already well established and had evolved over the centuries from the time of the type II Illyrian helmets, so there should be no obstacle to accepting that type III A1, III A2 and III A3 helmets were being manufactured at the same, or nearly the same, time. Another possible manufacturing centre would be the eastern Adriatic coast, Dalmatia and the nearby Herzegovina hinterland, where the largest number of these helmets has been recorded (fig. 14).

¹³⁴ Pflug 1988a, 59-63, sl. 19; Teržan 1995, 87-88, 121, sl. 9; Bacić 2009a, 114; Vasić 2010, 40. Izuzev kacige iz Parkio Koutseliou (Whitley et al. 2006, 81), ilirske kacige još nedefiniranih tipoloških obilježja poznate su i iz Stavroupoli na području Thessaloniki (Whitley 2004, 50), što je zapravo antički Zeitenlik gdje su do tada već nađene dvije ilirske kacige, zatim to su kacige trećeg stupnja iz nekropole u Vergini (Whitley et al. 2006, 59), Toroni (Fraser 1969, 23) te Thermi na Halkidiki (Tomlinson 1995, 45; Blackman 1997, 68; Vasić 2010, 46).

¹³⁴ Pflug 1988a, 59-63, fig. 19; Teržan 1995, 87-88, 121, fig. 9; Bacić 2009a, 114; Vasić 2010, 40. As well as the helmet from Parkio Koutseliou (Whitley et al. 2006, 81), Illyrian helmets of as yet undefined typology are known from Stavroupoli in the Thessaloniki region (Whitley 2004, 50), which is in fact ancient Zeitenlik, where two Illyrian helmets have already been found, and the type III helmets from the necropolis in Vergina (Whitley et al. 2006, 59), Torona (Fraser 1969, 23) and Thermi in Halkidiki (Tomlinson 1995, 45; Blackman 1997, 68; Vasić 2010, 46).

broj (sl. 14). Tomu bi svakako kumovala i činjenica što je ondje prisutna i ekskluzivno zastupljena druga inačica istoga tipa, tj. III A2-b varijanta ilirskih kaciga (sl. 18). Njihovo je pak distribuiranje u sjevernije predjele Posavine i Transilvanije najčešće i uobičajeno tumačeno mrežom trgovačkih ili posredničkih kontakata najrazličitijih kulturnih sredina. No, iznenađuje i dalje činjenica da je područje središnjeg Balkana izuzetno rijetko zastupljeno, pa bi možda time i njegova posrednička uloga mogla biti umanjena, iako tome u suprotnosti stoje noviji nalazi iz područja Kosova, iz Gralishta kod Korishë i iz Deje kod Rahaveca.¹³⁵

U pravilu, svi do sada poznati ulomci ilirskih kaciga potječu zapravo iz panhelenskih svetišta,¹³⁶ Olimpije, Isthmije, Dodone te atenske akropole. Svi su oni tretirani kao votivni pokloni, odlagani ili prilagani, ritualno oštećeni i/ili fragmentirani. Upravo tako možemo shvaćati i deformirane, nasilno lomljene i paljene kacige iz hercegovačkih Gorice i Ošanića, kojima se u istome smislu pridružuju i ulomci iz ošaničke akropole, te ulomci iz nekropole Kamenjače. Posljedično zato i za njih smatramo da potječu iz domaćih, autohtonih posvećenih mjesta gdje se takva ritualna praksa odvijala sukladno, ili vrlo srodno, a identične svrhe onoj u panhelenskim svetištima. Njima bismo, barem kada je o načinu pohranjivanja riječ, mogli pridružiti i prisutne pojedinačne nalaze i nalaze iz rijeka, koji su doduše najrjeđi oblik nalaza, kao što su kacige iz Save, između Županje i Orašja (k. 11) i iz okolice Stoca (k. 25), jer, kako je već rečeno, razumijevamo ih kao zavjetne poklone, namjerno odlagane u prostoru ili vodama. Pokazano je i dokazano kako upravo nalazi iz rijeka ili iz prirodnih ambijenata nisu uništeni ili znatnije oštećeni.¹³⁷ One su gotovo neoštećene, sa svim prisutnim elementima te s lijepom patinom, baš kao što su to naše kacige iz Save ili iz okolice Stoca.

Varijanta III A2-b ilirskih kaciga

Zasebnu inačicu iste varijante obilježavati će i samo jedan primjerak III A2-b kacige iz Podstinje kod Kiseljaka (k. 20, sl. 14; sl. 16, 2). Riječ je o kacigi koja je bila nađena u rijeci, zbog čega njezina očuvanost bitno odskakače od drugih. S obzirom na mjesto i tip nalaženja, vjerojatno je bila zavjetnog karaktera, te zato ostavljena ili bačena u rijeku.

¹³⁵ Shukriu 2004, 51, 67, sl. 73.

¹³⁶ Pflug 1988a, 58.

¹³⁷ Hockey et al. 1992; Blečić 2007, 82; Manti, Watkinson 2008.

Also in support of this is the presence there of another variant of the same type, the III A2-b variant of Illyrian helmet, where it is exclusively represented (fig. 18). Their distribution in the more northerly areas of the Sava basin and Transylvania is usually ascribed to the network of trade or intermediary contacts between the most diverse cultural settings. It remains the surprising fact that the central Balkans are extremely rarely represented, and the region's role in indirect diffusion could perhaps be less significant, though in contrast to this are recent finds from Kosovo, from Gralishta near Korishë and Deje near Rahavec.¹³⁵

As a rule, all fragments of Illyrian helmets known thus far are from the pan-Hellenic sanctuaries,¹³⁶ Olympia, Isthmia, Dodona and the Acropolis of Athens. All have been treated as votive offerings, ritually damaged and/or fragmented. The misshapen, smashed and burned helmets of Herzegovina Gorica and Ošanići may also be seen as such, to which may be added the fragments from the Ošanići acropolis and those from the Kamenjača necropolis. As a result, we believe that these too originate from local, indigenous consecrated places where this ritual practice occurred in the same or very similar ways and for the same purpose as in the pan-Hellenic sanctuaries. As least as regards the way they were deposited, one could add to them various individual finds and those found in rivers, admittedly the least common type of find, such as the helmets from the Sava between Županja and Orašje (cat. 11) or from the Stolac area (cat. 25), for, as already noted, we see them as votive offerings, deliberately buried or cast into water. It has been demonstrated that finds from rivers or natural settings are not smashed or badly damaged,¹³⁷ but are more or less intact, with all their components and a fine patina, just like our helmets from the Sava or the surroundings of Stolac.

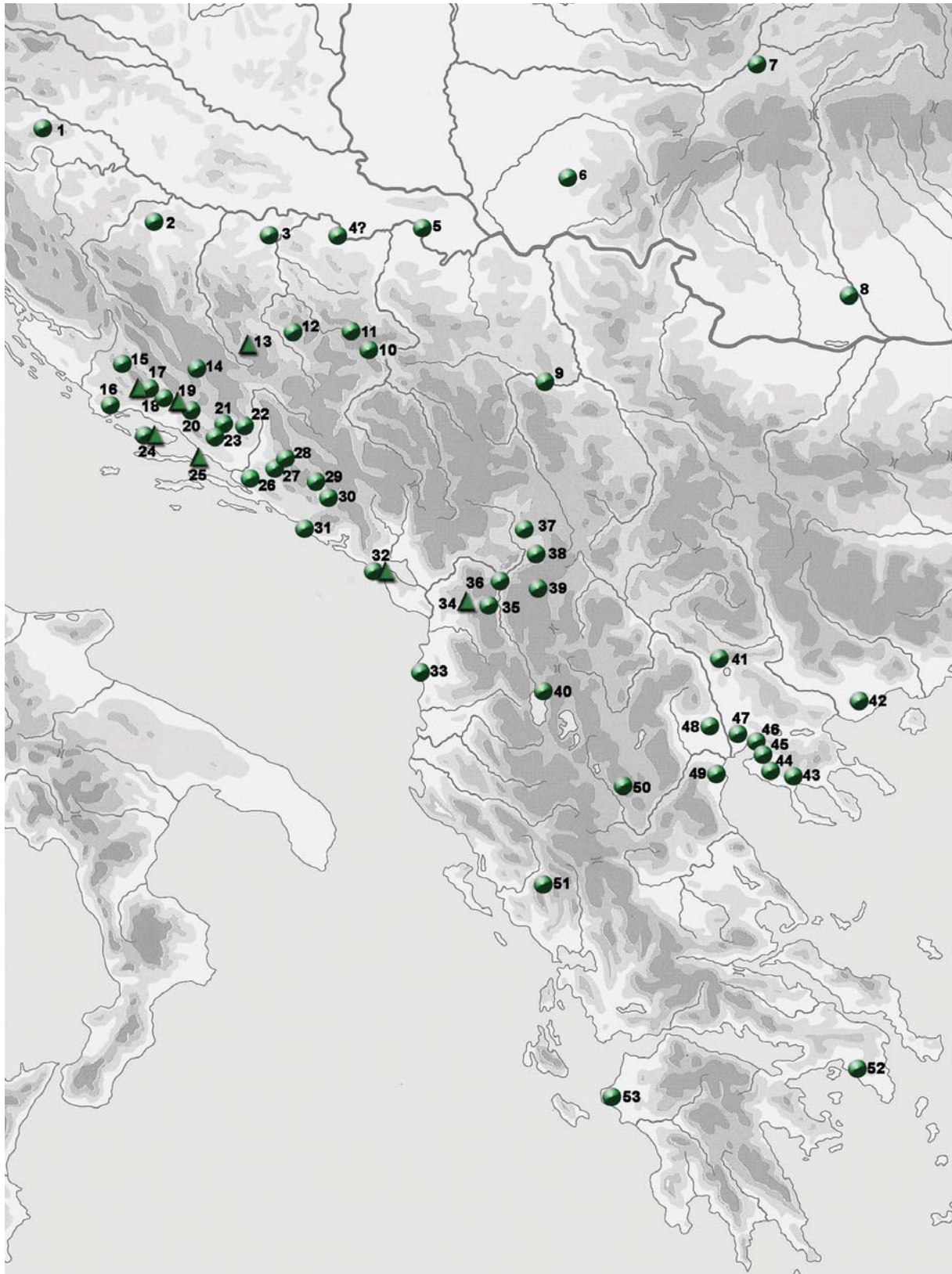
Illyrian helmets of variant III A2-b

A distinct sub-variant of this variant is represented by just one specimen of a III A2-b helmet from Podstinje near Kiseljak (cat. 20, figs. 14; 16, 2). The helmet was found in the river, and is therefore much better preserved. Its discovery in a river suggests that it was a votive offering that was either deposited or thrown into the river.

¹³⁵ Shukriu 2004, 51, 67, fig. 73.

¹³⁶ Pflug 1988a, 58.

¹³⁷ Hockey et al. 1992; Blečić 2007, 82; Manti, Watkinson 2008.

Sl. 14. Karta rasprostriranja ilirskih kaciga III A2-a (●) i III A2-b (▲) varijanti (nadopunjeno prema: Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011).

Fig. 14. Map showing the distribution of Illyrian helmets of variant III A2-a (●) and III A2-b (▲) (updated from Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011).

Kaciga je izvedena masivno od debljeg lijevanog brončanog lima. Oblikovnim i stilskim karakteristikama posvema odgovara onim kacigama III A2-a inačice, sa žigosanim kvadratićima s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem, čiji rubnik nije reljefno profiliran. Ipak, njezina je kalota izdignuta i blago zabačena prema unatrag, što pokazuje i položaj ležišta za perjanicu koji je kraći u odnosu na druge kacige III A2 varijante, te je izdignut visoko iznad čeonog, kao i iznad zatiljnog dijela, tj. iznad štitnika za vrat. Štitnik za vrat je masivan i, u odnosu na ostale inačice, naglašeno izvučen i ravan. Trokutasto profilirana rebra su pak izrazita i mnogo masivnija nego kod kaciga III A2-a inačice, s urezane tri linije u središnjem dijelu, ali bez trna s prednje i bez alke sa stražnje strane koji su perjanicu i fizički morali podržavati. Iz tog razloga kaciga najvjerojatnije nije imala perjanicu, pa su trokutasto profilirana rebra razvidno imala ekskluzivno dekorativnu namjenu reminiscentnog karaktera relikta iz prethodnih ili drugih varijanti ilirskih kaciga. Paragnatide su izrazito sužene i približene, a njihov je usjek s bočnih strana plitak. Dubina usjeka je vizualno ipak predisponirana, i to urezanim motivom strelice. Duž čitavog rubnika, koji je izveden vrlo jednostavno, urezivanjem paralelne linije, teče ukras od žigosanih kvadratića-kružnica, koji je vrlo čest na kacigama III A2-a inačice (k. 20). Princip takvog dekorativnog kanona najbrojnije je poznat na kacigama iz srednjodalmatinskog područja istočnoga Jadrana (sl. 14). Međutim, te se kacige u toliko sve razlikuju od kacige iz Podstinja ponajprije stoga što su izrađene od brončanog lima, zatim što su im imitacije kuglica u rubnicima izvedene žigosanjem ili tiještenjem jednostavnih kružnica i, napokon, zbog toga što je strelica posve drugačije izvedena s još pridodanim znakom "X" ili motivom klepsidre, zavisno o tumačenju.

Izravne paralele, te gotovo identičnost u tehnološkoj i ukrasnoj izvedbi moguće je naprotiv vidjeti kod preostalih kaciga iste inačice, i to onih iz Budve¹³⁸ i Perlata kod Mati (sl. 15),¹³⁹ odnosno kod kacige iz Budimpešte za koju se već odredilo da potječe negdje s balkanskog područja.¹⁴⁰

¹³⁸ Popović 1969, 69, k. 29; 1994, 130, k. 99; Marković 2003, 18, sl. 9.

¹³⁹ Korkuti 1971, 12, sl. 32.

¹⁴⁰ Mozsolics 1955, 50, sl. 13; Marović 1976, 293. Navodno s nalazišta Rodokali, zapadno od Ohridskog jezera, potječe još jedna neobjavljena ilirska kaciga III A2-b varijante koja se čuva u Muzeju u Pogradecu (Stipčević 1981, 111, bilj. 205).

The helmet, which was made of thick cast bronze, had the form and stylistic features of helmets of sub-variant III A2-a, with stamped squares with a globular boss set within a border with no relief moulding. Yet the crown was raised and set slightly back, as revealed by the position of the crest holder, which is shorter than those of other variant III A2 helmets, and rises high over the forehead and the back of the head, above the neck guard. The neck guard itself is substantial and, unlike other sub-variants, is markedly flat and elongated. The triangular-section ribs are pronounced, much more substantial than those of the helmets of the III A2-a variant, with three incised lines between, but lacking the spike at the front and ring at the back that held the crest in place. This makes it likely that the helmet had no crest, and that the triangular ribs were purely decorative, designed to recall earlier or other variants of Illyrian helmet. The cheek guards are markedly narrow and close-set, with a shallow side notch, which is accentuated visually by an incised arrow mark. The entire border, which is very simply created by means of incised parallel lines, is echoed by the decoration of stamped squares and globules, a very common feature of helmets of the III A2-a sub-variant (cat. 20). This decorative canon features most commonly on helmets from the central Dalmatian region of the eastern Adriatic (fig. 14), but these helmets differ from the Podstinje helmet mainly in that they are of sheet bronze, and that the imitation globules along the rim are executed by stamping or impressing simple circles and, lastly, in that the arrow mark is completely different, with the addition of a mark variously interpreted as an *X* or a clepsydra.

Direct parallels, almost identical in technology and decoration, can be seen in other helmets of the same sub-variant, from Budva¹³⁸ and Perlat near Mati (fig. 15),¹³⁹ and the helmet from Budapest, which has already been identified as originating from somewhere in the Balkan region.¹⁴⁰

¹³⁸ Popović 1969, 69, cat. 29; 1994, 130, cat. 99; Marković 2003, 18, fig. 9.

¹³⁹ Korkuti 1971, 12, fig. 32.

¹⁴⁰ Yet another unpublished Illyrian helmet of III A2-b variant, housed in the Museum in Pogradec, apparently originated from the site of Rodokali, west of Lake Ohrid (Stipčević 1981, 111, fn. 205).

1

Sl. 15. Ilirske kacige III A2-b varijante:
1. Perlat (prema: Korkuti 1971), 2. Budva
(Foto: Narodni muzej Beograd).

2

Fig. 15. Illyrian helmets of variant III A2-b:
1. Perlat (after Korkuti 1971), 2. Budva
(Photo: National Museum, Belgrade).

Nadalje, sve one su oblikovno izdignute kalote, naglašenih rebara i jako izduženih paragnatida pa vrlo nalikuju kacigi iz Mainza, a koja navodno potječe iz Makedonije.¹⁴¹ Sve navedene imaju nedostatak sistema za pričvršćivanje perjanice, nosač i alku, čime se u usporedbi približavaju kacigi iz Ošanića (k. 26), te još jednoj kacigi iz Budve.¹⁴²

Na izuzetnu srodnost kaciga iz Podstinja i Budimpešte ukazao je već i I. Marović, smatrajući ih proizvodima iste radionice.¹⁴³ Slijedeći tomu, možda bismo i u ovome slučaju mogli razmišljati o nekom drugom radioničkom središtu koje je proizvodilo nešto različitije kacige od onog na dalmatinskom području, drastično regionalnog

In shape, all these have a raised crown, pronounced ribs and particularly elongated cheek guards, thus closely resembling the helmet from Mainz, which supposedly originated from Macedonia.¹⁴¹ All of these lack the crest holder and ring, in which they more closely resemble the helmet from Ošanići (cat. 26) and another helmet from Budva (fig. 14).¹⁴²

I. Marović had already drawn attention to the close similarity between the Podstinje and Budapest helmets, regarding them as products of the same manufacturing site.¹⁴³ Here too, therefore, one could consider the possibility of another artisanal centre making rather different helmets from those of the Dalmatian region, of markedly regional

¹⁴¹ Pflug 1988a, 63, sl. 20-21.

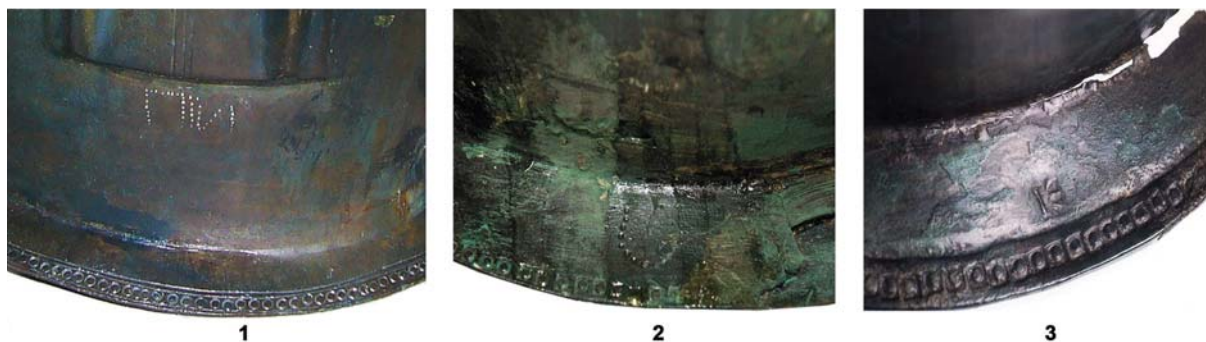
¹⁴² Krstić 2007c, 134, 142, k. 100. Pouzdano ne može biti isključen i način pričvršćivanja perjanice izravno na njezino ležište, između rebara. To bi nam upravo mogla sugerirati navedena druga poznata kaciga iz Budve, jer se na njezinom prednjem dijelu ležišta vidi kružni, masivniji ostatak od lemljenja.

¹⁴³ Marović 1976, 293.

¹⁴¹ Pflug 1988a, 63, figs. 20-21.

¹⁴² Krstić 2007c, 134, 142, cat. 100. One cannot definitively rule out the possibility that the crest was attached directly to the holder, between the ribs, as could be suggested by the other known helmet from Budva, where a large circular solder mark can be seen on the front part of the holder.

¹⁴³ Marović 1976, 293.

Sl. 16. Detalji s kaciga: 1. Ošanići, 2. Podstinje, 3. Budva (prema: Krstić 2007c).

Fig. 16. Details of helmets: 1. Ošanići, 2. Podstinje, 3. Budva (after Krstić 2007c).

karaktera.¹⁴⁴ Tu se ubrajaju po jedna kaciga iz Vičje luke na otoku Braču, grob 4 (sl. 17, 1), kaciga iz Podgore kod Sućuraja na otoku Hvaru, zatim po dva primjerka iz Zagvozda, te čak tri kacige iz Malog Drinića na Cetini kod Trilja.¹⁴⁵ Da je tomu doista moglo biti tako, reflektirati će se i na izvedbi rubnih ukrasa na knemidama nađenim također na srednjodalmatinskom prostoru, onima iz Vičje luke¹⁴⁶ i iz Zagvozda,¹⁴⁷ koje sve imaju utisnute kružnice uz rubove.¹⁴⁸

Smisao “potpisanih” kaciga jednostavnim znakovnim sustavom ili slovima/inicijalima, H. Pflug je pokušao tumačiti kao označavanje radioničkih ili trgovačkih središta.¹⁴⁹ Upravo je u ovoj inačici do sada zabilježen najveći broj kaciga obilježenih znakovnim simbolima, te ih stoga pratimo od Podstinja, gdje je na štitniku sa zatiljne strane puncirana zakrivljena linija poput slova “U” (sl. 16, 2), preko kacige iz Ošanića (sl. 16, 1), koja, kao i kaciga iz Budve, ima urezane inicijale sa zatiljne

character.¹⁴⁴ These include a helmet from Vičja luka on the island of Brač, grave 4 (fig. 17, 1), a helmet from Podgora near Sućuraj on the island of Hvar, two specimens from Zagvozd, and no fewer than three from Mali Drinić on the Cetina near Trilj.¹⁴⁵ The execution of decorative edgings on greaves, also found in the central Dalmatian region, from Vičja luka¹⁴⁶ and Zagvozd,¹⁴⁷ which all have impressed circles along the rim, also suggests this.¹⁴⁸

H. Pflug attempted to interpret the idea of helmets “signed” with a simple system of signs and/or letters/initials as denoting manufacturing sites or trading centres.¹⁴⁹ Most of the helmets so far recorded with semiotic symbols are from this sub-variant, and can be traced from the Podstinje helmet, where a curved U-shaped line has been punched on the neck guard at the back (fig. 16, 2), to the helmet from Ošanići (fig. 16, 1) which, like the one from Budva, has incised initials at the back

¹⁴⁴ Vasić 2010, 40.

¹⁴⁵ Nikolanci 1959, T. VII, 1; T. VIII, 1-2; Marović 1976, T. III, 6-7; T. IV, 8; Milošević 1999, sl. 4. Pregledane u Arheološkom muzeju u Splitu i u Muzeju cetinske krajine u Sinju.

¹⁴⁶ Bulić 1900, T. III, 3; Nikolanci 1959, 89, T. VII, 3.

¹⁴⁷ Nikolanci 1959, 89, T. IX, 1-2.

¹⁴⁸ Pregledane također u Arheološkom muzeju u Splitu. Tri pak očuvane knemide iz korita rijeke Cetine kod Malog Drinića nemaju navedeni ukras, a pregledane su u Muzeju cetinske krajine u Sinju. Isto se odnosi na izdvojene i definirane ulomke knemida iz Kamenjača u Brezi i Rakitna, čiji je rub blago profiliran i u pravilu gladak s očuvanim, najvjerojatnije donjim rupicama za pričvršćivanje (Paškvalin 2008, T. 17, 1; neobjavljeno, Zemaljski muzej BiH).

¹⁴⁹ Pflug 1988a, 56, bilj. 85.

¹⁴⁴ Vasić 2010, 40.

¹⁴⁵ Nikolanci 1959, Pl. VII, 1; Pl. VIII, 1-2; Marović 1976, Pl. III, 6-7; Pl. IV, 8; Milošević 1999, fig. 4. Seen in the Archaeological Museum in Split and the Cetinska krajina Museum in Sinj.

¹⁴⁶ Bulić 1900, Pl. III, 3; Nikolanci 1959, 89, Pl. VII, 3.

¹⁴⁷ Nikolanci 1959, 89, Pl. IX, 1-2.

¹⁴⁸ Also seen in the Archaeological Museum in Split. The three surviving greaves from the River Cetina near Mali Drinić, seen in the Cetinska krajina Museum in Sinj, lack this decoration, as does the detached and identified fragments of greaves from Kamenjača in Breza and from Rakitno, of which the edge is slightly moulded and usually smooth, and which still have what are probably the lower holes for attachment (Paškvalin 2008, Pl. 17, 1; unpublished, National Museum of BiH).

¹⁴⁹ Pflug 1988a, 56, fn. 85.

strane (sl. 16, 3).¹⁵⁰ U istoj tipološkoj skupini pridružuje im se i kaciga iz Budimpešte, koja pak ima nešto cjelovitiji natpis.¹⁵¹ U smislu označavanja, iako u tipološkoj klasifikaciji III A1 tipa kaciga, valja im pridodati i kacigu iz Belog na otoku Cresu, koja ima urezan križ na čeonj strani kacige ispod nosača,¹⁵² inicijalima označenu paragnatidu iz Dodone¹⁵³ te, posebno, kacigu iz Gorne Porte na Ohridu, koja pak ima cjelovit natpis na čeonom dijelu ispod nosača.¹⁵⁴ Najbitnije su svakako kacige III A2-a tipa iz atenske akropole, na kojoj se nalazi zavjetni natpis posvećen Ateni,¹⁵⁵ te iz Olimpije, koja nosi natpis ilirskog imena Verzana, sina Graba, i najvjerojatnije je zavjetni dar njegova imatelja Ilira.¹⁵⁶ Iz predočenog neposredno saznajemo kako su sve kacige obilježene na sasvim različite načine, i to na različitim tipovima, pa je stoga malo vjerojatnim da će nam te oznake, a još manje inicijali, svjedočiti o nekom radioničkom ili posredničkom obrtu. Riječ je ovdje o poosobljivanju osobnoga vlasništva, statusnog ili simboličkog značenja, poglavito kada su oni bili najvišeg religioznog zavjetnog karaktera zrelih i vojno hijerarhiziranih muškaraca.¹⁵⁷

of the head (fig. 16, 3).¹⁵⁰ The helmet from Budapest belongs to the same typological group, which even has a rather more complete inscription.¹⁵¹ Though it belongs typologically to the type III A1 helmet, in terms of its markings the helmet from Beli on the island of Cres, which has an incised cross on the front of the helmet below the holder, also fits in with this group,¹⁵² as does a cheek guard from Dodona marked with initials¹⁵³ and, in particular, a helmet from Gorna Porta in Ohrid, which has a complete inscription on the front of the helmet below the holder.¹⁵⁴ Undoubtedly the most important are the type III A2-a helmets from the Athens Acropolis, which have votive inscriptions to Athena,¹⁵⁵ and from Olympia, which bears the inscription of the Illyrian name Verzan, son of Grab, and was probably a votive offering from its Illyrian owner.¹⁵⁶ All this shows that the helmets are marked in very different ways, and on different types, making it unlikely that these marks, let alone initials, indicate a particular manufacturing site or intermediary. This is about the personification of individual ownership, status or symbolic meaning, particularly when they were of the highest religious, votive character of adult males in a military hierarchy.¹⁵⁷

¹⁵⁰ Ošanići: *III* (Marić 1976b, 634, 636, sl. 2, 3-4; 1976c, 48, T. XXVI, 48); Budva: *IΣ* ili *IΘ* (Krstić 2007c, 142, k. 100). Još dvije kacige iz Budve, istih tipoloških osobitosti, imaju potpise na desnim paragnatidama. Vjerojatno je riječ o iskucanim inicijalima. Urezane strelice na usjeku paragnatida kod svih su primjeraka izvedene na isti način. Kacige, jedna bolje jedna lošije očuvana, potječu iz grobova 2 i 6, iz istraživanja budvanske nekropole 1980. godine. Pregledano u JU Muzeji, galerija i biblioteka Budva.

¹⁵¹ Mozsolics 1955, 50, sl. 13. Riječ je o korintskom natpisu koji se nalazi na desnoj paragnatidi uz rub otvora za lice, gotovo identično kao i kod kacige iz sjeverne Grčke II. tipa (Amandry 1971, 589-597, sl. 4-5) ili onih netom spomenutih iz Budve.

¹⁵² Blečić 2007, 76, sl. 2.

¹⁵³ Carapanos 1878, 102, T. LVI, 10.

¹⁵⁴ Krikhaar 2011, 20, sl. 28. Natpis osobnog imena, izveden punciranjem, vjerojatno obilježava imatelja te kacige: ΤΕΥΤΙΟΣ ΦΙΛΟΞΕΝΩΣ (Кузман, Димитрова 2010, 40).

¹⁵⁵ Kunze 1958, 138, k. 35.

¹⁵⁶ Kunze 1958, 145-146, k. 53, sl. 106; Marović 1976, 293. Amalia Mozsolics izvještavala je da se jedna kaciga s natpisom nalazi i u privatnoj zbirci Trau u Beču (Mozsolics 1955, 50, bilj. 60).

¹⁵⁷ Svakako valja raspolagati spoznajom kako su ilirske kacige većinom prilično oštećene, kako dobrim dijelom nisu restaurirane i/ili adekvatno obrađene da bi se na njima raspoznavali sitni detalji, a koji bi nas upućivali na različite tehnološke i tehničke produkcijske izvedbe, na izvorna oštećenja, namjerna ili slučajna, na onodobna popravljivanja, ali naravno i na najrazličitije načine obilježavanja.

¹⁵⁰ Ošanići: *III* (Marić 1976b, 634, 636, figs. 2, 3-4; 1976c, 48, Pl. XXVI, 48); Budva: *IΣ* or *IΘ* (Krstić 2007c, 142, cat. 100). Another two helmets from Budva, of the same typological features, have signatures on the right cheek guards, probably impressed initials. The incised arrows on the cheek guards notch are executed in the same manner on all specimens. The helmets, one well and one poorly preserved, came from graves 2 and 6 of the Budva necropolis, excavated in 1980. Viewed in the Budva Museum, Gallery and Library.

¹⁵¹ Mozsolics 1955, 50, fig. 13. This is a Corinthian inscription on the right cheek guard by the edge of the face opening, almost identical to the one on a type II helmet from northern Greece (Amandry 1971, 589-597, figs. 4-5) or those from Budva referred to above.

¹⁵² Blečić 2007, 76, fig. 2.

¹⁵³ Carapanos 1878, 102, Pl. LVI, 10.

¹⁵⁴ Krikhaar 2011, 20, fig. 28. The punched inscription of a personal name probably denotes the owner of the helmet: ΤΕΥΤΙΟΣ ΦΙΛΟΞΕΝΩΣ (Кузман, Димитрова 2010, 40).

¹⁵⁵ Kunze 1958, 138, cat. 35.

¹⁵⁶ Kunze 1958, 145-146, cat. 53, fig. 106; Marović 1976, 293. Amalia Mozsolics reports that one helmet with an inscription is in the Trau private collection in Vienna (Mozsolics 1955, 50, fn. 60).

¹⁵⁷ It is important to recognize that most Illyrian helmets are somewhat damaged, and that many have not been restored and/or properly studied to identify every minute detail that

Izuzev “potpisa” i opisano je ukrašavanje na kacigama predmetne inačice, uz dekorativno-estetski dojam, nedvojbeno imalo i određeni simbolički karakter, ističući najvjerojatnije status osobe koja je takvo ukrasje i/ili znakovlje nosila. Tako je simbol strelice uobičajeno, u najrazličitijim kulturama i vremenima, tumačen kao oružje i oruđe nebeskog djelovanja, kao simbol moći i posvećenosti onoga koji ga posjeduje. Teofanijska uloga strelice obilježavala je utjecanje nebeskoga božanstva na zemlji, tj. samu njegovu kreaciju. Ali, po svojoj je biti nebeska strijela, pa tako i njezin simbolički supstitut, ambivalentan i dvojne moći; započinje i uništava, stvara i razdire, poput života i smrti.¹⁵⁸ Povrh svega, strelice se, baš kao i koplju, pripisuje muško, faličko značenje interpretirano također u aspektu plodnosti i vitalnosti, pružajući tako apotropejski smisao njezinome nošenju i isticanju.¹⁵⁹

Toj znakovnoj strukturi izvanredno pristaje i znak “klepsidre” koja je, često isprepletana ili u kombinaciji sa znakom križa, obilježavala solarni aspekt, odnosno ciklus života, povezan čak uz službe kulta ili pojedinih religijskih obreda.¹⁶⁰ Klepsidra je svakako osiguravala nebesku zaštitu, vitalnost i pokretačku životnu snagu njegova vlasnika. Njezino je tako nošenje na nošnji ili osobnoj opremi, a osobito u znakovnoj kompoziciji strelica-klepsidra, što je dakle slučaj kod kaciga III A2-b inačice s prostora Dalmacije, moralo priskrbiti željeno i neophodno apotropejsko i profilaktičko značenje.

Po pitanju kronologije, barem djelomično, zanimljiv je upravo grobni nalaz iz Perlata, gdje je uz ilirsku kacigu nađena i posudica tipa *kantharos* iz klase St. Valentin atičke keramografske produkcije. Grobna je cjelina tako datirana u razdoblja posljednjih desetljeća 5. stoljeća (425.-400.),¹⁶¹ iako je dobro poznato kako se takva keramika koristi sve do ranog 4. stoljeća. Značajnija količina te klase keramike već je odavno poznata i na prostoru sjeverne Makedonije, te dalje do središnjeg

As well as “signatures,” the decorations on the helmets of this sub-variant are described; in addition to the decorative and aesthetic impression it creates, this decoration was undoubtedly of a certain symbolic nature, probably denoting the status of the person bearing such decorations and/or symbols. In the most diverse cultures and at various times, the arrow is usually seen as a weapon of celestial origin, a symbol of the power and dedication of its owner. The theophanic role of the arrow denoted the influence of a heavenly divinity on earth, his very creation. In essence, however, the celestial arrow, and its symbolic substitute, is ambivalent in nature, with dual powers: initiating and destroying, creating and splitting apart, like life and death.¹⁵⁸ Above all, a male, phallic significance is ascribed to the arrow, as it is to the spear, seen from the perspective of fertility and vitality, thus providing an apotropaic meaning for wearing and accentuating it.¹⁵⁹

The clepsydra symbol fits perfectly into this semiotic structure; often interlinked or combined with the sign of the cross, it marks the solar cycle, the cycle of life, and is even connected with cultic worship or certain religious rituals.¹⁶⁰ The clepsydra undoubtedly secured the protection of the gods, vitality and the motive life-force of its owner, and its presence on clothing or personal accoutrements, especially in a semiotic arrow-clepsydra composition – as on sub-variant III A2-b helmets from Dalmatia – must have supplied the desired and essential apotropaic and prophylactic meaning.

As regards chronology, even partial, the grave find from Perlat, where an Illyrian helmet was found along with a *kantharos* from the Saint-Valentin class of Attic pottery, is of interest. The funerary ensemble was therefore dated to the final decades of the 5th century (425-400),¹⁶¹ though, as is well known, this kind of pottery remained in use until the early 4th century. A significant quantity of this class of pottery has long been known in northern Macedonia and beyond,

would indicate the various technologies and techniques used to make them, original damage whether deliberate or accidental and any repairs, and, of course the extremely varied ways in which they are marked.

¹⁵⁸ Chevalier, Gheerbrant 2006, 581-582.

¹⁵⁹ Stipčević 1981, 110-111. Za pobliže pojašnjenje i značenje prikazivanja vrha koplja vidjet kod Brigitte Kull (1997, 329-336).

¹⁶⁰ Marović, Nikolanci 1969, 36, 39; Stipčević 1981, 21, 33. Znakovi klepsidre urezani su i na keramičkim kalemovima iz groba 4 nekropole u Vičjoj luci (sl. 17, 19).

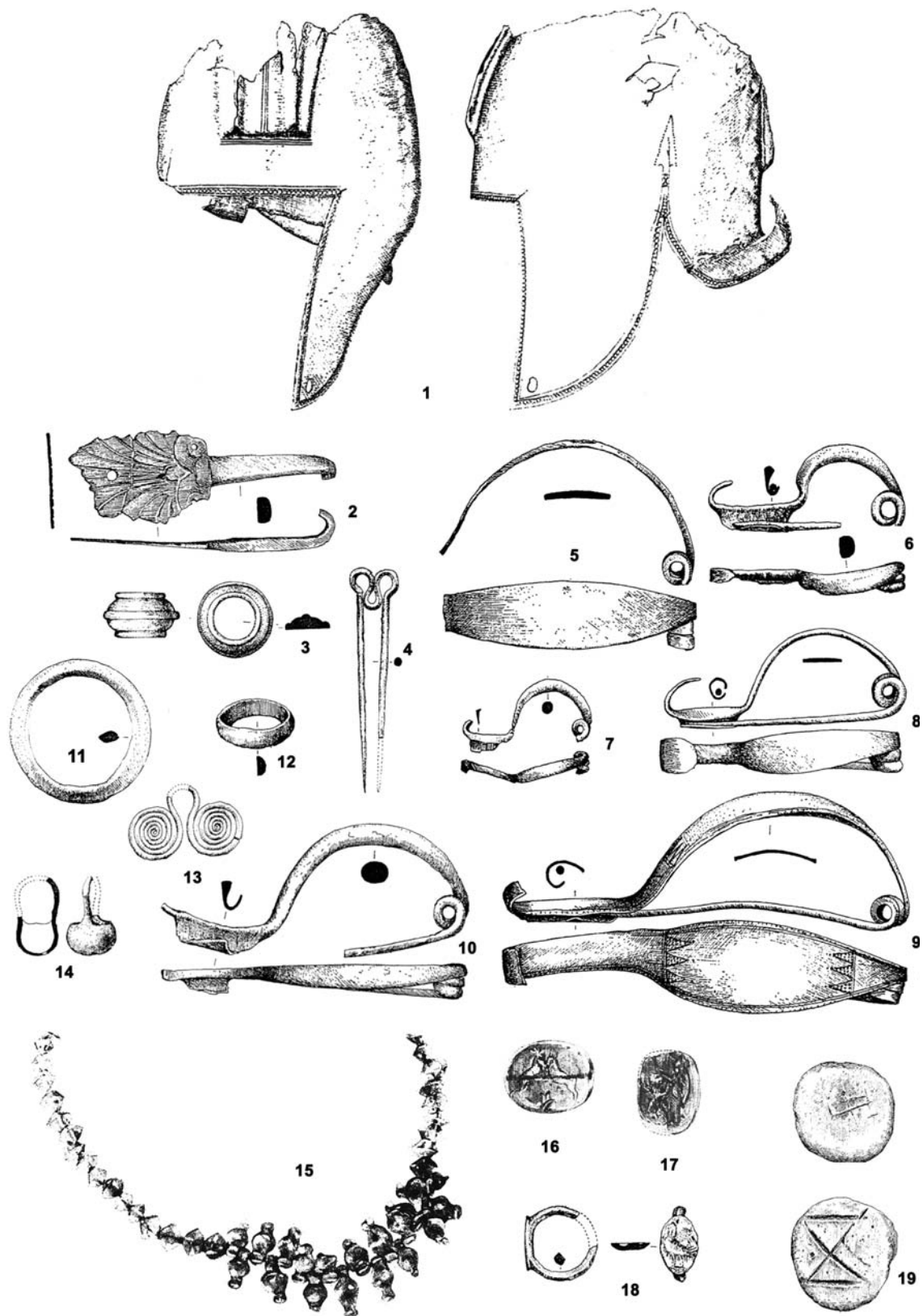
¹⁶¹ Prendi 1988, 229, k. 95; Teleaga 2008, 233, k. 39.

¹⁵⁸ Chevalier, Gheerbrant 2006, 581-582.

¹⁵⁹ Stipčević 1981, 110-111. For more on the significance of the spear-head, see Brigitte Kull (1997, 329-336).

¹⁶⁰ Marović, Nikolanci 1969, 36, 39; Stipčević 1981, 21, 33. Clepsydres were also incised on the pottery spoons from grave 4 in Vičja luka (fig. 17, 19).

¹⁶¹ Prendi 1988, 229, cat. 95; Teleaga 2008, 233, cat. 39.

Sl. 17. Izbor iz groba 4 nekropole u Vičjoj luci na otoku Braču (prilagođeno prema: Marović, Nikolanci 1969).

Fig. 17. Selection from grave 4 of the necropolis at Vičja luka on the island of Brač (adapted from Marović, Nikolanci 1969).

balkanskog područja, od Kale Krševica do Novo-pazara.¹⁶²

Datiranje gotovo svih ovdje srodnih kaciga, pogotovo onih iz Makedonije, općenito je smješteno od sredine 6. do sredine 5. stoljeća, čime su sinkronizirane s prethodnom inačicom III A2-a i varijantom III A3 ilirskih kaciga.¹⁶³ Međutim, iako nam grobne cjeline iz Budve nisu poznate,¹⁶⁴ a ostali su nalazi pojedinačni, grob iz Perlata sugerira na njihovu osjetno mlađu dataciju. Argument tomu pružala bi i sama morfologija kaciga, koja se bitno udaljuje ili, još bolje, degenerira u odnosu na prethodno kanonizirane forme. Stoga ih R. Vasić smatra kasnijim razvojnim oblicima, koji su definitivno bili djelom određenog prepoznatljivog proizvođača ili radionice, prihvaćajući i dalje, kao potencijalne, radionice s prostora Apolonije i Epidamnosa.¹⁶⁵

Budući da su ilirske kacige dugo ostajale u modi, a da nam obilježavanje znakom strelice dopušta i određenu usklađenost glede trenda i vremena, valja se i u kronološkome pogledu osvrnuti na kacige iz područja srednje Dalmacije. Naime, i one imaju više nego simptomatičan kontekst, rijeka i mora, ili problematične okolnosti nalaženja. Ohrabruje jedino poznatije okruženje iz spominjanog groba 4 nekropole u Vičjoj luci (sl. 17, 1). Repertoar tih nalaza svjedoči o višekratnom pokopavanju u grobnu jamu, i to u razdoblju od kraja 5. pa sve do početnog 4. stoljeća (sl. 18).¹⁶⁶ Unatoč tomu, upravo je taj grob poslužio B. Čoviću da argumentira svoju

to the central Balkans, from Kala Krševica to Novi Pazar.¹⁶²

Almost all of these similar helmets, particularly those from Macedonia, are broadly dated to the mid 6th to mid 5th century, making them contemporary with Illyrian helmets of the previous sub-variant III A2-a and variant III A3.¹⁶³ However, though we are not familiar with the funerary ensembles from Budva,¹⁶⁴ and the others are individual finds, the Perlat grave suggests a much later date. Further evidence in support of this is the morphology of the helmet, which is markedly different from, or more accurately has degenerated from, the previous canonized forms. R. Vasić therefore regards them as later developed forms, undoubtedly the work of a specific, recognizable craftsman or manufacturing site, which he tentatively identifies as from the Apollonia and Epidamnus region.¹⁶⁵

Since Illyrian helmets remained fashionable over a long period, and given that the arrow mark provides the basis for some alignment of trends and time periods, it is worth considering the chronology of helmets from central Dalmatia, as they too are of a more than symptomatic context – river and sea – or were discovered in problematic circumstances. The only encouragement comes from the known setting of grave 4 in the necropolis at Vičja luka (fig. 17, 1). The repertoire of those finds attests to the short time span of burial in the grave pit, from the late 5th to the early 4th century (fig. 18).¹⁶⁶ Notwithstanding, this very grave was used by B. Čović

¹⁶² Паровић-Пешикан 1992, 339-346; Krstić 2005, T. II-IV. Najviše ih svakako potječe iz Demir-Kapije, oko 13 primjeraka (Микулчић 2005, 97-98, 105, T. XIV; T. XV), zatim iz Trebeništa (Лажтов, Кастелиц 1957, 36, T. XII, 40), iz Karaormana u okolici Štipa (Микулчић 1963, 206, sl. 34), a posljednji nalazi potječu iz okolice Korešnice, tj. iz Kamena (Петров-Печакоска 1999, 66-69). Njihovo je rasprostiranje u mnogo-me podudarno s rasprostiranjem upravo ilirskih kaciga.

¹⁶³ Pflug 1988a, 63.

¹⁶⁴ Kaciga iz Budve, koja se nalazi u Beogradu, s urezanim inicijalima datirana je u 5. stoljeće (Krstić 2007c, 142), sva do sada poznata keramika tretirana je od 4. do 2. stoljeća (npr. Krstić 2007c, 162-172), dok se za grobove iz Budve općenito navodi datacija u 3. stoljeće (Vasić 1982a, 7, bilj. 8; 2010, 40, 42)!? Činjenica je, kako se ondje radi o grobnicama koje su sadržavale više ukopa, vjerojatno u dužem vremenskom rasponu od 4. pa do 2. stoljeća, čiji razmak obilježavaju posude italske *Gnathia* produkcije s Heraklovim čvorom te megarske čaše, što će posvjedočiti upravo grobovi 2 i 6 iz iste nekropole (vidjeti i Marković 2003, 14; Faber 2005, 245-248).

¹⁶⁵ Vasić 2010, 40.

¹⁶⁶ Marović, Nikolanci 1969, 32; Barbarić 2006, 56.

¹⁶² Паровић-Пешикан 1992, 339-346; Krstić 2005, Pl. II-IV. Most of them – about 13 – are from Demir-Kapija (Микулчић 2005, 97-98, 105, Pl. XIV; Pl. XV), followed by Trebeništa (Лажтов, Кастелиц 1957, 36, Pl. XII, 40), Karaorman in the Štip area (Микулчић 1963, 206, fig. 34), and the most recent finds, from the Korešnica area, i.e. from Kamen (Петров-Печакоска 1999, 66-69). Their distribution largely coincides with that of Illyrian helmets.

¹⁶³ Pflug 1988a, 63.

¹⁶⁴ The helmet from Budva with incised initials, which is housed in Belgrade, has been dated to the 5th century (Krstić 2007c, 142), all the pottery known to date has been treated as from the 4th to the 2nd century (e.g. Krstić 2007c, 162-172), and the graves from Budva are generally dated to the 3rd century (Vasić 1982a, 7, fn. 8; 2010, 40, 42). The fact is that these were tombs containing several burials, probably over a long period from the 4th to the 2nd century, the span of which is denoted by vessels of Italic *Gnathia* manufacture with a Heracles knot and Megaran globets, as evidenced by graves 2 and 6 from this same necropolis (see also Marković 2003, 14; Faber 2005, 245-248).

¹⁶⁵ Vasić 2010, 40.

¹⁶⁶ Marović, Nikolanci 1969, 32; Barbarić 2006, 56.

zamisao donje granice, po kojoj su ilirske kacige bile još i u 4. stoljeću u punoj upotrebi na području istočnoga Jadrana i njegova zaleđa, potkrepljujući to nalazom kacige iz Ošanića,¹⁶⁷ što će dalje potvrdivati i nalazi kaciga iz Budve!

Namjesto zaključaka

Predočena nam obradba i diskusija o ilirskim kacigama dozvoljava da naposljetku, umjesto zaključka, izdvojimo nekoliko važnih i posvema novih tumačenja. Ponajprije, vidjeli smo da se zemljopisno područje današnje Bosne i Hercegovine glede kvantitete, tipološko-kronološke razlikovnosti, prostorne disperzije, te sukladno tomu kulturno-povijesne aktualnosti, bitno i izričito nadopunilo. U odnosu na najpoznatije sinteze toga tipa naoružanja njihov se broj progresivno povećavao od 14¹⁶⁸ sve do 19 primjeraka.¹⁶⁹ Od tog broja, dobar dio nije bio tipološki preciznije odrediv, njih 5,¹⁷⁰ ili čak 7 primjeraka.¹⁷¹ Sada ih brojimo ukupno 36 primjeraka, od kojih nam samo najmanji ulomci nisu određivi pojedinoj inačici konkretno poznatoga tipa (III A2). Ipak, već je i od tih studija bilo pouzdano znano kako je predmetni, kulturološki nejedinstveni teritorij bio jedina regija sa zastupljenim gotovo svim varijantama ilirskih kaciga počevši od II. tipa, pa sve do III A2-b varijante. Ta činjenica postavljala ju je u rang odmjerjen onome za područje povijesne Makedonije i Ilirije (sl. 3; sl. 7; sl. 14). Dakako, najveći broj tih kaciga zastupljen je na širem hercegovačkom prostoru, koje se ovdje tumači kao zaleđe istočne jadranske obale, putem koje je ono bilo aktivno prisutno na vojnoj i političkoj, pa tako i kulturnoj sceni od polovine 6. sve do konca 4. stoljeća. Unatoč izdvajanju dva ulomka kaciga sa Glasinca, te možebitnog njegovog simboličkog supstituta iz Zagrađa, ondje nije prisutna veća količina tog obrambenog naoružanja. Stoga najvjerojatnije nije imalo svrhu masovne uporabe, nego određenog statusno-simboličkog značenja, što su morale obilježavati već i kacige II. tipa iz Donje Doline, kako je detaljno i predstavljeno.

¹⁶⁷ Čović 1987b, 458.

¹⁶⁸ Pflug 1988a, sl. 9; sl. 14.

¹⁶⁹ Vasić 2010, 42-44.

¹⁷⁰ Teržan 1995, 121.

¹⁷¹ Pflug 1988a, sl. 14. U katalogu kojeg je nedavno objavio R. Vasić navode se isključivo tipovi kaciga. Tome broju treba dodati i onih pet tipološki još neopredijeljenih kaciga iz Epira i Makedonije, te brojne druge iz Kosova, Albanije, Makedonije ili Grčke, kako su navedene u listama nalazišta.

to argue his notion of the lower limit, according to which Illyrian helmets were still in widespread use in the eastern Adriatic and its hinterland in the 4th century, underpinning the argument with reference to the helmet found in Ošanići,¹⁶⁷ which would be further corroborated by the helmets found in Budva.

By way of conclusion

The preceding discussion of Illyrian helmets allows us, by way of conclusion, to single out a number of important and entirely new interpretations. Above all, we have seen that much has been added to our knowledge of the quantity, typological and chronological diversity, geographical distribution, and concomitant cultural and historical events relating to the area of present-day Bosnia and Herzegovina. By comparison with the best-known synthesis of this type of defence weapon, their number has risen progressively from 14¹⁶⁸ to 19,¹⁶⁹ of which several had not been accurately classified typologically – five¹⁷⁰ or even seven.¹⁷¹ We now have a total of 36 specimens, of which only the smallest fragments cannot be ascribed to a given sub-variant of a specific known type (III A2). Even from the time of those studies, however, it was a known fact that the territory in question, which was not culturally uniform, was the only one where almost every variant of Illyrian helmet was represented, from type II right through to type III A2-b. The area is thus comparable with that of historical Macedonia and Illyria (figs. 3; 7; 14). True, most of these helmets came from the wider Herzegovina region, seen here as the hinterland of the eastern Adriatic coast, where they were actively present on the military and political scene, and hence on the cultural scene too, from the mid 6th to the late 4th century. Despite singling out two fragments of helmet from Glasinac, and their possible symbolic substitute from Zagrađe, there is no great quantity of this defence weapon there.

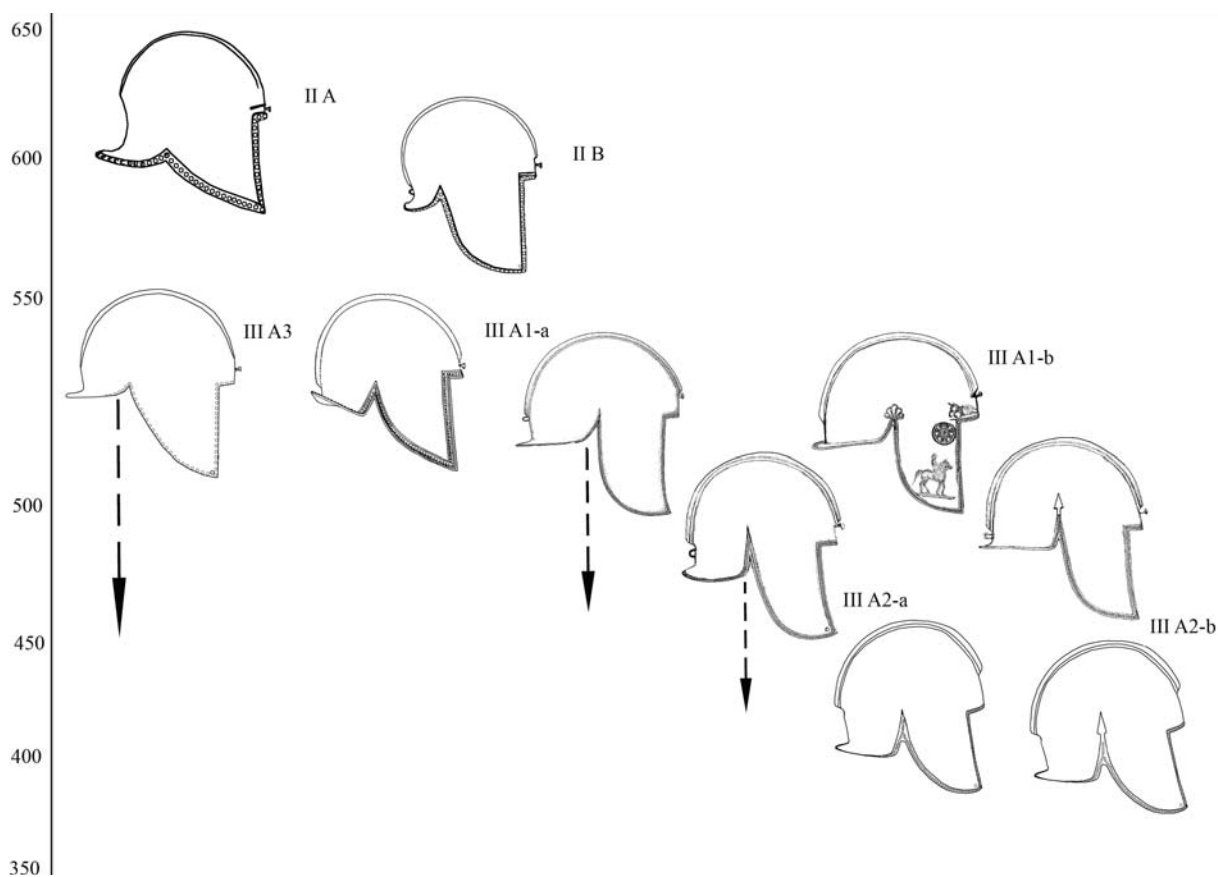
¹⁶⁷ Čović 1987b, 458.

¹⁶⁸ Pflug 1988a, figs. 9; 14.

¹⁶⁹ Vasić 2010, 42-44.

¹⁷⁰ Teržan 1995, 121.

¹⁷¹ Pflug 1988a, fig. 14. The catalogue recently published by R. Vasić gives only the types of helmet, to which should be added five as yet typologically unclassified helmets from Epirus and Macedonia, along with many others from Kosovo, Albania, Macedonia or Greece, as shown in the site lists.

Sl. 18. Shematski prikaz razvoja ilirskih kaciga rasprostranjenih na prostoru središnjeg i zapadnog Balkana te istočne obale Jadrana i njezina zaleđa.

Fig. 18. Schematical view represents a development of Illyrian helmets widespread in the central and west Balkans and along the eastern Adriatic coast and its hinterland.

U tipološko-kronološkom smislu najčešće se podrazumijeva da se o ilirskim kacigama nema mnogo toga za nadodati, da je njihova tipologija jasna i definirana, a da je kronološka pozicija njihova korištenja uglavnom pouzdano određena. No, ovakvom obradbom pojedinih tipova i njihovih varijanti, tj. njihovih inačica, pokazano je posve suprotno stanje koje nas i dalje potiče na promišljanja o različitim tipološkim karakteristikama kojima se prije, iz različitih razloga, nije posvećivala veća pozornost. Iz tipološke se usklađenosti, pravila i odstupanja, uniformiranosti ili deriviranosti mogu pak izvesti brojna druga promišljanja koja nas vode ka boljem ili jasnijem spoznavanju kulturno-povijesnih momenata. Tako smo sada uspješno konačno potvrditi kako kaciga iz Podstinja ne može biti tretirana u istoj klasi III A2-b inačice u kojoj su smještene i kacige iz prostora središnje Dalmacije, i da se ondje vjerojatno

They were probably not intended for widespread use, therefore, but were of a certain status or symbolic significance, which must already have been true of the type II helmets from Donja Dolina, as set out in detail.

As regards their typology and chronology, the usual view is that there is little to add concerning Illyrian helmets, that their typology is clearly defined and that the chronology of their use has largely been identified with certainty. However, this study of the individual types and their variants and sub-variants has shown that this is far from the truth, and encourages us to further consideration of the various typological characteristics to which little attention has previously been paid, for a variety of reasons. Numerous other considerations may be drawn from typological synchrony, principles and variations, uniformity or derivative nature, leading towards a better or clearer understanding of cultural and historical events. We have finally been able, for example, to confirm that the helmet from

radilo o drugom radioničkom obrtu ili drugom modelu izradbe istoga proizvođača, sukladno različitim naručiteljima. U takav se koncept nadovezuju i različito ukrašene kacige III A2-a varijante koje su također, u odnosu na izvedbu njihova ukrasa, svrstane u pojedine skupine.

Isto tako, u ovoj je raspravi izravno pokazano kako je kronološka pozicija i dalje samo okvirna, bez čvršćih i konkretnijih uporišta za preciznije izvode nje vremenskih odrednica. Problem toga je, naravno, općenito nepostojanje više zatvorenih i grobnih cjelina koje bi nam pružale jasnije okolnosti nalaženja i kontekstualno mjerodavne elemente. Naprotiv, i onaj mali broj poznatih i/ili sigurnih konteksta nalaženja afirmirao je postavljanje evolutivnog procesa ilirskih kaciga u kome se varijanta III A1 najvjerojatnije neposredno razvija iz II. tipa i starija je, uglavnom kronološki povezana uz vrijeme druge polovine 6. stoljeća. Konvencionalno je stoga III A2 varijanta smatrana mlađom inačicom, načelno smještenom u tijek 5. stoljeća, iako je ostajala otvorena mogućnost njezina trajanja i do 4. stoljeća (sl. 18).¹⁷² Upravo nam novi primjerci iz zatvorenih cjelina pokazuju kako je ta varijanta bila razvojno, ali ne nužno i vremenski mlađa, budući da se upravo i pojavljuje zajedno s kacigama III A1-a varijante, što nam pak svjedoči grob iz Novoga Mesta. Vjerojatnijim se čini, kako nam trenutačno svjedoči stanje, da su kacige III A1 i A2 varijante bile otprilike istovremene, ali da su nosile svoja posebna obilježja, namijenjena vojno i društveno različito pozicioniranim osobama, te zato nalažena u posve drugačijim omjerima i kontekstima.¹⁷³ Kako smo pokazale, to iznimno vrijedi za kacige III A1-b varijante (sl. 18).

Nadalje, prostorno su se, i proizvodnjom, ilirske kacige i II. i III. tipa najčešće povezivale uz Grčku ili uz njezine "gradove" duž istočne jadranske obale,¹⁷⁴ iako je takvo promišljanje daleko prije procijenjeno nerelevantnim.¹⁷⁵ Nalazi u sjevernijim, "barbarskim" regijama tumačeni su, shodno tomu, unutar mreže trgovačkih ili vojnih posredništva i kontakata. Pa i s time u suprotnosti stoji upravo nova "slika" distribuiranja i zastupljenosti ilirskih kaciga. Ona pokazuje kako se njihov broj kasnoga stupnja povećava prema sjeveru,

Podstinje cannot be treated in the same class III A2-b sub-variant to which the helmets from central Dalmatia have been ascribed, and that they probably originate from a different manufacturing site or were based on another model by the same maker, as required by different clients. Associated with this concept are the different decorations on helmets of variant III A2-a, also classified into various groups on the basis of the execution of those decorations.

Again, this study provides direct evidence that the chronology remains tentative, lacking specific, firm grounds for an accurate determination of dates. The problem with this, of course, is the general absence of sufficient closed funerary ensembles to provide a clearer view of the circumstances of the finds and contextually relevant elements. In contrast, the few known and/or certain contexts of finds has affirmed the establishment of the evolutionary process undergone by Illyrian helmets, by which variant III A1 probably evolved directly from type II and is earlier in date, mainly associated chronologically with the latter half of the 6th century. Conventionally, therefore, variant III A2 is regarded as later, dated in principle to the 5th century, but leaving open the possibility that it remained in use into the 4th century (fig. 18).¹⁷² New specimens from closed ensembles show that this variant was a later development, but not necessarily chronologically later, since it appears together with variant III A-1 helmets, as in the grave in Novo Mesto. It seems more likely, as suggested by the current state of affairs, that helmets of variants III A1 and A2 were more or less contemporaneous, but that they had their own distinct features, designed for persons of different military and social standing, and were thus found in entirely different proportions and contexts.¹⁷³ As we have demonstrated, this is particularly true of helmets of variant III A1-b (fig. 18).

Furthermore, in terms of manufacture, Illyrian helmets of types II and III are usually associated with Greece or its "cities" along the eastern Adriatic coast,¹⁷⁴ though this was long ago shown to be irrelevant.¹⁷⁵ Finds in the more northerly, "barbarian" regions have therefore been interpreted within the network of trade or military contacts. The new "picture" of the distribution and numbers of Illyrian helmets is in stark contrast to this, showing that the number of

¹⁷² Vasić 2010, 40-41.

¹⁷³ Blečić 2007.

¹⁷⁴ Pflug 1988a, 57-58; Teržan 1995, 87-88; Gavranović 2011, 155.

¹⁷⁵ Vasić 1982a, 7.

¹⁷² Vasić 2010, 40-41.

¹⁷³ Blečić 2007.

¹⁷⁴ Pflug 1988a, 57-58; Teržan 1995, 87-88; Gavranović 2011, 155.

¹⁷⁵ Vasić 1982a, 7.

prema zapadnom Balkanu, ali i uvelike pomiče još sjevernije, duž Posavine sve do Banata i Transilvanije, baš kao i do sjevernoga Jadrana. Najvažnije je da se ovdje izdvaja i područje Makedonije koje je, nesumnjivo, bilo izvorištem i poprištem kreacije, proizvodnje i distribucije ilirskih kaciga. Taj se kontinuitet može pratiti od II. pa sve do III. tipa, različitih oblika i njihovih inačica, ne podrazumijevajući time i neophodnost njihove primjene, već otvarajući mogućnost proizvodnje isključivo za strano tržište susjednih sjevernijih područja Ilirije i “*Barbaricum*”. Proizvodnja je potom mogla biti, na razne načine, prenesena barem djelomično, kako smo vidjeli po kacigama s mjesnim karakteristikama, na predmetna sjevernija područja, ponajviše središnje Dalmacije i njezina hercegovačkog zaleđa. Biti će tako izglednim da je Makedonija održavala izravne i stalne kontakte s tim prostorom, povijesno dokazane još od 6. stoljeća, što potkrepljuju i brojni drugi nalazi materijalne kulture, a da o promjenama u društvenom i religijskom odnosu i ne govorimo.¹⁷⁶ Makedonija je vršila svoju određenu političku i ekonomsku propagandu i time postupnu penetraciju na situaciju koja se odvijala na prostoru srednjega Sredozemlja. Navedenu pretpostavku potvrđuje i činjenica da se na prostoru Halkidike i Grčke istovremeno nose halkidiške i ponajviše korinthske kacige,¹⁷⁷ odnosno da ilirske kacige uopće nemaju vojni ili modni autoritet toga vremena.

S druge strane, ilirske su kacige nerijetko žrtvovane ili zavjetno odlagane i prilagane baš u grčkim panhelenskim svetištima. To izgledno nije bila jednosmjerna praksa, već isključivo posljedica istraživanja, spoznaja i interpretacija ilirskih kaciga općenito. Obredna i religiozna percepcija ilirskih kaciga, tj. njihova manifestacija potvrđena je ovim i za mjesna, autohtona područja ne samo “svetišta” u Gorici već i akropole Ošanića i nekropole Kamenjače. Te su kacige sve ritualizirane namjernim i nasilnim, destruktivnim radnjama. U smislu načina deponiranja pridodati im možemo i kacige odlagane u prostoru, pogotovo u rijekama koje su, posve suprotno, najbolje očuvani primjerci cijeloga područja. Tako će nam te zavjetovane, baš kao

later types increases as one moves north, towards the western Balkans, and shifts still further north, along the Sava basin and all the way to Banat and Transylvania, as well as to the northern Adriatic. It is crucial here to single out Macedonia, which was indubitably the point of origin of the creation, manufacture and distribution of Illyrian helmets. This continuity can be traced from type II right through to type III and its different forms and sub-variants, not necessarily entailing their use, but suggesting the possibility that they were made exclusively for the foreign market of the neighbouring, more northerly areas of Illyria and “*Barbaricum*.” Manufacture could then have been diffused in various ways, partly at least, as we have seen from the presence of helmets with local features, to these more northerly areas, particularly central Dalmatia and its hinterland in Herzegovina. It thus seems likely that Macedonia maintained direct and continued contacts with this region, demonstrated historically since the 6th century, as corroborated by many other material finds, to say nothing of changes in social and religious relations.¹⁷⁶ Macedonia conducted its own specific political and economic propaganda, gradually penetrating into events taking place in the central Mediterranean region. Evidence of this may be found in the fact that Halkidikian and, above all, Corinthian helmets were in use at the same time in Halkidiki and Greece,¹⁷⁷ and that Illyrian helmets lack all military or fashion authority of that time.

On the other hand, it was not uncommon for Illyrian helmets to be used as sacrificial or votive offerings in the Greek pan-Hellenic sanctuaries. It is unlikely that this was a one-way practice, but solely the consequence of the study and interpretation of Illyrian helmets in general. The ritual and religious view of Illyrian helmets and their manifestation is also confirmed for local, indigenous sites, not only the “sanctuary” in Gorica but also the Ošanići acropolis and the Kamenjača necropolis. These helmets were all ritualized by deliberate, violent acts of destruction. As regards the manner in which they were deposited, one may include here the helmets that were deposited or thrown into rivers which, quite unlike the former, are the best-preserved specimens in the entire area.

¹⁷⁶ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 71-74.

¹⁷⁷ Vasić 1982a, 8-10, karta; Pflug 1988b, 65-106; 1988c, 137-150; Teržan 1995, 123, sl. 10. Tipološki su iz grupe ilirskih kaciga izdvojeni ulomci kaciga iz Rakitna i pojedini ulomci iz Kamenjače u Brezi koji se mogu pripisati korinthskom tipu kaciga najmlađe generacije prema H. Pflugu (1988b, 65-106).

¹⁷⁶ Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011, 71-74.

¹⁷⁷ Vasić 1982a, 8-10, map; Pflug 1988b, 65-106; 1988c, 137-150; Teržan 1995, 123, fig. 10. Typologically, the helmet fragments from Rakitno and some fragments from Kamenjača in Breza may be ascribed to the latest generation of Corinthian-type helmets after H. Pflug (1988b, 65-106).

i tzv. “potpisane” kacige, svjedočiti o razvijenom i snažnom simboličkom *ex voto* principu toga tipa obrambene vojne opreme, ujedno kulturnog i statusnog razumijevanja njihovih nositelja i/ili onih koji su ih svojim darovanjem posvetili.

Zahvala

Izuzetnu pomoć pri ovome istraživanju pružili su nam: Blagoje Govedarica (Deutsches Archäologisches Institut/Freie Universität, Berlin), Biba Teržan (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani), Andrej Preložnik (Inštitut za dediščino Sredozemlja, Piran), Maja Bunčić (Arheološki muzej u Zagrebu), Katarina Gugo Ramštajn (Kninski muzej, Knin), Ana Bilokapić (†), Anita Librenjak (Muzej Cetinske krajine, Sinj), Angela Tabak i Danijela Petričević (Muzej triljskoga kraja, Trilj), Nikolina Uroda (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split), Aleksandar Kapuran (Arheološki institut, Beograd), Ana Kocjan (Centralni institut za konzervaciju, Beograd), Milena Vrzić (JU Muzeji, galerija i biblioteke Budva), Ivana Medenica (Centar za arheološka istraživanja CG, Podgorica), Edi Shukriu (Filozofski fakultet, Univerzitet u Prištini), Antonio Jakimovski i Marjan Jovanov (Filozofski fakultet, Univerzitet u Skopju), Zoran Rujak (NU Zavod i Muzej Strumica), Anastassios Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki), na čemu im se srdačno i iskreno zahvaljujemo. Zbog prosljeđene dokumentacije i mogućnosti objave ili korištenja iste posebnu zahvalnost dugujemo: Borisu Kavuru (Univerza na Primorskem, Koper), Damiru Kliškiću (Arheološki muzej u Splitu), Adnanu Busuladžiću (Zemaljski muzej BiH, Sarajevo), Mahiru Sokoliji (Sarajevo), Milenku Radivojcu (Muzej Kozare, Prijedor), Đorđi Jovanoviću, Nebojši Dragojloviću i Aleksandaru Jašareviću (Muzej u Doboju, Doboju), Fatimi Maslić (Muzej u Travniku, Travnik), Ivanki Miličević-Capek (Zavod za zaštitu kulturno-povijesne baštine Hercegovačko-neretvanske županije, Mostar), Asimu Krhanu (JU Muzej Hercegovine, Mostar), Veselki Salatić (Muzej Hercegovine, Trebinje), fra Milanu Jukiću (Franjevački samostan, Humac), Radoslavu Dodigu i Ivi Dragičeviću (Ljubuški), Rastku Vasiću (Arheološki institut, Beograd), Veri Krstić (Narodni muzej u Beogradu) i Marku Vuksanu (Istorijski muzej Srbije, Beograd), te Georgii Karamitrou-Mentesidi (Archaeological Museum of Aiani).

Votive helmets, like those that were “signed,” also attest to the advanced, powerfully symbolic *ex voto* principle of this type of defence weaponry, and of the understanding of the culture and standing of those who wore and/or hallowed them as offerings.

Acknowledgements

We were greatly helped in our research by Blagoje Govedarica (Deutsches Archäologisches Institut/Freie University, Berlin), Biba Teržan (Faculty of Arts, University of Ljubljana), Andrej Preložnik (Institute for Mediterranean Heritage, Piran), Maja Bunčić (Archaeological Museum in Zagreb), Katarina Gugo Ramštajn (Knin Museum), Ana Bilokapić (†), Anita Librenjak (Cetinska krajina Museum, Sinj), Angela Tabak and Danijela Petričević (Trilj Museum, Trilj), Nikolina Uroda (Museum of Croatian Archaeological Monuments, Split), Aleksandar Kapuran (Institute of Archaeology, Belgrade), Ana Kocjan (Central Institut for Conservation, Beograd), Milena Vrzić (Budva Museum, Gallery and Library), Ivana Medenica (Centre for Archaeological Investigations of Montenegro, Podgorica), Edi Shukriu (Faculty of Philosophy, University of Pristina), Antonio Jakimovski and Marjan Jovanov (Faculty of Philosophy, Skopje), Zoran Rujak (NU Strumica Institute and Museum, Strumica), Anastassios Antonaras (Museum of Byzantine Culture, Thessaloniki), for which we are most grateful. We are especially grateful to the following for providing documentation and permitting us to publish or use it: Boris Kavur (University of Primorska, Koper), Damir Kliškić (Archaeological Museum, Split), Adnan Busuladžić (National Museum of BiH, Sarajevo), Mahir Sokolija (Sarajevo), Milenko Radivojac (Kozara Museum, Prijedor), Đorđo Jovanović, Nebojša Dragojlović and Aleksandar Jašarević (Museum in Doboju, Doboju), Fatima Maslić (Museum in Travnik, Travnik), Ivanka Miličević-Capek (Institute for the Protection of the Cultural Heritage, Herzegovina-Neretva Canton, Mostar), Asim Krhan (Museum of Herzegovina, Mostar), Veselka Salatić (Museum of Herzegovina, Trebinje), fr. Milan Jukić (Franciscan monastery, Humac), Radoslav Dodig and Ivo Dragičević (Ljubuški), Rastko Vasić (Institute of Archaeology, Belgrade), Vera Krstić (National Museum in Belgrade), Marko Vuksan (Historical Museum of Serbia, Beograd), and Georgia Karamitrou-Mentesidi (Archaeological Museum of Aiani).

Liste nalazišta uz kartografiju¹⁷⁸

Slika 3. Karta rasprostranjenosti ilirskih kaciga II A (●) i II B (▲) tipa (nadopunjeno prema: Teržan 1995; Vasić 2010).

Br.	Nalazište	Kom./Tip	Okolnosti	Bibliografija
1	Kaptol / Čemernica (Hr)	1/ II A	Grob IV/1	Vejvoda, Mirnik 1971, T. V, 1; T. VII; Vinski-Gasparini 1987, T. XIX, 5; Šimek 2004, sl. 33–34, k. 12.2; Potrebica 1998, sl. 5; 2000, sl. 6; 2007, T. LXXIa; 2008, T. 1, 5; T. 2, 1.
2	Donja Dolina (BiH)	2/ II A	Naselje; Grob 27	Фиала 1897, T. III; Truhelka 1902, sl. 7–8, T. XIII, 1, 3–6; Čović 1961, Y25; Marić 1964, T. XI, 10; T. XII, 2a–b; Marović 1976, T. I, 2–3 3; Vasić 1975, T. 2, 1–2; 2010, T. II, 1–3; Gavranović 2011, sl. 156; sl. 264/1. – T. I, I-2.
3	Ungrej (Al)	1/ II B	Grob?	Нореса 1907, sl. 2–3; Ляхтов 1965, sl. 2, 1. – Sl. 4, 2.
4	Trebeništa / Gorenci (Mk)	3/ II B	Grobovi I, III, IV	Filow 1927, Abb. 3, 5, 6, 96, T. XV: 1; Sokolovska 1997, sl. 1.
5	Progon / Bukri (Mk)	1/ II B	Grob	Mikulčić 1966, T. 10, 19a; Janakievski 1969, k. 26; Sokolovska 1997, sl. 7.
6	Archontiko / Pella (Gr)	Više kom. II	Grobovi	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; Whitley et al. 2006: 57; Evely et al. 2008: 67–68; Manti, Watkinson 2008, 170–177; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; Vasić 2010, 44–45; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-goldphoto.html (12. 12. 2010).
7	Halkidiki, Thessaloniki (Gr)	1/ II A; 1/ II B	Grobovi?	Amandry 1971, sl. 4–5; Sokolovska 1997, sl. 10; Vasić 2010, 45.
8	Agia Paraskevi / Thessaloniki (Gr)	2/ II A	Grobovi?	Teržan 1995, 113; Vasić 2010, 44.
9	Lefkadia / Naussa (Gr)	2/ II A	Grob	Rolley 1984, sl. 271; Pflug 1988a, sl. 7–8.
10	Ano Kopanos (Gr)	?/ II A	Grobovi?	Vasić 2010, 44.
11	Agia Paraskevi / Kozani (Gr)	2/ II A	Grobovi	Catling 1984, 48; Vasić 2010, T. I, 1.
12	Anarahi / Kozani /Gr)	2/ II A	Grobovi	Catling 1984, 48; Vasić 2010, T. I, 2.
13	Kozani (Gr)	2/ II A	Grobovi; Okolica	Vasić 2010, 45, T. I, 4.
14	Leivadia / Aiani (Gr)	1/ II A	Grob	Neobjavljeno – Archaeological Museum of Aiani; http://www.mouseioaianis.gr/en/index.php?option=com_content&view=article&id=183:pit-graves&catid=46:2009-04-15-19-14-38&Itemid=141 ; http://www.mouseioaianis.gr/en/#myGallery1-picture(3) (10.03.2011).
15	Agia Paraskevi /Aiani (Gr)	1/ II A	?	Neobjavljeno – Archaeological Museum of Aiani; http://www.mouseioaianis.gr/en/#myGallery1-picture(3) (10.03.2011).
16	Ioannina (Gr)	1/ II B	Grob 43	Catling 1986, sl. 65; Andreou 1997, sl. 80–80a. – Sl. 4, 1.
17	Platea (Gr)	1/ II A	?	Kunze 1967, sl. 41.
18	Olympia (Gr)	4/ II A	Svetište	Kunze 1958, k. 23–27, T. 46–49; 1967, k. 28, T. 56.
19	Lindos / Rhodos (Gr)	1/ II A	?	Teržan 1995, 113.

¹⁷⁸ Redni brojevi na tablicama odgovaraju numeraciji nalazišta na kartama. Kartografiju, grafiku i dizajn potpisuje M. Blečić Kavur.

20	Balkan?	1/ II A	?	Modena, Mutina Ars Antiqua, http://www. anticoantico.com/l_port/scheda_articolo_main.asp?ID=57594 (14. 02. 2011).
21	Balkan?	1/ II B	?	Pflug 1988a, 381, k. 4.
22	Balkan?	1/ II A	?	Bologna, Soprintendenza per i Beni Archeologici dell'Emilia-Romagna, http://www.archeobo.arti.beniculturali.it/comunicati_stampa/bo_elmo_bals.htm (14. 02. 2011).
23	Balkan/Ilirija?	1/ II A	?	Brakat Gallery, Abu Dabi; http://www.barakatgalleryuae.com/classicalart.html (04. 12. 2010).

Slika 7. Karta rasprostiranja ilirskih kaciga III A1-a (●) i III A1-b (▲) varijante, uz pojedinačne nalaze srebrnih aplikacija kao ukrasa kaciga III A1-b varijante (nadopunjeno prema: Blečić 2007).

Br.	Nalazište	Kom./Tip	Okolnosti	Bibliografija
1	Găvojdia / Timișoara (Ro)	1/ III A1-b	Podvodni nalaz	Medeleț, Cedică 2004, 100; Васић 2009b, sl. 6; Vasić 2010, T. V, 3. – <i>Sl. II, 3.</i>
2	Novo Mesto / Kapiteljska njiva (Si)	1/ III A1-a	Grob 19/VII	Križ 1997, 73, k. 43; 2004, sl. 4; Egg 1999, sl. 4, T. 12; Blečić 2007, T. II, 1. – <i>Sl. 5, I.</i>
3	Sisak (Hr)	1/ III A1-a	Podvodni nalaz	Burkowsky 2001, k. 5; 2004, k. 1; Čučković 2004, sl. 4, k. 13; Blečić 2007, T. II, 2.
4	Beli /rt Jablanac, o. Cres (Hr)	1/ III A1-a	Podvodni nalaz	Blečić 2007, sl. 1–2, T. I.
5	Putičevo / Travnik (BiH)	1/ III A1-a	Slučajni nalaz?	Фиала 1897, T. II; Nadbath 2004, T. 1: 1; Blečić 2007, T. III, 1; Vasić 2010, T. III: 2; Gavranović 2011, Abb. 157 – <i>T. II, 4.</i>
6	Bulbin / Imotski (Hr)	1/ III A1-a	Uništen grob?	Nikolanci 1959, sl. 1; Marović 1976, T. IV, 9; Blečić 2007, T. II, 3.
7	Gorica (BiH)	1/ III A1-a	“Svetište”	Truhelka 1899, sl. 3–4; Blečić 2007, T. II, 4; Vasić 2010, T. III, 1. – <i>T. II, 3.</i>
8	Vičja luka, o. Brač (Hr)	1/ III A1-b	Stari nalazi?	Bulić 1900, 27–28.
9	Kačanj / Bileća (BiH)	3/ III A1-a	Skupna grobnica?	Marić 1959, sl. 1b, T. I, 1a–b; 1976a, sl. 3, T. I, 2–5; Blečić 2007, T. II, 5–6. – <i>T. III, 5-6, T. IV, 7.</i>
10	Zagrađe / Glasinac (BiH)	Aplikacija vepra	Grob I/3	Фиала 1897, sl. 51; Hunyady 1942, T. XXXVIII, 3; Паровић-Пешикан 1960, sl. 2; Lucentini 1981, T. XI, 14; Čović 1983, T. XXXIV, 18; 1987b, T. XIV, 1; Vasić 2002, sl. 2, 2; Blečić 2007, sl. 6b. – <i>Sl. 8, I; T. IV, 8.</i>
11	Ražana / Kosjerići (Srb)	1/ III A1-a	Grob	Гаращанин 1973, sl. 25; Popović 1975, k. 46; Vasić 1977, T. 24, 1; 2010, T. V, 4; Blečić 2007, T. III, 3.
12	Atenica / Čačak (Srb)	Aplikacija vepra	Humka I, periferni grob	Djuknić, Jovanović 1966, T. XI, 1; T. XIX, 1; T. XXIX–XXXIII; Vasić 1987a, 650; 2004, sl. 15; Tasić 1992, sl. 9; Blečić 2007, sl. 6a. – <i>Sl. 9, I.</i>
13	Pećka Banja (Baja a Pejës) (Kosovo)	3/ III A1-a	Tumul, pored groba	<i>Keltoi</i> 1984, sl. 29; <i>Gospodari srebra</i> 1990, k. 137/13–14; Љуци 1998, k. 222; Ваџкалов 2004, k. 57–56; Shukriu 2004, sl. 52; Krstić 2007a, 94, 98–99; Blečić 2007, T. III, 4; Vasić 2010, T. V: 1–2.
14	Lači (Lezhë) (Al)	1/ III A1-a	?	Franjevačka zbirka S. Gjecov; Nopesa 1912, sl. 44; Blečić 2007, T. III, 5.

15	Trebeništa / Gorenci (Mk)	1/ III A1-a; 2/ III A1-b	Grobovi V, VI, VIII	Filow 1927, sl. 7–8, 99, T. XV, 2; Булић 1932, sl. 4; Popović 1956, 47, T. 18; 1994, k. 96; Vasić 1987b, T. LXXVI, 1; Vasić 2010, T. IV, 3; Sokolovska 1997, sl. 2; 4; Krstić 2007b, 108–109; Blečić 2007, sl. 8a, T. IV, 1a–b; Бабић 2011, 148. – <i>Sl. II, 2.</i>
16	Ohrid / Gorna porta (Mk)	Više kom. III A1-a; 1/ III A1-b	Grobница 1	Kuzman 2006: 546; Blečić 2007, T. IV, 4; Кузман, Димитрова 2010, 40; Krikhaar 2011, sl. 28.
17	Archontiko / Pella (Gr)	Više kom. III A1	Nekropola	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; Whitley et al. 2006: 57; Evely et al. 2008: 67–68; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; Vasić 2010, 44–45; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-goldphoto.html (12. 12. 2010).
18	Isthmia (Gr)	3/ III A1-a	Svetište	Broneer 1953, T. 60e; 1958, T. 17b; Blečić 2007, T. III, 6; Blackman 2001, 23; Alastar Jackson u: http://lucian.uchicago.edu/blogs/isthmia/annualreports/2000-report/ (25.04.2011).
19	Olympia (Gr)	10/ III A1-a; 3/ III A1-b	12 svetište; 1 pored svetišta; 1 podvodni nalaz	Kunze 1967, T. 57–68; Pflug 1988a, sl. 10–11; Hockey et al 1992, T. 19–23; Blečić 2007, T. III, 7; T. IV, 2–3, 5. – <i>Sl. II, I.</i>

Slika 14. Karta rasprostriranja ilirskih kaciga III A2-a (●) i III A2-b (▲) varijanti (nadopunjeno prema: Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011).

Br	Nalazište	Kom./Tip	Okolnosti	Bibliografija
1	Novo Mesto / Kapiteljska njiva (Si)	1/ III A2-a	Grob 19/VII	Križ 1997, k. 42; 2004, sl. 4; Egg 1999, sl. 5, T. 13; – <i>Sl. 5, 2.</i>
2	Čarakovo / Prijedor (BiH)	2/ III A2-a	Grobovi?	Čović 1956, 187; 1987a, 258; Marović 1976, 297; Teržan 1995, 121; Vasić 2010, 42. – <i>T. V, 9-10.</i>
3	Ritešić / Doboj (BiH)	1/ III A2-a	Grob	Vasić 2010, 43. – <i>T. VI, 12.</i>
4	Sava: Županja–Orašje?	1/ III A2-a	Podvodni nalaz?	Vasić 1982a, sl. 1; 1983a, sl. 2; Pop-Lazić 1984, 211. – <i>T. VI, II.</i>
5	Sremska Mitrovica (Srb)	1/ III A2-a	Pojedinačni nalaz?	Vasić 1983a, sl. 1.
6	Jidovin / Brezovia (Ro)	1/ III A2-a	?	Gumă 1991, sl. 1–3.
7	Ocna Mureș (Ro)	1/ III A2-a	?	Mozsolics 1955, sl. 12; Berciu 1958, sl. 3–4; Teleaga 2008: T. 176, 1-4.
8	Gostavătu / Craiova (Ro)	1/ III A2-a	Grob	Berciu 1958, sl. 1–2; Teleaga 2008: T. 147, 1-4.
9	Trstenik (Srb)	1/ III A2-a	?	Garašanin 1973, T. 111; Vasić 2009a, sl. 1.
10	Taline / Glasinac (BiH)	1/ III A2-a	Grob I/1–2	Teržan 1976, 376, bilj. 145; Vasić 1982a, 6; 2010, T. III, 4; Čović 1987b, 630 – <i>T. VII, 13.</i>
11	Rusanovići / Glasinac (BiH)	1/ III A2-a	Grob VIII/3	Fiala 1895, 535; Čović 1983, 151; Vasić 2010, T. III, 4. – <i>Sl. 13, 14; T. VII, 14.</i>
12	Kamenjača / Breza (BiH)	5/ III A2	Nekropola	Paškvalin 2002, T. II, 1–4; 2008, T. 17, 1–4 – <i>T. VII, 15-19.</i>
13	Podstinja / Kiseljak (BiH)	1/ III A2-b	Slučajni nalaz	Marović 1976, sl. 4; Čović 1987, 503, sl. 28, 21. – <i>Sl. 16, 2; T. VIII, 20.</i>
14	Ritke Liske / Crvenice (BiH)	1/ III A2-a	Uništeni grobovi?	Bojanovski 1967, sl. 1–2; Čović 1962, 27–28. – <i>T. VIII, 21.</i>

15	Topolje=Burnum=Knin (Hr)	1/ III A2	Grob?	Truhelka 1901, 5; Nikolanci 1960, 31; Marun 1998, 47, 196–197.
16	Labin / Trogir (Hr)	1/ III A2-a	?	Balen–Letunić 1993, k. br. 46; 2001, k. 6.
17	Trilj / Mali Drinić (Hr)	7/ III A2-a 3/ III A2-b	Podvodni nalazi	Milošević 1999, sl. 4–5; neobjavljeno, Muzej cetinske krajine Sinj.
18	Trilj / Veliki Drinić (Hr)	1/ III A2-a	Podvodni nalaz	Neobjavljeno, Muzej triljskog kraja.
19	Zagvozd (Hr)	2/ III A2-b	Grobovi?	Nicolanci 1959, T. 8, 1–2; Marović 1976, sl. 7–8.
20	Bulbin / Imotski (Hr)	1/ III A2-a	Uništeni grob?	Nicolanci 1959, sl. 1; Marović 1976, sl. 9.
21	Grude (BiH)	1/ III A2-a	Grobovi?	Фиала 1897, T. I; Vasić 2010, T. III, 3. – <i>T. IX, 22.</i>
22	Drinovci / Prisojska gradina (BiH)	1/ III A2-a	Naselje	Truhelka 1901, 5; 1914, 117. – <i>T. IX, 24.</i>
23	Radišići / Ljubuški (BiH)	1/ III A2-a	Grob	Truhelka 1901, 5; Marović 1976, 298; Vasić 1982, 6; Čović 1985, 55, T. III, 4; Dodig 2011, 51. – <i>T. X, 23.</i>
24	Vičja luka, o. Brač (Hr)	2/ III A2-a; 1/ III A2-b	Stari nalazi; grobovi 2, 4	Bulić 1900, 27–28, T. III, 1–2; Marović, Nicolanci 1969, sl. 4; sl. 16; Marović 1976, sl. 5–6. – <i>Sl. 12, 1; Sl. 17, 1.</i>
25	Sučuraj, o. Hvar (Hr)	1/ III A2-b	Podvodni nalaz	Nicolanci 1960, T. I; Stipčević 1981, T. XXXIII, 4.
26	Vranjevo Selo / Neum (BiH)	2/ III A2-a	Tumul–Grob	Miličević-Capek 2007, 139–144; Puljić 2008, sl. 12; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011. – <i>T. XII, 30-31.</i>
27	Stolac ? (BiH)	1/ III A2-a	?	Nicolanci 1959, T. 9, 2; Marović 1976, sl. 11; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011. – <i>T. X, 25.</i>
28	Ošanići / Stolac (BiH)	1/ III A2-a; 8 ulomaka III A2	Akropola; podnožje akropole	Marić 1976b, sl. 2; 1976c, T. XXVI, 48; 1995, T. 3, 1–2. – <i>Sl. 16, 1; T. XI, 26-29.</i>
29	Plana / Bileća (BiH)	2/ III A2-a	Grobovi	Truhelka 1901, sl. 1–4 ; 1914, sl. 109; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011. – <i>T. XIII, 32-33.</i>
30	Kačanj / Bileća (BiH)	3/ III A2-a	Skupna grobnica ?	Marić 1959, T. I, 2; 1976a, sl. 3. – <i>T. XIV, 34-36.</i>
31	Cavtat (Hr)	1/ III A2-a	?	Lisičar 1966, sl. 6; Batović 1988, sl. 10.
32	Budva (CG)	3/ III A2-a; 3/ III A2-b	Nekropola; Grob 2, 6	Vasić 1982a, 6; Popović 1994, k. 98–99; Krstić 2007c, k. 100, Marković 2003, sl. 9. – <i>Sl. 15, 2; Sl. 16, 3.</i>
33	Durrës (Epidamnus) (Al)	2/ III A2-a	Grobovi	Osmani 1988, sl. 1–2; Vasić 2010, 46.
34	Perlat / Mati (Al)	1/ III A2-b	Grob	Korkuti 1971, sl. 32; http://www.hist.tirana.cch.net.it/muzeu-historik-kombetar/pavioni-arkeologjik/atogettoarheologico.2008-09-23.2682185335 (10.01.2011). – <i>Sl. 15, 1.</i>
35	Draj Rec / Dibra (Al)	1/ III A2-a	Grob	Bunguri 1989, T. 2, 5.
36	Çinamak / Kükës (Al)	1/ III A2-a	Grob	Prendi 1988, k. 96.
37	Gralishta / Korischë (Kosovo)	1/ III A2-a	Grob?	Shukriu 2004, 51; neobjavljeno, Filozofski fakultet u Prištini.
38	Deja / Rahavec (Kosovo)	1/ III A2-a	Grob?	Shukriu 2004, 51, sl. 73; Filozofski fakultet u Prištini.
39	Tetovo (Mk)	1/ III A2-a	Grob (?)	Vasić 1982a, 12; Teržan 1995, 121.
40	Ohrid / Gorna Porta (Mk)	Više kom. III A2-a	Grobnica	Kuzman 2006, 546; Bangs 2006; Balkanalysis 2006.

41	Dedeli / Valdanovo (Mk)	1/ III A2-a	?	Ружак, Велковски 2007, sl. 1–10.
42	Pangaion (Gr)	1/ III A2-a	?	Pflug 1988a, sl. 14.8.
43	Halkidika (Gr)	1/III A2-a	Grob	Hassel 1967, T. 52–53.
44	Halkidika (Gr)	1/ III A2-a	Grob ?	Walter Art Museum, Baltimore; Kent Hill 1965, sl. 1–3.
45	Zeitenlik / Thessaloniki (Gr)	1/ III A2-a	Sarkofag C	Musée du Louvre, Paris; 4116; Descamps et al. 2002, 99; Pflug 1988, 58, bilj. 97; Teleaga 2008, 233; Vasić 2010, 46; http://communaute.louvre.fr/louvre/casque-de-type-illyrien (12.12.2010).
46	Thessaloniki (Gr)	1/ III A2-a	?	Archaeological Museum Istanbul; Vasić 2010, 46.
47	Sindos (Gr)	4/ III A2-a	Grobovi 111, 65, 76, 87	<i>Sindos</i> 1997, k. 100; 121; 337, 408; Teleaga 2008, 233.
48	Archontiko / Pella (Gr)	Više kom. III A2-a	Nekropola	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; Whitley et al. 2006: 57; Evely et al. 2008: 67-68; Manti, Watkinson 2008; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-gold-photo.html (12. 12. 2010).
49	Pydna (Gr)	1/ III A2-a	Nekropola	Catling 1989, 69; Teleaga 2008, 233.
50	Tymphaia / Grevena (Gr)	1/ III A2-a	Grobница ?	Ducrey 1985, sl. 57; Ellis 1992, sl. 24; Blečić 2007, sl. 7c; http://www.amth.gr/makedonia6.html (16.02.2011).
51	Dodona (Gr)	1/ III A2	Svetište	Carapanos 1878, T. LVI, 10.
52	Atena (Gr)	1/ III A2-a	Akropola	Kunze 1958, k. 35; Teržan 1995, 115; http://www.flickr.com/photos/dandiffendale/3466944336/ (15. 02. 2011).
53	Olympia (Gr)	Više kom. III A2-a	Svetište	Kunze 1958, T. 53–54; Teržan 1995, 113, 115, 119, 121.
54	Rodokali / Pogradec (Al)	1/ III A2-b?	?	Stipčević 1981, 111, bilj. 205.
55	Korešnica, Demir Kapija (Mk)	18/ III A ?	Opljačkana grobница	Vasić 2010, 43, http://lootingmatters.blogspot.com/2008/03/koreschnica-krater-more-on-tomb.html ; http://lootingmatters.blogspot.com/2009/06/is-archaeology-of-balkans-under-threat.html (02.02.2011).
56	Agios Athanasios / Thessaloniki (Gr)	4/ III A	?	Blackman 1997, 67; Vasić 2010, 44. Vjerojatno neki od tih primjeraka pripada varijanti III A2-a?
57	Agios Georgios / Grevena (Gr)	3/ III A	?	Vasić 2010, 44. Vjerojatno neki od tih primjeraka pripada tipu III A2-a? Vidjeti i: http://www.amth.gr/vr_museum_vr_makedonia2.html (16.02.2011).
58	Balkan ?	1/ III A2-a	?	Antikemuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988a, k. 5.
59	Balkan ?	1/ III A2-a	?	National Archaeological Museum, Athens; Whitley 2003, 5, sl. 2.
60	Malta ?	1/ III A2-a	?	Antikemuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988a, k. 6.
61	Balkan?	1/ III A2-b	?	Museum of Fine Arts, Budapest; Moszolics 1955, sl. 13; http://www.flickr.com/photos/hansonsc/3214957263 (20. 06. 2011).
62	Balkan / Ilirija?	1/ III A2-a	?	Brakat Gallery, Abu Dabi http://www.barakatgalleryuae.com/classicalart.html (04. 12. 2010).

Lists of finds with cartography¹⁷⁸

Fig. 3 – Map showing the distribution of Illyrian helmets of type II A (●) and II B (▲) (updated from Teržan 1995; Vasić 2010).

No.	Site	No./Type	Setting	Bibliography
1	Kaptol / Čemernica (Hr)	1/ II A	Grave IV/1	Vejevoda, Mirnik 1971, Pl. V, 1; Pl. VII; Vinski-Gasparini 1987, Pl. XIX, 5; Šimek 2004, figs. 33–34, cat. 12.2; Potrebica 1998, fig. 5; 2000, fig. 6; 2007, Pl. LXXIa; 2008, Pl. 1, 5; Pl. 2, 1.
2	Donja Dolina (BiH)	2/ II A	Settlement; Grave 27	Фиала 1897, Pl. III; Truhelka 1902, figs. 7–8, Pl. XIII, 1, 3–6; Čović 1961, Y25; Marić 1964, Pl. XI, 10; Pl. XII, 2a–b; Marović 1976, Pl. I, 2–3 3; Vasić 1975, Pl. 2, 1–2; 2010, Pl. II, 1–3; Gavranović 2011, fig. 156; fig. 264/1. – <i>Pl. I, 1-2</i> .
3	Ungrej (Al)	1/ II B	Grave?	Nopcsa 1907, figs. 2–3; Жахов 1965, fig. 2, 1. – <i>Fig. 4, 2</i> .
4	Trebeništa / Gorenci (Mk)	3/ II B	Graves I, III, IV	Filow 1927, Abb. 3, 5, 6, 96, Pl. XV: 1; Sokolovska 1997, fig. 1.
5	Progon / Bukri (Mk)	1/ II B	Grave	Mikulčić 1966, Pl. 10, 19a; Janakievski 1969, cat. 26; Sokolovska 1997, fig. 7.
6	Archontiko / Pella (Gr)	Several II	Graves	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; Whitley et al. 2006: 57; Evely et al. 2008: 67–68; Manti, Watkinson 2008, 170–177; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; Vasić 2010, 44–45; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-goldphoto.html (12. 12. 2010).
7	Halkidiki, Thessaloniki (Gr)	1/ II A; 1/ II B	Graves?	Amandry 1971, figs. 4–5; Sokolovska 1997, fig. 10; Vasić 2010, 45.
8	Agia Paraskevi / Thessaloniki (Gr)	2/ II A	Graves?	Teržan 1995, 113; Vasić 2010, 44.
9	Lefkadia / Naussa (Gr)	2/ II A	Grave	Rolley 1984, fig. 271; Pflug 1988a, figs. 7–8.
10	Ano Kopanos (Gr)	?/ II A	Graves?	Vasić 2010, 44.
11	Agia Paraskevi / Kozani (Gr)	2/ II A	Graves	Catling 1984, 48; Vasić 2010, Pl. I, 1.
12	Anarahi / Kozani /Gr)	2/ II A	Graves	Catling 1984, 48; Vasić 2010, Pl. I, 2.
13	Kozani (Gr)	2/ II A	Graves; surroundings	Vasić 2010, 45, Pl. I, 4.
14	Leivadia / Aiani (Gr)	1/ II A	Grave	Unpublished – Archaeological Museum of Aiani; http://www.mouseioaianis.gr/en/index.php?option=com_content&view=article&id=183:pit-graves&catid=46:2009-04-15-19-14-38&Itemid=141 ; http://www.mouseioaianis.gr/en/#myGallery1-picture(3) (10.03.2011).
15	Agia Paraskevi /Aiani (Gr)	1/ II A	?	Unpublished – Archaeological Museum of Aiani; http://www.mouseioaianis.gr/en/#myGallery1-picture(3) (10.03.2011).
16	Ioannina (Gr)	1/ II B	Grave 43	Catling 1986, fig. 65; Andreou 1997, figs. 80–80a. – <i>Fig. 4, 1</i> .
17	Platea (Gr)	1/ II A	?	Kunze 1967, fig. 41.
18	Olympia (Gr)	4/ II A	Sanctuary	Kunze 1958, cat. 23–27, Pl. 46–49; 1967, cat. 28, Pl. 56.

¹⁷⁸ The serial numbers in the tables correspond to the numbering of sites on the maps. Cartography, graphics and design by M. Blečić Kavur.

19	Lindos / Rhodos (Gr)	1/ II A	?	Teržan 1995, 113.
20	Balkans?	1/ II A	?	Modena, Mutina Ars Antiqua, http://www.anticoantico.com/l_port/scheda_articolo_main.asp?ID=57594 (14. 02. 2011).
21	Balkans?	1/ II B	?	Pflug 1988a, 381, cat. 4.
22	Balkans?	1/ II A	?	Bologna, Soprintendenza per i Beni Archeologici dell'Emilia-Romagna, http://www.archeobo.arti.beniculturali.it/comunicati_stampabo_elmo_bal.htm (14. 02. 2011).
23	Balkans/Illyria?	1/ II A	?	Brakat Gallery, Abu Dhabi; http://www.brakatgalleryuae.com/classicalart.html (04. 12. 2010).

Fig. 7 – Map showing the distribution of Illyrian helmets of variants III A1-a (●) and III A1-b (▲), with individual finds of silver plaques as decorations on helmets of variant III A1-b (updated from Blečić 2007).

No.	Site	No./Type	Setting	Bibliography
1	Găvojdia / Timișoara (Ro)	1/ III A1-b	Underwater find	Medeleț, Cedică 2004, 100; Васић 2009b, fig. 6; Vasić 2010, Pl. V, 3. – <i>Fig. 11, 3.</i>
2	Novo Mesto / Kapiteljska njiva (Si)	1/ III A1-a	Grave 19/VII	Križ 1997, 73, cat. 43; 2004, fig. 4; Egg 1999, fig. 4, Pl. 12; Blečić 2007, Pl. II, 1. – <i>Fig. 5, 1.</i>
3	Sisak (Hr)	1/ III A1-a	Underwater find	Burkowsky 2001, cat. 5; 2004, cat. 1; Čučković 2004, fig. 4, cat. 13; Blečić 2007, Pl. II, 2.
4	Beli rt Jablanac, o. Cres (Hr)	1/ III A1-a	Underwater find	Blečić 2007, figs. 1–2, Pl. I.
5	Putičevo / Travnik (BiH)	1/ III A1-a	Chance find?	Фиала 1897, Pl. II; Nadbath 2004, Pl. 1: 1; Blečić 2007, Pl. III, 1; Vasić 2010, Pl. III: 2; Gavranović 2011, Abb. 157 – <i>Pl. II, 4.</i>
6	Bulbin / Imotski (Hr)	1/ III A1-a	Destroyed grave?	Nikolanci 1959, fig. 1; Marović 1976, Pl. IV, 9; Blečić 2007, Pl. II, 3.
7	Gorica (BiH)	1/ III A1-a	“Sanctuary”	Truhelka 1899, figs. 3–4; Blečić 2007, Pl. II, 4; Vasić 2010, Pl. III, 1. – <i>Pl. II, 3.</i>
8	Vičja luka, Island of Brač (Hr)	1/ III A1-b	Old finds?	Bulić 1900, 27–28.
9	Kačanj / Bileća (BiH)	3/ III A1-a	Communal tomb?	Marić 1959, fig. 1b, Pl. I, 1a–b; 1976a, fig. 3, Pl. I, 2–5; Blečić 2007, Pl. II, 5–6. – <i>Pl. III, 5-6, Pl. IV, 7.</i>
10	Zagrade / Glasinac (BiH)	Wild boar plaque	Grave I/3	Фиала 1897, fig. 51; Hunyady 1942, Pl. XXX VIII, 3; Паровић-Пешикан 1960, fig. 2; Lucentini 1981, Pl. XI, 14; Čović 1983, Pl. XXXIV, 18; 1987b, Pl. XIV, 1; Vasić 2002, fig. 2, 2; Blečić 2007, fig. 6b. – <i>Fig. 8, 1; Pl. IV, 8.</i>
11	Ražana / Kosjerići (Srb)	1/ III A1-a	Grave	Гарашанин 1973, fig. 25; Popović 1975, cat. 46; Vasić 1977, Pl. 24, 1; 2010, Pl. V, 4; Blečić 2007, Pl. III, 3.
12	Atenica / Čačak (Srb)	Wild boar plaque	Tumulus I, peripheral grave	Djuknić, Jovanović 1966, Pl. XI, 1; Pl. XIX, 1; Pl. XXIX–XXXIII; Vasić 1987a, 650; 2004, fig. 15; Tasić 1992, fig. 9; Blečić 2007, fig. 6a. – <i>Fig. 9, 1.</i>
13	Pećka Banja (Baja a Pejë) (Kosovo)	3/ III A1-a	Tumulus, beside grave	<i>Keltoi</i> 1984, fig. 29; <i>Gospodari srebra</i> 1990, cat. 137/13–14; Љуци 1998, cat. 222; Bačkalov 2004, cat. 57–56; Shukriu 2004, fig. 52; Krstić 2007a, 94, 98–99; Blečić 2007, Pl. III, 4; Vasić 2010, Pl. V, 1–2.
14	Lači (Lezhë) (Al)	1/ III A1-a	?	Franciscan collection S. Gjecov; Nopesa 1912, fig. 44; Blečić 2007, Pl. III, 5.

15	Trebeništa / Gorenci (Mk)	1/ III A1-a; 2/ III A1-b	Graves V, VI, VIII	Filow 1927, figs. 7–8, 99, Pl. XV, 2; Булић 1932, fig. 4; Popović 1956, 47, Pl. 18; 1994, cat. 96; Vasić 1987b, Pl. LXXXVI, 1; Vasić 2010, Pl. IV, 3; Sokolovska 1997, figs. 2; 4; Krstić 2007b, 108–109; Blečić 2007, fig. 8a, Pl. IV, 1a–b; Бабић 2011, 148. – <i>Fig. 11, 2.</i>
16	Ohrid / Gorna porta (Mk)	Several III A1-a; 1/ III A1-b	Tomb 1	Kuzman 2006: 546; Blečić 2007, Pl. IV, 4; Кузман, Димитрова 2010, 40; Krikhaar 2011, fig. 28.
17	Archontiko / Pella (Gr)	Several III A1	Necropolis	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; Whitley et al. 2006: 57; Evely et al. 2008: 67–68; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; Vasić 2010, 44–45; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-goldphoto.html (12. 12. 2010).
18	Isthmia (Gr)	3/ III A1-a	Sanctuary	Broneer 1953, Pl. 60e; 1958, Pl. 17b; Blečić 2007, Pl. III, 6; Blackman 2001, 23; Alastair Jackson in: http://lucian.uchicago.edu/logs/isthmia/annualreports/2000-report/ (25.04.2011).
19	Olympia (Gr)	10/III A1-a; 3/III A1-b	12 Sanctuaries; 1 beside sanctuary; 1 underwater find	Kunze 1967, Pl. 57–68; Pflug 1988a, figs. 10–11; Hockey et al 1992, Pl. 19–23; Blečić 2007, Pl. III, 7; Pl. IV, 2–3, 5. – <i>Fig. 11, 1.</i>

Fig. 14 – Map showing the distribution of Illyrian helmets of variant III A2-a (●) and III A2-b (▲) (updated from Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011).

No.	Site	No./Type	Setting	Bibliography
1	Novo Mesto / Kapiteljska njiva (Si)	1/ III A2-a	Grave 19/VII	Križ 1997, cat. 42; 2004, fig. 4; Egg 1999, fig. 5, Pl. 13; – <i>Fig. 5, 2.</i>
2	Čarakovo / Prijedor (BiH)	2/ III A2-a	Graves?	Čović 1956, 187; 1987a, 258; Marović 1976, 297; Teržan 1995, 121; Vasić 2010, 42. – <i>Pl. I, 9-10.</i>
3	Ritešić / Doboj (BiH)	1/ III A2-a	Grave	Vasić 2010, 43. – <i>Pl. VI, 12.</i>
4	Sava: Županja–Orašje ? (BiH)	1/ III A2-a	Individual find?	Vasić 1982a, fig. 1; 1983a, fig. 2; Pop-Lazić 1984, 211. – <i>Pl. VI, 11.</i>
5	Sremska Mitrovica (Srb)	1/ III A2-a	Individual find	Vasić 1983a, fig. 1.
6	Jidovin / Brezovia (Ro)	1/ III A2-a	?	Gumă 1991, figs. 1–3.
7	Ocna Mureşului (Ro)	1/ III A2-a	?	Mozsolics 1955, fig. 12; Berciu 1958, figs. 3–4; Teleaga 2008, Pl. 176, 1-4.
8	Gostavăț / Craiova (Ro)	1/ III A2-a	Grave	Berciu 1958, fig. 1–2; Teleaga 2008, Pl. 147, 1-4.
9	Trstenik (Srb)	1/ III A2-a	?	Garašanin 1973, Pl. 111; Васић 2009a, fig. 1.
10	Taline / Glasinac (BiH)	1/ III A2-a	Grave I/1–2	Teržan 1976, 376, fn. 145; Vasić 1982a, 6; 2010, Pl. III, 4; Čović 1987b, 630 – <i>Pl. VII, 13.</i>
11	Rusanovići / Glasinac (BiH)	1/ III A2-a	Grave VIII/3	Fiala 1895, 535; Čović 1983, 151; Vasić 2010, Pl. III, 4. – <i>Fig. 13, 14; Pl. VII, 14.</i>
12	Kamenjača / Breza (BiH)	5/ III A2	Necropolis	Paškvalin 2002, Pl. II, 1–4; 2008, Pl. 17, 1–4 – <i>Pl. VII, 15-19.</i>

13	Podstinje / Kiseljak (BiH)	1/ III A2-b	Chance find	Marović 1976, fig. 4; Čović 1987, 503, fig. 28, 21. – <i>Sl. 16, 2; Pl. VIII, 20.</i>
14	Ritke Liske / Crvenice (BiH)	1/ III A2-a	Destroyed graves?	Bojanovski 1967, figs. 1–2; Čović 1962, 27–28. – <i>Pl. VIII, 21.</i>
15	Topolje=Burnum=Knin (Hr)	1/ III A2	Grave?	Truhelka 1901, 5; Nikolanci 1960, 31; Marun 1998, 47, 196–197.
16	Labin / Trogir (Hr)	1/ III A2-a	?	Balen–Letunić 1993, cat. 46; 2001, cat. 6.
17	Trilj / Mali Drinić (Hr)	7/ III A2-a 3/ III A2-b	Underwater find	Milošević 1999, figs. 4–5; unpublished, Cetinska krajina Museum, Sinj.
18	Trilj / Veliki Drinić (Hr)	1/ III A2-a	Underwater find	Unpublished, Trilj Museum, Trilj.
19	Zagvozd (Hr)	2/ III A2-b	Graves?	Nicolanci 1959, Pl. 8, 1–2; Marović 1976, figs. 7–8.
20	Bulbin / Imotski (Hr)	1/ III A2-a	Destroyed grave?	Nicolanci 1959, fig. 1; Marović 1976, fig. 9.
21	Grude (BiH)	1/ III A2-a	Graves?	Фиала 1897, Pl. I; Vasić 2010, Pl. III, 3. – <i>Pl. IX, 22.</i>
22	Drinovci / Prisojska gradina (BiH)	1/ III A2-a	Settlement	Truhelka 1901, 5; 1914, 117. – <i>Pl. IX, 24.</i>
23	Radišići / Ljubuški (BiH)	1/ III A2-a	Grave	Truhelka 1901, 5; Marović 1976, 298; Vasić 1982, 6; Čović 1985, 55, Pl. III, 4; Dodig 2011, 51. – <i>Pl. X, 23.</i>
24	Vičja luka, Brač (Hr)	2/ III A2-a; 1/ III A2-b	Old finds; graves 2, 4	Bulić 1900, 27–28, Pl. III, 1–2; Marović, Nicolanci 1969, figs. 4, 16; Marović 1976, figs. 5–6. – <i>Figs. 12, 1; 17, 1.</i>
25	Sučuraj, Hvar (Hr)	1/ III A2-b	Underwater find?	Nicolanci 1960, Pl. I; Stipčević 1981, Pl. XXXIII, 4.
26	Vranjevo Selo / Neum (BiH)	2/ III A2-a	Tumulus grave	Miličević-Capek 2007, 139–144; Puljić 2008, fig. 12; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011. – <i>Pl. XII, 30-31.</i>
27	Stolac ? (BiH)	1/ III A2-a	?	Nicolanci 1959, Pl. 9, 2; Marović 1976, fig. 11; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011. – <i>Pl. X, 25.</i>
28	Ošanići / Stolac (BiH)	1/ III A2-a; 8 fragments III A2	Acropolis; foot of acropolis	Marić 1976b, fig. 2; 1976c, Pl. XXVI, 48; 1995, Pl. 3, 1–2. – <i>Fig. 16, 1; Pl. XI, 26-29.</i>
29	Plana / Bileća (BiH)	2/ III A2-a	Graves	Truhelka 1901, figs. 1–4; 1914, fig. 109; Blečić Kavur, Miličević-Capek 2011. – <i>Pl. XIII, 32-33.</i>
30	Kačanj / Bileća (BiH)	3/ III A2-a	Communal tomb?	Marić 1959, Pl. I, 2; 1976a, fig. 3. – <i>Pl. XIV, 34-36.</i>
31	Cavtat (Hr)	1/ III A2-a	?	Lisičar 1966, fig. 6; Batović 1988, fig. 10.
32	Budva (CG)	3/ III A2-a; 3/ III A2-b	Necropolis; Grave 2, 6	Vasić 1982a, 6; Popović 1994, cat. 98–99; Krstić 2007 c, cat. 100, Marković 2003, fig. 9. – <i>Figs. 15, 2; 16, 3.</i>
33	Durrës (Epidamnus) (Al)	2/ III A2-a	Graves	Osmani 1988, figs. 1–2; Vasić 2010, 46.
34	Perlat / Mati (Al)	1/ III A2-b	Grave	Korkuti 1971, fig. 32; http://www.hist.tirana.cchnet.it/muzeu-historik-kombetar/pavioni-arkeologjik/atogettoarkeologico.2008-09-23.2682185335(10.01.2011). – <i>Fig. 15, 1.</i>
35	Draj Rec / Dibra (Al)	1/ III A2-a	Grave	Bunguri 1989, Pl. 2, 5.

36	Çinamak / Kükës (Al)	1/ III A2-a	Grave	Prendi 1988, cat. 96.
37	Gralishta / Korischë (Kosovo)	1/ III A2-a	Grave?	Shukriu 2004, 51; unpublished, Faculty of Philosophy in Priština.
38	Deja / Rahavec (Kosovo)	1/ III A2-a	Grave?	Shukriu 2004, 51, fig. 73; Faculty of Philosophy in Priština.
39	Tetovo (Mk)	1/ III A2-a	Grave(?)	Vasić 1982a, 12; Teržan 1995, 121.
40	Ohrid / Gorna Porta (Mk)	Several III A2-a	Tomb	Kuzman 2006, 546; Bangs 2006; Balkanalysis 2006.
41	Dedeli / Valdanovo (Mk)	1/ III A2-a	?	Ружак, Велковски 2007, figs. 1–10.
42	Pangaion (Gr)	1/ III A2-a	?	Pflug 1988a, Abb. 14.8.
43	Halkidiki (Gr)	1/III A2-a	Grave	Hassel 1967, Pl. 52–53.
44	Halkidiki (Gr)	1/ III A2-a	Grave?	Walter Art Museum, Baltimore; Kent Hill 1965, figs. 1–3.
45	Zeitenlik / Thessaloniki (Gr)	1/ III A2-a	Sarcophagus C	Musée du Louvre, Paris; 4116; Descamps et al. 2002, 99; Pflug 1988, 58, fn. 97; Teleaga 2008, 233; Vasić 2010, 46; http://communaute.louvre.fr/louvre/casque-de-type-illyrien (12. 12. 2010).
46	Thessaloniki (Gr)	1/ III A2-a	?	Archaeological Museum Istanbul; Vasić 2010, 46.
47	Sindos (Gr)	4/ III A2-a	Graves 111, 65, 76, 87	<i>Sindos</i> 1997, cat. 100; 121; 337, 408; Teleaga 2008, 233.
48	Archontiko / Pella (Gr)	Several III A2-a	Necropolis	Whitley 2003: 59; 2004: 44; 2005: 70; Whitley et al. 2005: 88; 2006: 57; Evely et al. 2008: 67-68; Manti, Watkinson 2008; Χρυσοστόμου, Χρυσοστόμου 2007; 2009; Vasić 2010, 44–45; http://news.nationalgeographic.com/news/2008/09/080911-goldphoto.html (12. 12. 2010).
49	Pydna (Gr)	1/ III A2-a	Necropolis	Catling 1989, 69; Teleaga 2008, 233.
50	Tymphaia / Grevena (Gr)	1/ III A2-a	Tomb?	Ducrey 1985, fig. 57; Ellis 1992, fig. 24; Blečić 2007, fig. 7c; http://www.amth.gr/makedonia6.html (16.02.2011).
51	Dodona (Gr)	1/ III A2	Sanctuary	Carapanos 1878, Pl. LVI, 10.
52	Athens (Gr)	1/ III A2-a	Acropolis	Kunze 1958, cat. 35; Teržan 1995, 115; http://www.flickr.com/photos/dandiffendale/3466944336/ (15. 02. 2011).
53	Olympia (Gr)	Several III A2-a	Sanctuary	Kunze 1958, Pl. 53–54; Teržan 1995, 113, 115, 119, 121.
54	Rodokali / Pogradec (Al)	1/ III A2-b?	?	Stipčević 1981, 111, fn. 205.
55	Korešnica, Demir Kapija (Mk)	18/ III A?	Looted Tomb	Vasić 2010, 43, http://lootingmatters.blogspot.com/2008/03/koreschnica-krater-more-on-tomb.html ; http://lootingmatters.blogspot.com/2009/06/is-archaeology-of-balkans-under-threat.html (02. 02. 2011).
56	Agios Athanasios / Thessaloniki (Gr)	4/ III A	?	Blackman 1997, 67; Vasić 2010, 44. Some of these probably belong to variant III A2-a?
57	Agios Georgios / Grevena (Gr)	3/ III A	?	Vasić 2010, 44. Some of these probably belong to type III A2-a? See also: http://www.amth.gr/vr_museum_vr_makedonia2.html (16.02.2011).

58	Balkans?	1/ III A2-a	?	Antikmuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988a, cat. 5.
59	Balkans?	1/ III A2-a	?	National Archaeological Museum, Athens; Whitley 2003, 5, fig. 2.
60	Malta?	1/ III A2-a	?	Antikmuseum Berlin, Sammlung Lipperheide; Pflug 1988a, cat. 6.
61	Balkans?	1/ III A2-b	?	Museum of Fine Arts, Budapest; Moszolics 1955, fig. 13; http://www.flickr.com/photos/hansonsc/3214957263 (20. 06. 2011).
62	Balkans / Illyria?	1/ III A2-a	?	Brakat Gallery, Abu Dhabi http://www.brakatgalleryuae.com/classicalart.html (04. 12. 2010).

Katalog ¹⁷⁹

T. I

1. Donja Dolina kod Bosanske Gradiške – Gradina, naselje

Brončana kaciga ilirskog tipa II A inačice relativno je dobro očuvana i restaurirana, s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, blago izvučenog i širokog štitnika za vrat, koji se ravnomjerno produžava iz bočnih usjeka obrazina (paragnatida) i stražnjeg dijela kalote prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su blago zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, na kojem se nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je nepravilnog četvrtastog oblika. Na čeonom dijelu očuvana je rupica koja je služila za pričvršćivanje zakovice/trna (nosača), kojom se na kacigu pričvršćivala perjanica. Duž najvišeg dijela kalote kacige protezala su se dva paralelna rebra koja su tako tvorila ležište za perjanicu. Ona su istaknuto trokutasto profilirana, prilično razmaknuta i s po dvije vanjske kanelure. Izrazito ukrasno rebro proteže se uz cijeli rub kacige, odvajajući tako široki rubnik na kome su smještene velike zakovice s glavicom u obliku kuglica, naknadno dodavane u izreze rubnika. Kuglice su, ili zakovice, sačuvane djelomično, a imale su pored dekorativne, i funkcionalnu namjenu za podržavanje podstave. Iznad otvora za frontalni nosač perjanice, paralelno s gornjim rubom četvrtastog otvora, nalazi se još jedno ukrasno, profilirano rebro.

Veličina: v. 24,7 cm; š. otvora 9,4 cm; d. paragnatide 13,4 cm; š. paragnatide 12,5 cm.

¹⁷⁹ Redni brojevi obrađenih kaciga u katalogu odgovaraju brojevima na tablama. Korištene kratice su sljedeće: v = visina, š = širina, d = dužina, pr = promjer.

Catalogue ¹⁷⁹

Pl. I

1. Donja Dolina near Bosanska Gradiška – Gradina, settlement

Bronze helmet of Illyrian type II A, relatively well preserved and restored, with all indicative parts. Rounded in form, with slightly everted wide neck guard evenly extending from the side notches of the cheek guards and the back of the crown to the outer rim of the helmet. The cheek guards are slightly rounded on the outer rim and end in a point, where there is a hole on each side for tying the helmet. The face opening is an irregular square. The hole used to fix the rivet or spike (holder) by which the crest was attached to the helmet can still be seen on the front of the helmet. Two parallel ribs extend along the top of the helmet, creating the crest holder. The ribs are triangular in profile, quite far apart, and each has two outer canelures. A markedly decorative rib extends around the entire rim of the helmet, creating a wide border in which are large rivets with spherical heads, a later addition to the border. The globules or rivets have survived in part, and in addition to their decorative role, served to hold the helmet lining in place. Above the opening for the front crest holder, parallel with the top of the rectangular openings, is another decorative, moulded rib.

Size: h. 24.7 cm; w. of opening 9.4 cm; l. of cheek guard 13.4 cm; w. of cheek guard 12.5 cm.

¹⁷⁹ The serial numbers of the helmets described in the catalogue correspond to the numbers in the tables. The abbreviations are h = height, w = width, l = length, d = diameter.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 14455.

Foto: Ivo Dragičević

2. Donja Dolina kod Bosanske Gradiške – grob XXVII, nekropola grede M. Petrovića ml.

Brončana kaciga ilirskog tipa II A inačice loše je očuvana, nedostaju desni čeon i stražnji dio, konzervirana je, ali nije rekonstruirana. Zaobljenog je oblika, blago izvučenog i širokog štitnika za vrat, koji se ravnomjerno produžava iz bočnih usjeka paragnatida i stražnjeg dijela kalote prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su blago zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, na kojem se nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je nepravilnog četvrtastog oblika. Na čeonom dijelu očuvana je rupica koja je služila za pričvršćivanje nosača perjanice. Duž najvišeg dijela kalote kacige protezala su se dva paralelna rebra ležišta za perjanicu. Ona su istaknuto trokutasto profilirana, prilično razmaknuta i s po dvije vanjske kanelure. Izrazito ukrasno rebro proteže se uz cijeli rub kacige, odvajajući tako široki rubnik na kome su bile smještene velike zakovice s glavicom u obliku kuglica, naknadno dodavane u izreze rubnika. Kuglice su, ili zakovice, sačuvane djelomično, a imale su, pored dekorativne, i funkcionalnu namjenu za podržavanje podstave. Iznad otvora za frontalni nosač perjanice, paralelno s gornjim rubom četvrtastog otvora, nalazi se još jedno ukrasno, profilirano rebro.

Veličina: v. 23,8 cm; š. otvora 10, 7 cm; š. štitnika 2,8 cm; d. paragnatide 13,5 cm; š. paragnatide 12,4 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 22244.

Foto: Ivo Dragičević

T. II

3. Gorica kod Gruda – pojedinačni nalaz iz “svetišta”

Brončana kaciga ilirskog tipa III A1-a inačice izrazito je loše očuvana, sastavljena iz više polomljenih i nagorenih ulomaka, restaurirana te djelomično rekonstruirana. Zaobljenog je oblika, istaknutog, kratkog i izdignutog štitnika za vrat koji

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 14455.

Photo: Ivo Dragičević

2. Donja Dolina near Bosanska Gradiška – grave XXVII, necropolis terrace of M. Petrović jr.

Bronze helmet of Illyrian type II A, poorly preserved, missing the right front and back, conserved but not restored. Rounded in form, with slightly everted wide neck guard evenly extending from the side notches of the cheek guards and the back of the crown to the outer rim of the helmet. The cheek guards are slightly rounded on the outer rim and end in a point, where there is a hole on each side for tying the helmet. The face opening is an irregular square. The hole used to fix the rivet or spike (holder) by which the crest was attached to the helmet can still be seen on the front of the helmet. Two parallel ribs extend along the top of the helmet, creating the crest holder. The ribs are triangular in profile, quite far apart, and each has two outer canelures. A markedly decorative rib extends around the entire rim of the helmet, creating a wide border in which are large rivets with spherical heads, a later addition to the border. The globules or rivets have survived in part, and in addition to their decorative role, served to hold the helmet lining in place. Above the opening for the front crest holder, parallel with the top of the rectangular openings, is another decorative, moulded rib.

Size: h. 23.8 cm; w. of opening 10, 7 cm; w. of neck guard 2.8 cm; l. of cheek guard 13.5 cm; w. of cheek guard 12.4 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 22244.

Photo: Ivo Dragičević

Pl. II

3. Gorica near Grude – individual find from “sanctuary”

Bronze helmet of Illyrian type III A1-a, in a very poor state of preservation, composed of several broken and burned fragments, restored and partly reconstructed. Rounded in form, with a pronounced, short, everted neck guard, extending

ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, kratke i izrazito zašiljene, oštećenih rubnih dijelova i s relativno plitkim usjekom s bočnih strana kacige. Zašiljeni završetak lijeve paragnatide je rekonstruiran, dok završetak desne paragnatide nedostaje i djelomično je rekonstruiran. Otvor za lice je četvrtast, niskog i zabačenog čeonog dijela. Od čeonog prema zatiljnom dijelu, po sredini kalote, smještena su dva plitko profilirana rebra trokutastog presjeka između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige plitkom kanelurom odvojen od uskog rubnika čiji je ukras izveden s umetnutim, gusto poredanim kuglicama u neprekinutom nizu.

Veličina: v. 20,2 cm; š. otvora 10 cm; š. štitnika 2,3 cm; d. paragnatide 13 cm; š. paragnatide 10,6 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 19815.

Foto: Ivo Dragičević

4. Putičevo kod Travnika – slučajni nalaz

Brončana kaciga ilirskog tipa III A1-a inačice očuvana je djelomično, nedostaje joj čitava lijeva polovica, fiksirana je, ali nije konzervirana niti restaurirana. Zaobljeni kalotni dio znatno je oštećen na čeonom i tjemenom dijelu. Štitnik za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige je, u sačuvanom dijelu, znatno oštećen na rubnim krajevima. Desna paragnatida polukružno je zaobljenih vanjskih krajeva, uvučena prema otvoru, na rubovima oštećena i bez zašiljenog završetka. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač kojim se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema zatiljnom dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom s ukrasom izvedenim od zasebno lijevanih i potom umetnutih malih kuglica. Poredane su pravilno i proporcionalno, u neprekinutom nizu, ali su također djelomično očuvane.

Veličina: v. 20,5 cm; š. otvora 8,7 cm; š. štitnika 2,5 cm; d. paragnatide 10,5 cm; š. paragnatide 9,3 cm.

Smještaj: Zavičajni muzej Travnik, Travnik; inv. br. 3976.

Foto: Ivo Dragičević

evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The triangular-cut cheek guards are short and sharp-pointed, with damaged edges and a relatively shallow notch to the sides. The pointed end of the left cheek guard has been reconstructed; the end of the right cheek guard is missing and has been partly reconstructed. The face opening is square, with a low, set-back forehead. Two shallow moulded ribs, triangular in profile, extend along the middle of the crown from front to back, with between them three incised parallel lines. The entire rim of the helmet is separated by a shallow cannellure from the narrow border, which is decorated with inset globules in close-packed, unbroken succession.

Size: h. 20.2 cm; w. of opening 10 cm; w. of neck guard 2.3 cm; l. of cheek guard 13 cm; w. of cheek guard 10.6 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 19815.

Photo: Ivo Dragičević

4. Putičevo near Travnik – chance find

Bronze helmet of Illyrian type III A1-a, preserved in part, fixed but not conserved or restored. The front and top of the rounded crown are badly damaged. The surviving part of the neck guard, which extends evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet, is badly damaged at the edges. The right cheek guard is semicircular on the outer rim, curving towards the opening, damaged at the edges and lacking the pointed end. The face opening is square. The holder with which the crest was attached to the helmet can be seen on the forehead. Two prominent triangular-section ribs with cannellures on the outside extend along the middle of the crown from front to back; between them are three incised parallel lines. The entire rim of the helmet is decorated with a narrow border with a decoration of globules cast separately and then inset in even, regular, unbroken succession, but not all have survived.

Size: h. 20.5 cm; w. of opening 8.7 cm; w. of neck guard 2.5 cm; l. of cheek guard 10.5 cm; w. of cheek guard 9.3 cm.

Location: Local museum of Travnik, Travnik; inv. no. 3976.

Photo: Ivo Dragičević

T. III**5. Kačanj** kod Bileće – “zajednička grobnica”

Brončana kaciga ilirskog tipa III A1-a inačice relativno je dobro očuvana, s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, a oštećena je na gornjem lijevom i zatiljnom dijelu kalote, te djelomično duž rubova. Štitnik za vrat očuvan je na dijelu prijelaza iz desne i iz lijeve paragnatide, a nedostaje na sredini zatiljnog dijela kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, uvučene prema otvoru za lice te izrazitih bočnih usjeka. Vanjski su krajevi polukružno zaobljeni, zašiljenog završetka, ali su na rubnim dijelovima i prilično oštećeni. Otvor za lice je četvrtast. Nosač je očuvan donjim dijelom zakovice ispod ležišta za perjanicu. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom u kojem se nalazi ukras zasebno lijevanih i potom umetnutih malih kuglica. Poredane su pravilno i proporcionalno u neprekinutom nizu, djelomično očuvane.

Veličina: v. 23 cm; š. otvora 10 cm; d. paragnatide 14 cm; š. paragnatide 10 cm.

Smještaj: Muzej Hercegovine, Trebinje; inv. br. 27.

Foto: Ivo Dragičević

6. Kačanj kod Bileće – “zajednička grobnica”

Brončana kaciga ilirskog tipa III A1-a inačice loše je očuvana, iako s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika kalote te rekonstruirana na čeonom i desnom gornjem dijelu. Štitnik za vrat je postojan samo na dijelu gdje ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, uvučene prema otvoru za lice, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, te na rubnim dijelovima oštećene. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Od čeonog prema zatiljnom dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije vidljive samo na zatiljnom dijelu kalote. Ondje je očuvana i alka za pričvršćivanje perjanice. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom u kojem se

Pl. III**5. Kačanj** near Bileća – “communal grave”

Bronze helmet of Illyrian type III A1-a, relatively well preserved, with all indicative parts. Rounded in form, but damaged on the top left and back of the crown, and partly along the edges. The neck guard has survived where it extends into the right and left cheek guards, but the central part of the back is missing. The cheek guards are triangular-cut, curve towards the face opening, and have pronounced side notches. The outer edges are semicircular, ending in a point, but are quite badly damaged along the edges. The face opening is square. The lower part of the rivet for the crest attachment can be seen below the crest holder. Two prominent triangular-section ribs with cannelures on the outside extend along the middle of the crown from front to back; between them are three incised parallel lines. The entire rim of the helmet is decorated with a narrow border with a decoration of globules cast separately and then inset in even, unbroken succession, but not all have survived.

Size: h. 23 cm; w. of opening 10 cm; l. of cheek guard 14 cm; w. of cheek guard 10 cm.

Location: Museum of Herzegovina, Trebinje; inv. no. 27.

Photo: Ivo Dragičević

6. Kačanj near Bileća – “communal grave”

Bronze helmet of Illyrian type III A1-a, poorly preserved, but with all indicative parts. The rounded crown has been reconstructed at the front and right top area. The neck guard has survived only where it extends evenly from the cheek guards to the rim of the helmet. The cheek guards are triangular-cut, curve inwards towards the face opening, and have rounded outer edges ending in a point; the edges are damaged. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. Two prominent triangular-section ribs with cannelures on the outside extend along the middle of the crown from front to back; between them are three incised parallel lines, visible only on the back of the crown, where the ring used to attach the crest can also be seen. The entire rim of the helmet is decorated with

nalazi ukras zasebno lijevanih i potom umetnutih malih kuglica. Poredane su pravilno i proporcionalno u neprekinutom nizu. Kaciga je konzervirana te djelomično rekonstruirana.

Veličina: v. 23 cm; š. otvora 10,5 cm; d. paragnatide 13,5 cm, š. paragnatide 10 cm.

Smještaj: Muzej Hercegovine, Trebinje; inv. br. 28.

Foto: Ivo Dragičević

T. IV

7. Kačanj kod Bileće – “zajednička grobnica”

Četiri brončana ulomka kaciga ilirskog tipa III A1 inačice, od debljeg lima s ukrašenim profiliranim rubnikom od zasebno lijevanih i potom umetnutih malih kuglica. Poredane su vrlo gusto, pravilno i proporcionalno u neprekinutom nizu, djelomično očuvane. Najbolje je očuvan dio ruba desne paragnatide (4).

Veličina: **1:** d. 1,3 cm; š. 0,7 cm; **2:** d. 2,2 cm; š. 0,9 cm; **3:** d. 4,2 cm; š. 1,2 cm; **4:** d. 5,6 cm; š. 2,2 cm.

Smještaj: Muzej Hercegovine, Trebinje

Foto: prema Marić 1976a.

8. Zagrađe na Glasincu – tumul I, grob 3

Aplikacija vepra izrađena je od tankog srebrnog lima, izrezanog i otisnutog na matrici. Vepr je postavljen dijagonalno na ravno izrezanu, profiliranu traku koja izlazi iz okvira životinje. Položaj pognutoga vepra usmjeren je udesno, s ispruženim i spojenim prednjim nogama, s nesimetrično postavljenim stražnjim nogama u izražajnom raskoraku. Trokutasto sužena njuška prikazana je spušteno, s istaknutim velikim okom te s izrezanom i zašiljenom kljovom. Gornja linija hrpta životinje valovita je i dijagonalno postavljena, odnosno s izražajno nakostriješenim dlakama, a završava realistično prikazanim savijenim repom. Aplikacija je vjerojatno krasila čeonu dio kacige ilirskog tipa III A1-b inačice?

Veličina: d. 4,3 cm; š. 3 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 18186.

Foto: Ivo Dragičević

a narrow border with a decoration of globules cast separately and then inset in even, regular, unbroken succession. The helmet has been conserved and partly reconstructed.

Size: h. 23 cm; w. of opening 10.5 cm; l. of cheek guard 13.5 cm, w. of cheek guard 10 cm.

Location: Museum of Herzegovina, Trebinje; inv. no. 28.

Photo: Ivo Dragičević

Pl. IV

7. Kačanj near Bileća – “communal grave”

Four bronze fragments of helmets of Illyrian type III A1, of thick sheet metal with a decorative, moulded border of globules cast separately and then inset in very close-packed, even, regular succession, partly preserved. Part of the rim of the right cheek guard is in the best state of preservation (4).

Size: **1:** l. 1.3 cm; w. 0.7 cm; **2:** l. 2.2 cm; w. 0.9 cm; **3:** l. 4.2 cm; w. 1.2 cm; **4:** l. 5.6 cm; w. 2.2 cm.

Location: Museum of Herzegovina, Trebinje

Photo: after Marić 1976a.

8. Zagrađe in Glasinac – tumulus I, grave 3

Plaque of a wild boar made of thin sheet silver, chased and mould-impressed. The boar is set diagonally on a horizontally-cut, moulded band extending beyond the animal. The boar faces right, front legs together and forward, one hind leg forward and the other back. The triangular, tapering muzzle points downwards; the eye is exaggeratedly large, the tusk pointed. The undulating upper line of the animal's spine is set diagonally, with pronounced hackles, and ends in a realistic curly tail. The plaque probably adorned the forehead of a helmet of Illyrian type III A1-b.

Size: l. 4.3 cm; w. 3 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 18186.

Photo: Ivo Dragičević

Pl. V

T. V

9. Čarakovo kod Prijedora-slučajni nalaz prilikom rada šljunčare 1956. godine, uništeni grobovi?

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice relativno je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika kalote koja je oštećena i zasječena na čeonj, lijevoj strani. Paragnatide su na rubnim dijelovima oštećene, nedostaju dijelovi polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka. Rupica za vezivanje kacige očuvana je samo na desnoj paragnatidi. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač kojim se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Duž cijelog rubnog dijela teče ukras lijevanih i naknadno obrađivanih, proporcionalnih i pravilno zaobljenih imitacija kuglica unutar reljefno profiliranog rubnika. Štitnik za vrat je odlomljen, a očuvan je samo manji dio uz usjek desne paragnatide. Kaciga nije konzervirana, niti restaurirana.

Veličina: v. 28 cm; š. otvora 10 cm; d. paragnatide 13 cm; š. paragnatide 10 cm.

Smještaj: Muzej Kozare, Prijedor; inv. br. 426/1.

Foto: Milenko Radivojac

10. Čarakovo kod Prijedora – slučajni nalaz iz 1986. godine, uništeni grobovi?

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice očuvana je sa svim indikativnim dijelovima, ali znatno oštećena na kalotnom i zatiljnom dijelu. Zaobljenog je oblika s većim raspuknućem na gornjoj lijevoj strani kalote, koje se proteže duž cijele lijeve strane prema zatiljku. Ondje je kaciga također prilično oštećena, pa nedostaju dijelovi štitnika za vrat. Paragnatide su na rubnim dijelovima polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka s po jednom rupicom za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač kojim se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu po sredini kalote smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Duž cijelog rubnog dijela teče ukras imitacije lijevanih i naknadno obrađivanih,

9. Čarakovo near Prijedor – chance find during gravel workings in 1956 – destroyed graves?

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, relatively well preserved and with all indicative parts. Rounded crown, damaged and cut on the left front. The cheek guards are damaged along the edges, missing parts of the semicircular outer part and the pointed end. The hole for attaching the helmet in wear remains only on the right cheek guard. The face opening is square. The fitting with which the crest was attached to the helmet can be seen on the forehead. Two prominent triangular-section ribs with cannelures on the outside extend along the middle of the crown from front to back; between them are three incised parallel lines. The entire rim is decorated with cast and finished imitation globules set evenly within a relief moulded border. The neck guard has been broken off, with only a small part by the notch of the right cheek guard remaining. The helmet has been neither conserved nor restored.

Size: h. 28 cm; w. of opening 10 cm; l. of cheek guard 13 cm; w. of cheek guard 10 cm.

Location: Kozara Museum, Prijedor; inv. no. 426/1.

Photo: Milenko Radivojac

10. Čarakovo near Prijedor – chance find in 1986 – destroyed graves?

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, with all indicative parts present, but badly damaged on the crown and back. Rounded in form, with a large crack on the top left side of the crown, extending along the entire left side towards the back, where the helmet is also quite badly damaged, missing parts of the neck guard. The cheek guards are semicircular on the outside, with pointed ends each with a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The fitting used to attach the crest to the helmet can be seen on the front of the helmet. Two prominent triangular-section ribs with cannelures on the outside extend along the middle of the crown from front to back; between them are three incised parallel lines. The entire rim of the helmet is decorated with a narrow border with a decoration of imitation globules cast separately and then inset in even, regular, unbroken

proporcionalnih i pravilno zaobljenih imitacija kuglica unutar reljefno profiliranog rubnika. Kaciga nije konzervirana, niti restaurirana.

Veličina: v. 28 cm; š. otvora 10 cm; d. paragnatide 13 cm; š. paragnatide 9,8 cm.

Smještaj: Muzej Kozare, Prijedor; inv. br. 67/26.

Foto: Milenko Radivojac

T. VI

11. Rijeka Sava, na potezu između Županje i Orašja, slučajni nalaz¹⁸⁰

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice izvanredno je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika kalote, istaknutog štitnika za vrat koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su uvučene prema otvoru za lice, polukružno zaobljenih vanjskih rubova i zašiljenog završetka, s po jednom rupicom za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač, a na stražnjem dijelu alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Duž cijelog rubnog dijela, unutar rubnika koji je odvojen urezanim linijom, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem. Kaciga nije konzervirana, niti restaurirana.

Veličina: v. 28 cm; š. otvora 11 cm.

Smještaj: Istorijški muzej Srbije, Beograd; inv. br. A 405.

Foto: Rastko Šurdić

12. Ritešić kod Doboja – grob

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice relativno je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika kalote. Istaknuti štitnik za vrat ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige, a znatnija su oštećenja vidljiva uz rubove s lijeve i desne zatiljne

¹⁸⁰ Nažalost, kontekst nalaženja kacige potpuno je nepoznat. Naime, smatra se da je nađena kao pojedinačni, slučajni nalaz 1979. godine, vjerojatno u rijeci Savi između Županje i Orašja. Glede na drugo mišljenje, ilirska kaciga, smještena u Istorijškom muzeju Srbije u Beogradu, bila je nađena u Dunavu, na potezu između Smedereva i Golupca (Pop-Lazić 1984, 209)?!

succession in a relief border. The helmet has been neither conserved nor restored.

Size: h. 28 cm; w. of opening 10 cm; l. of cheek guard 13 cm; w. of cheek guard 9.8 cm.

Location: Kozara Museum, Prijedor; inv. no. 67/26.

Photo: Milenko Radivojac

Pl. VI

11. River Sava, between Županja and Orašje – chance find¹⁸⁰

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, extremely well preserved with all indicative parts. Rounded crown, prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The cheek guards, which curve inwards towards the face opening, are semicircular on the outer rim and have pointed ends, each with a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest have both survived. Two prominent triangular-section ribs with canelures on the outside extend along the middle of the crown from front to back; between them are three incised parallel lines. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow border indicated by an incised line. The helmet has been neither conserved nor restored.

Size: h. 28 cm; w. of opening 11 cm.

Location: Historical Museum of Serbia, Beograd; inv. no. A 405

Photo: Rastko Šurdić

12. Ritešić near Doboj – grave

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, relatively well preserved with all indicative parts. Rounded crown. Prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet, badly damaged along the edges to left and right of the back section. The cheek guards are semicircular on the outside, with pointed ends,

¹⁸⁰ Unfortunately the context of its discovery is not known at all. Well it is believed that the helmet was discovered as an isolated find in 1979, most probably in the Sava River between Županja and Orašje. Taking into consideration a *second opinion* the Illyrian helmet, housed in the Historical Museum of Serbia in Beograd, was discovered in the Dunav River between Smederevo and Golubac (Pop-Lazić 1984, 209)?!

strane. Paragnatide su polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, na rubnim dijelovima oštećene i s po jednom rupicom za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu se nalazi nosač kojim se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema zatiljnom dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka. Duž cijelog rubnog dijela, unutar rubnika koji je odvojen samo urezanim linijom, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem. Kaciga nije konzervirana, niti restaurirana.

Veličina: v. 26 cm; š. otvora 10,2 cm; d. paragnatide 12 cm; š. paragnatide 9 cm.

Smještaj: Muzej u Doboju, Doboju; inv.br. 4790.

Foto: Andrijana Pravidur

T. VII

13. Taline na Glasincu – tumul I, grob 1-2

Ulomak brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante, s očuvanim rubnim dijelom na kojem, unutar rubnika koji je odvojen samo urezanim linijom, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem.

Veličina: d. 3,5 cm; š. 1,9 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: prema Vasić 2010.

14. Rusanovići na Glasincu – tumul VIII, grob 3

Ulomak brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante, s očuvanim rubnim dijelom profiliranog rubnika.

Veličina: d. 5,5 cm; š. 3 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: prema Vasić 2010.

15. Kamenjača kod Breze – nekropola, “skupni nalaz / odar”

Veći ulomak brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante, dijela desne paragnatide s prijelazom na frontalni, čeonni dio. Očuvan je ukras s lijevanim i naknadno obrađivanim, proporcionalnim i pravilno zaobljenim imitacijama kuglica, u neprekinutom nizu, unutar reljefno profiliranog rubnika.

Veličina: d. 7,1 cm; š. 7,3 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

damaged along the edges, and each with a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The fitting to which the crest was attached can be seen on the front of the helmet. Two prominent triangular-section ribs extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow border indicated by an incised line. The helmet has been neither conserved nor restored.

Size: h. 26 cm; w. of opening 10.2 cm; l. of cheek guard 12 cm; w. of cheek guard 9 cm.

Location: Doboj Museum, Doboj; inv. no. 4790.

Photo: Andrijana Pravidur

Pl. VII

13. Taline in Glasinac – tumulus I, grave 1-2

Fragment of a bronze helmet of Illyrian type III A2, with extant rim decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow border indicated by an incised line.

Size: l. 3.5 cm; w. 1.9 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: after Vasić 2010.

14. Rusanovići in Glasinac – tumulus VIII, grave 3

Fragment of a bronze helmet of Illyrian type III A2, with extant rim on which is a moulded border.

Size: l. 5.5 cm; w. 3 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: after Vasić 2010.

15. Kamenjača near Breza – necropolis, “collective find / catafalque”

Large fragment of a bronze helmet of Illyrian type III A2, part of right cheek guard with transition to frontal section. Decoration of cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border.

Size: l. 7.1 cm; w. 7.3 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

16. Kamenjača kod Breze – nekropola, “skupni nalaz / odar”

Ulomak paragnatide brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante. Očuvan je krajnji zašiljeni kraj lijeve paragnatide s ukrasom od lijevanih i naknadno obrađivanih, proporcionalnih i pravilno zaobljenih imitacija kuglica u neprekinutom nizu, unutar reljefno profiliranog rubnika.

Veličina: d. 5 cm; š. 4,6 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

17. Kamenjača kod Breze – nekropola, “skupni nalaz / odar”

Ulomak brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante s djelomično očuvanim ukrasom izvedenim lijevanjem i naknadnim obrađivanjem, proporcionalnih i pravilno zaobljenih imitacija kuglica, u neprekinutom nizu.

Veličina: d. 2,3 cm; š. 2,5 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

18. Kamenjača kod Breze – nekropola, “skupni nalaz / odar”

Dva ulomka brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante, pripadaju zatiljnoj strani kacige široko izvučenog štitnika za vrat. Duž cijelog rubnog dijela, unutar rubnika koji je odvojen samo urezanim linijom, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem.

Veličina: d. 5,7 cm; š. 2 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

19. Kamenjača kod Breze – nekropola, “skupni nalaz / odar”

Dva ulomka brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante, najvjerojatnije od ruba paragnatide sa strane otvora za lice. Duž cijelog rubnog dijela, unutar rubnika koji je odvojen samo urezanim linijom, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem.

Veličina: d. 3,8 cm; š. 3,4 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

16. Kamenjača near Breza – necropolis, “collective find / catafalque”

Fragment of the cheek guard of a bronze helmet of Illyrian type III A2 – pointed end of the left cheek guard with a decoration of cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border.

Size: l. 5 cm; w. 4.6 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

17. Kamenjača near Breza – necropolis, “collective find / catafalque”

Fragment of a bronze helmet of Illyrian type III A2, partly preserved decoration of cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border.

Size: l. 2.3 cm; w. 2.5 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

18. Kamenjača near Breza – necropolis, “collective find / catafalque”

Two fragments of bronze helmet of Illyrian type III A2, from the back of a helmet with a wide, everted neck guard. The entire rim bears a decoration of cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border.

Size: l. 5.7 cm; w. 2 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

19. Kamenjača near Breza – necropolis, “collective find / catafalque”

Two fragments of bronze helmet of Illyrian type III A2, probably from the rim of the cheek guard by the face opening. The entire rim bears a decoration of cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border.

Size: l. 3.8 cm; w. 3.4 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

T. VIII**20. Podstinje** kod Kiseljaka – slučajni nalaz

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-b inačice vrlo je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, zabačenog i suženog gornjeg dijela kalote, te istaknutog štitnika za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Na središnjem dijelu površine štitnika iskucana je zaobljena linija u obliku polovičnog slova "U". Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, izrazito uvučene prema otvoru za lice. S bočnih strana kacige, iznad usjeka paragnatida, nalazi se jednostavni ukras urezane strelice. Izveden je kao neprekinuta urezana linija koja služi odvajanju ukrasnog rubnika od ostatka kacige. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Duž cijelog rubnog dijela, unutar samo urezanom linijom odvojenog rubnika, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem. Kaciga je restaurirana.

Veličina: v. 23,6 cm; pr. 19,2 cm; š. otvora 10,8 cm; d. paragnatide 13,5 cm; š. paragnatide 9,8 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 30520.

Foto: Ivo Dragičević

21. Ritke Liske – Crvenice kod Duvna – uništeni grobovi

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice relativno dobro je očuvana te rekonstruirana na gornjem, tjemenom i lijevom dijelu kalote. Zaobljenog je oblika i istaknutog štitnika za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, izrazitijih bočnih usjeka, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva, te oštećenih rubnih dijelova. Završetak desne paragnatide nedostaje. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu je nosač, a na stražnjem dijelu alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane

Pl. VIII**20. Podstinje** near Kiseljak – chance find

Bronze helmet of Illyrian type III A2-b, very well preserved with all indicative parts. Rounded, with the top of the crown set back and narrowed, and with a pronounced neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. A rounded line resembling a half letter U stamped on the middle of the neck guard. The cheek guards are triangular-cut, semicircular on the outside and with pointed end, markedly curving in towards the face opening. Above the cheek guard notch to the sides of the helmet is a simple decoration of an incised arrow in the form of a single incised line separating the decorative border from the rest of the helmet. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. Two prominent triangular-section ribs, with cannelures on the outside and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow border indicated by an incised line. The helmet has been restored.

Size: h. 23.6 cm; pr. 19.2 cm; w. of opening 10.8 cm; l. of cheek guard 13.5 cm; w. of cheek guard 9.8 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 30520.

Photo: Ivo Dragičević

21. Ritke Liske – Crvenice near Duvno – destroyed graves

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, relatively well preserved, with the top and left side of the crown reconstructed. Rounded in shape with a prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The cheek guards are triangular-cut, with pronounced side notches, semicircular outer sides, and damaged edges. The end of the right cheek guard is damaged. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with cannelures on the outside and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The

tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen lijevanim i naknadno obrađivanim, proporcionalnim i pravilno zaobljenim imitacijama kuglica unutar reljefno profiliranog rubnika. Kaciga je reštaurirana i djelomično rekonstruirana.

Veličina: v. 22,5 cm; š. otvora 10,2 cm; š. štitnika 1,7 cm; d. paragnatide 13 cm; š. paragnatide 9,6 cm.

Smještaj: Muzej Hercegovine, Mostar

Foto: Ivo Dragičević

T. IX

22. Grude – uništeni grobovi

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice vrlo je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, istaknutog štitnika za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač, a na zatiljnom dijelu alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema zatiljnom dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen lijevanim i naknadno obrađivanim, proporcionalnim i pravilno zaobljenim imitacijama kuglica unutar reljefno profiliranog rubnika.

Foto: prema Фиала 1897.

23. Radišići kod Ljubuškog – grob nađen 1900. godine

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice vrlo je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, istaknutog štitnika za vrat koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka. Lijeva paragnatida je na rubnim dijelovima oštećena i višestruko zasječena, a nedostaje joj i zašiljeni završetak. Na desnoj paragnatidi očuvana je rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač, a na stražnjem dijelu alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu,

entire rim of the helmet is decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border. The helmet has been restored and partly reconstructed.

Size: h. 22.5 cm; w. of opening 10.2 cm; w. of neck guard 1.7 cm; l. of cheek guard 13 cm; w. of cheek guard 9.6 cm.

Location: Museum of Herzegovina, Mostar

Photo: Ivo Dragičević

Pl. IX

22. Grude near Ljubuški – destroyed graves

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, very well preserved with all indicative parts. Rounded in shape with a prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The cheek guards are triangular-cut, with semicircular outer sides and pointed ends. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border.

Photo: after Фиала 1897.

23. Radišić near Ljubuški – grave found in 1900

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, very well preserved with all indicative parts. Rounded in shape with a prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The cheek guards are triangular-cut, with semicircular outer sides and pointed ends. The left cheek guard is damaged along the edge and has multiple cuts, and is missing its pointed end. The right cheek guard retains the hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with outer

po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige, unutar reljefno profiliranog rubnika, ukrašen lijevanim i naknadno obrađivanim, proporcionalnim i pravilno zaobljenim imitacijama kuglica. Kaciga je restaurirana i djelomično rekonstruirana.

Veličina: v. 23 cm; pr. 21 cm; š. otvora 10 cm; d. paragnatide 13,5 cm; š. paragnatide 9,8 cm.

Smještaj: Franjevački samostan Humac, Ljubuški; inv. br. 121.

Foto: Radoslav Dodig

T. X

24. Prisojska gradina u Drinovcima – pojedinačni nalaz iz naselja

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice, djelomično je i izrazito loše očuvana, s postojanom lijevom paragnatidom i zatiljnim dijelom kacige. Paragnatida je trokutasto rezana s polukružno zaobljenim vanjskim rubom. Rubni su dijelovi također oštećeni, a nedostaje i zašiljeni završetak. Otvor za lice je četvrtast. Na zatiljnom dijelu kacige djelomično je očuvano ležište za perjanicu, s po dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Vidljive su i dvije rupice od alke za pričvršćivanje iste. Duž cijelog rubnog dijela, unutar samo urezane linije odvojenog rubnika, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem. Kaciga je fiksirana, restaurirana, ali nije rekonstruirana.

Veličina: v. 16,4 cm; d. paragnatide 12,6 cm; š. paragnatide 9,8 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 19475.

Foto: Andrijana Pravidur

25. Stolac-okolica? – slučajni nalaz

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice vrlo je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, istaknutog štitnika za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje

cannelures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border. The helmet has been restored and partly reconstructed.

Size: h. 23 cm; d. 21 cm; w. of opening 10 cm; l. of cheek guard 13.5 cm; w. of cheek guard 9.8 cm.

Location: Franciscan monastery, Humac, Ljubuški; inv. no. 121.

Photo: Radoslav Dodig

Pl. X

24. Prisojska gradina (hill fort) in Drinovci – individual find from settlement

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, partly and very poorly preserved, consisting of the left cheek guard and back of the helmet. The cheek guard is triangular-cut, with semi-circular outer side; the edges are damaged, and the pointed end is missing. The face opening is square. Part of the crest holder remains on the back of the helmet, together with two prominent triangular-section ribs, with three incised lines between. The two holes of the ring used to attach the crest can still be seen. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow border indicated by an incised line. The helmet has been fixed and restored, but not reconstructed.

Size: h. 16.4 cm; l. of cheek guard 12.6 cm; w. of cheek guard 9.8 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 19475.

Photo: Andrijana Pravidur

25. Stolac – surroundings? – chance find

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, very well preserved with all indicative parts. Rounded in shape with a prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The cheek guards are triangular-cut, with semicircular outer sides and pointed ends. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening

kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač, a na stražnjem dijelu alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Duž cijelog rubnog dijela, unutar samo urezanom linijom odvojenog rubnika, teče ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem. Kaciga je konzervirana i restaurirana.

Veličina: v. 25,2 cm; š. otvora 10 cm; š. štitnika 2,2 cm; d. paragnatide 12,5 cm; š. paragnatide 10,5 cm.

Smještaj: Arheološki muzej u Splitu, Split; inv. br. N 1755.

Foto: Damir Kliškić

T. XI

26. Ošanići kod Stoca – uz ulazna vrata akropole

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice djelomično je očuvana i znatno deformirana. Zaobljenog je oblika, istaknutog štitnika za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Na središnjem zatiljnom dijelu kacige iskucana su slova "IIII". Paragnatide su polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, deformirane i uvučene prema otvoru za lice. Desna paragnatida je rekonstruirana od više izvornih ulomaka. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Nedostaju ulomci čeonog i prednjeg kalotnog dijela. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen s pravilno žigosanim/utisnutim jednostavnim kružnicama duž urezanom linijom izdvojenog rubnika. Kaciga je konzervirana i djelomično rekonstruirana.

Veličina: v. 22,6 cm; š. otvora 10,2 cm; š. štitnika 1,6 cm; d. paragnatide 13,8 cm; š. paragnatide 9,4 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with outer canelures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow border indicated by an incised line. The helmet has been conserved and restored.

Size: h. 25.2 cm; w. of opening 10 cm; w. of neck guard 2.2 cm; l. of cheek guard 12.5 cm; w. of cheek guard 10.5 cm.

Location: Archaeological Museum in Split; inv. no. N 1755.

Photo: Damir Kliškić

Pl. XI

26. Ošanići near Stolac – by entrance gateway to acropolis

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, partly preserved and badly misshapen. Rounded in form, with a pronounced neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The letters "IIII" are impressed on the middle of the back of the helmet. The cheek guards semicircular on the outside, with pointed ends, and are misshapen and curved in towards the face opening. The right cheek guard has been reconstructed from several original fragments. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with outer canelures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow incised border. The helmet has been conserved and partly reconstructed.

Size: h. 22.6 cm; w. of opening 10.2 cm; w. of neck guard 1.6 cm; l. of cheek guard 13.8 cm; w. of cheek guard 9.4 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

27. Ošanići kod Stoca – akropola, podij uz hram

Četiri ulomka brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante. Ulomci su namjerno fragmentirani, deformirani i paljeni. Na očuvanim rubnim dijelovima ulomaka, unutar reljefno profiliranog rubnika, nalazi se ukras lijevanih i naknadno obrađivanih, proporcionalnih i pravilno zaobljenih imitacija kuglica u neprekinutom nizu.

Veličina: **1:** d. 3,3 cm; š. 4 cm; **2:** d. 2,4 cm; š. 3,4 cm; **3:** d. 3,4 cm; š. 2,3 cm; **4:** d. 2,5 cm; š. 2 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

28. Ošanići kod Stoca – akropola

Tri ulomka različitih brončanih kaciga ilirskog tipa III A2 varijante. Prvi i treći ulomak na očuvanim su rubnim dijelovima, unutar reljefno profiliranog rubnika, ukrašeni proporcionalnim i pravilno zaobljenim imitacijama kuglica u neprekinutom nizu. Drugi ulomak ima također reljefno profilirani rubnik, ali je u njemu izveden ukras žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem.

Veličina: **1:** d. 2,3 cm; š. 3,2 cm; **2:** d. 2,8 cm; š. 3 cm; **3:** d. 1 cm; š. 1,3 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo

Foto: Andrijana Pravidur

29. Ošanići-podnožje akropole, padina prema Radimlji

Ulomak ruba brončane kacige ilirskog tipa III A2 varijante, ukrašenog reljefno profiliranim rubnikom s pravilno žigosanim/utisnutim jednostavnim kružnicama.

Veličina: d. 1,9 cm; š. 1,6 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 54292.

Foto: Andrijana Pravidur

T. XII

30. Vranjevo Selo kod Neuma – grob u tumulu

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2–a varijante djelomično je očuvana. Kaciga je zaobljenog oblika. Štitnik za vrat je istaknut i ravnomjerno prelazi

27. Ošanići near Stolac – acropolis, podium beside temple

Four fragments of bronze helmet of Illyrian type III A2. The fragments had been deliberately smashed, misshapen and burned. The surviving edges are decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border.

Size: **1:** cat. 3.3 cm; w. 4 cm; **2:** l. 2.4 cm; w. 3.4 cm; **3:** l. 3.4 cm; w. 2.3 cm; **4:** l. 2.5 cm; w. 2 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

28. Ošanići near Stolac – acropolis

Three fragments from different bronze helmets of Illyrian type III A2. The first and third fragments, where the rims are still extant, are decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border. The second fragment also has a relief moulded border, but with a decoration of stamped squares with a spherical central boss.

Size: **1:** l. 2.3 cm; w. 3.2 cm; **2:** l. 2.8 cm; w. 3 cm; **3:** l. 1 cm; w. 1.3 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo

Photo: Andrijana Pravidur

29. Ošanići – foot of acropolis, slope facing Radimlja

Fragment of the rim of a bronze helmet of Illyrian type III A2, decorated with a relief moulded border with evenly stamped plain circles.

Size: l. 1.9 cm; w. 1.6 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 54292.

Photo: Andrijana Pravidur

Pl. XII

30. Vranjevo Selo near Neum – grave in tumulus

Bronze helmet of Illyrian type III A2–a, partly preserved. Rounded in shape with a prominent neck guard, partly broken and reconstructed,

iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige, ali je djelomično polomljen i rekonstruiran. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, a na svakoj se nalazila po jedna rupica za vezivanje kacige. Od njih je djelomično očuvana samo ona na desnoj paragnatidi. Otvor za lice je četvrtast. Od čeonog prema zatiljnom dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio ukrašen lijevanim i naknadno obrađivanim, proporcionalnim i pravilno zaobljenim imitacijama kuglica unutar reljefno profiliranog rubnika. Kaciga je konzervirana i djelomično rekonstruirana.

Veličina: v. 24, 6 cm; š. otvora 10,5 cm; d. paragnatide 14 cm.

Smještaj: Muzej i Galerija Neum, Neum; inv. br. 15.

Foto: Martina Blečić Kavur

31. Vranjevo Selo kod Neuma – grob u tumulu

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2–a inačice djelomično je očuvana. Kaciga je zaobljenog oblika, sa štitnikom za vrat koji je polomljen, ali gotovo u cijelosti očuvan. Istaknut je i ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, a na svakoj se nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Lijeva je paragnatida djelomično rekonstruirana. Otvor za lice je četvrtast, s potpuno rekonstruiranim čeonim dijelom. Na zatiljnom se dijelu nalazi dio zakovice od alke, gdje je očuvan i ostatak od dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, sistema ležišta za perjanicu. Uobičajeno tri urezane paralelne linije nisu vidljive. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom koji je, od ostalog dijela kacige, odvojen samo urezanim linijom. Ukrašen je žigosanim kvadratićima s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem, koji su bolje vidljivi na paragnatidama, nego na štitniku kacige. Kaciga je konzervirana i djelomično rekonstruirana.

Veličina: v. 26,6 cm; š. otvora 12,2 cm; š. štitnika 1,8 cm; d. paragnatida 14 cm.

Smještaj: Muzej i Galerija Neum, Neum; inv. br. 16.

Foto: Martina Blečić Kavur

extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The cheek guards are triangular-cut, with semicircular outer sides and pointed ends. Each cheek guard had a hole for attaching the helmet in wear, but only the one on the right cheek guard remains partly intact. The face opening is square. Two prominent triangular-section ribs, with outer cannelures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules in unbroken succession within a relief moulded border. The helmet has been conserved and partly reconstructed.

Size: h. 24, 6 cm; w. of opening 10.5 cm; l. of cheek guard 14 cm.

Location: Neum Museum and Gallery, Neum; inv. no. 15.

Photo: Martina Blečić Kavur

31. Vranjevo Selo near Neum – grave in tumulus

Bronze helmet of Illyrian type III A2–a, partly preserved. Rounded in shape with a prominent neck guard which is broken but almost complete, extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet. The cheek guards are triangular-cut, with semicircular outer sides and pointed ends. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The left cheek guard has been partly reconstructed. The face opening is square, with a fully reconstructed front section. At the back is part of the rivet of a ring, with part of two prominent triangular-section ribs with outer cannelures, forming the crest holder. The customary three incised parallel lines do not appear to be present. The helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow incised border, more clearly visible on the cheek guards than on the neck guard. The helmet has been conserved and partly reconstructed.

Size: h. 26.6 cm; w. of opening 12.2 cm; w. of neck guard 1.8 cm; l. of cheek guard 14 cm.

Location: Neum Museum and Gallery, Neum; inv. no. 16.

Photo: Martina Blečić Kavur

T. XIII**32. Plana** kod Bileće – uništeni grobovi

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2–a inačice vrlo je dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, istaknutog štitnika za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Sačuvan je samo dio štitnika za vrat na prijelazu iz desne paragnatide. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, te na rubnim dijelovima oštećene. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač, a na stražnjem dijelu djelomično je očuvana alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještene su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim, reljefno profiliranim rubnikom u kojem se nalazi ukras imitacije lijevanih i naknadno obrađivanih, proporcionalnih i pravilno zaobljenih kuglica. Kaciga je restaurirana, ali nije rekonstruirana.

Veličina: v. 21 cm; pr. 19 cm; š. otvora 11 cm; š. štitnika 2 cm; d. paragnatide 12,3 cm; š. paragnatide 9,2 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 21377.

Foto: Andrijana Pravidur

33. Plana kod Bileće – uništeni grobovi

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2–a inačice dobro je očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika, istaknutog štitnika za vrat, koji ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Nedostaje dio štitnika za vrat koji prelazi iz desne paragnatide. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, te na rubnim dijelovima oštećene. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na zatiljnom dijelu očuvana je alka kojom se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještene su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Lijevo rebro i dio kalote na čeonj strani kacige su oštećeni.

Pl. XIII**32. Plana** near Bileća – destroyed graves

Bronze helmet of Illyrian type III A2–a, very well preserved with all indicative parts. Rounded in shape with a prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet; only the part of the neck guard at the transition to the right cheek guard remains. The cheek guards are triangular-cut, with semi-circular outer sides and pointed ends, and are damaged at the edges. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with outer cannellures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded globules within a narrow relief moulded border. The helmet has been restored but not reconstructed.

Size: h. 21 cm; pr. 19 cm; w. of opening 11 cm; w. of neck guard 2 cm; l. of cheek guard 12.3 cm; w. of cheek guard 9.2 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 21377.

Photo: Andrijana Pravidur

33. Plana near Bileća – destroyed graves

Bronze helmet of Illyrian type III A2–a, well preserved with all indicative parts. Rounded in shape with a prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet, missing the part of the neck guard at the transition to the right cheek guard remains. The cheek guards are triangular-cut, with semi-circular outer sides and pointed ends, and are damaged at the edges. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with outer cannellures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow

Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom, odvojenim samo urezanom linijom, u kojem se nalazi ukras izveden žigosanjem kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem. Kaciga je restaurirana, ali nije rekonstruirana.

Veličina: v. 20,7 cm; pr. 17,3 cm; š. otvora 11 cm; š. štitnika 2,8 cm; d. paragnatide 12,5 cm; š. paragnatide 11,2 cm.

Smještaj: Zemaljski muzej BiH, Sarajevo; inv. br. 21378.

Foto: Andrijana Pravidur

T. XIV

34. Kačanj kod Bileće – “zajednička grobnica”

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice je relativno dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Zaobljenog je oblika kalote koji je oštećen u gornjem desnom dijelu. Istaknuti štitnik za vrat ravnomjerno prelazi iz paragnatida prema krajnjem rubu kacige. Nedostaje dio štitnika za vrat koji prelazi iz desne paragnatide. Paragnatide su trokutasto rezane, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka. Desna paragnatida je oštećena višestrukim prijelomom zašiljenog završetka. Na svakoj se paragnatidi nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač, a na stražnjem dijelu alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještena su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim, reljefno profiliranim rubnikom u kojem se nalazi ukras lijevanih i naknadno obrađivanih, proporcionalnih i pravilno zaobljenih imitacija kuglica.

Veličina: v. 23 cm; š. otvora 10,5 cm; d. paragnatida 13,5 cm; š. paragnatida 10 cm.

Smještaj: Muzej Hercegovine, Trebinje; inv. br. 26.

Foto: Ivo Dragičević

35. Kačanj kod Bileće – “zajednička grobnica”

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice djelomično je očuvana sa svim indikativnim dijelovima. Sačuvani dio istaknutog štitnika za vrat ravnomjerno prelazi iz lijeve paragnatide prema krajnjem rubu kacige. Paragnatidama, koje su trokutasto

incised border. The helmet has been restored but not reconstructed.

Size: h. 20.7 cm; pr. 17.3 cm; w. of opening 11 cm; w. of neck guard 2.8 cm; l. of cheek guard 12.5 cm; w. of cheek guard 11.2 cm.

Location: National Museum of BiH, Sarajevo; inv. no. 21378.

Photo: Andrijana Pravidur

Pl. XIV

34. Kačanj near Bileća – “communal grave”

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, relatively well preserved with all indicative parts. Rounded crown, damaged to the top right. Prominent neck guard extending evenly from the cheek guards to the outer rim of the helmet, missing the part of the neck guard at the transition from the right cheek guard. The cheek guards are triangular-cut, with semicircular outer sides and pointed ends. The right cheek guard is damaged by multiple breaks on the pointed end. Each cheek guard has a hole for attaching the helmet in wear. The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with outer cannelures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules within a narrow relief moulded border.

Size: h. 23 cm; w. of opening 10.5 cm; l. of cheek guard 13.5 cm; w. of cheek guard 10 cm.

Location: Museum of Herzegovina, Trebinje; inv. no. 26.

Photo: Ivo Dragičević

35. Kačanj near Bileća – “communal grave”

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, partly preserved with all indicative parts. Rounded crown. The remaining part of the prominent neck guard extends evenly from the left cheek guard to the outer rim of the helmet. The cheek guards, which are triangular-cut, are missing their semicircular outer sides and pointed ends.

rezane, nedostaju polukružno zaobljeni vanjski krajevi i zašiljeni završetci. Otvor za lice je četvrtast. Na čeonom dijelu nalazi se nosač, a na stražnjem dijelu alka kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještene su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka s vanjskim kanelurama, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim, reljefno profiliranim rubnikom s izvedbom lijevanih i naknadno obrađivanih, proporcionalnih i pravilno zaobljenih imitacija kuglica. Kaciga je konzervirana i djelomično rekonstruirana.

Veličina: v. 24,5 cm; š. otvora 10 cm; š. paragnatida 9 cm; d. paragnatida 10 cm.

Smještaj: Muzej Hercegovine, Trebinje; inv. br. 29.

Foto: Ivo Dragičević

36. Kačanj kod Bileće – “zajednička grobnica”

Brončana kaciga ilirskog tipa III A2-a inačice izrazito je loše očuvana, s desnim dijelom kalote i paragnatidom. Paragnatida je trokutasto rezana, polukružno zaobljenih vanjskih krajeva, bez zašiljenog završetka. Na čeonom dijelu nalazi se nosač za perjanicu. Od čeonog prema stražnjem dijelu, po sredini kalote, smještene su dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, između kojih su urezane tri paralelne linije. Cijeli je rubni dio kacige s tankim rubnikom, odvojenim samo urezanim linijom, ukrašen izvedbom žigosanih kvadratića s izdignutim unutrašnjim kugličastim ispupčenjem. Kaciga je restaurirana i rekonstruirana.

Veličina: v. 22,2 cm; š. otvora 10 cm; d. paragnatide 12 cm; š. paragnatide 9,5 cm.

Smještaj: Muzej Hercegovine, Trebinje; inv. br. 30.

Foto: Ivo Dragičević

The face opening is square. The holder on the front and the ring at the back used to attach the crest to the helmet remain. Two prominent triangular-section ribs, with outer cannelures and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with cast and finished, evenly and regularly rounded imitation globules within a narrow relief moulded border. The helmet has been conserved and partly reconstructed.

Size: h. 24.5 cm; w. of opening 10 cm; w. of cheek guard 9 cm; l. of cheek guard 10 cm.

Location: Museum of Herzegovina, Trebinje; inv. no. 29.

Photo: Ivo Dragičević

36. Kačanj near Bileća – “communal grave”

Bronze helmet of Illyrian type III A2-a, very poorly preserved, with the right side of the crown and cheek guard. The cheek guard is triangular-cut, with semicircular outer side, lacking the pointed end. The holder on the front used to attach the crest to the helmet remains. Two prominent triangular-section ribs, with and three incised lines between, extend along the middle of the crown from front to back. The entire rim of the helmet is decorated with stamped squares with a spherical central boss within a narrow border indicated by an incised line. The helmet has been restored and reconstructed.

Size: h. 22.2 cm; w. of opening 10 cm; l. of cheek guard 12 cm; w. of cheek guard 9.5 cm.

Location: Museum of Herzegovina, Trebinje; inv. no. 30.

Photo: Ivo Dragičević

Literatura / Bibliography

- P. AMANDRY 1971 – Collection Paul Canellopoulos, I: Armes et lèbès de bronze, *Bulletin de correspondance hellénique* 95, 2 Athens, 585-626.
- J. ANDREOU 1997 – Urban organization, u: M. B. Sakellariou (ed.), *Epirus, 4000 Years of Greek History and Civilization*, Athens, 94-104.
- S. BABIĆ 1990 – Greco-barbarian Contacts in the Early Iron Age in Central Balkans, *Balkanica* 21, Beograd, 165-183.
- 2001 – Headgear of the Early Iron Age Tribal Chieftains, Social and symbolic aspects, *Zbornik Narodnog muzeja Beograd* (Memoriae dicatum Gordana Marjanović-Vujović) 17, 1, Beograd, 83-93.
- 2002 – “Princely Graves” of the Central Balkans – A Critical History of Research, *European Journal of Archaeology* 5, 1, Cambridge, 70-88.
- C. БАБИЋ 2004 – Поглаварство и полис. Старије гвоздено доба централног Балкана и грчки свет, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања 81, Београд.
- 2011 – Дарови с југа. Културни контакти централног Балкана и грчког свега у VI и V веку пре. н. е., u: Т. Цвјетићанин (ed.), *Италија и рестаурација величанственог кратера*, Београд, 146-155.
- A. BAČKALOV 2004 – Katalog der Exponate, Museum in Priština, u: *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan*, Ausstellungskatalog, Keltenmuseum Hochdorf/Enz, Eberdingen.
- D. BALEN-LETUNIĆ 1993 – Kaciga, u: A. Rendić-Miočević (ed.), *Arheološki muzej u Zagrebu—izbor iz fundusa*, Zagreb, 99.
- 2001 – Ilirska kaciga (k. 5-6), u: Z. Batušić (ed.), *Kacige u Hrvatskoj*, Zagreb, 28-31.
- BALKANALYSIS 2006 – *Macedonian Archaeology's Potential: A Visit with Pasko Kuzman in Ohrid*, <http://www.balkananalysis.com/2006/04/19/macedonian-archaeologys-potential-a-visit-with-pasko-kuzman-in-ohrid/> (28.08.2007).
- R. BANGS 2006 – *Expedition Macedonia: Sacred Mysteries of Macedonia*, [http://www.flickr.com/photos/richardbangsadventures/http://www.flickr.com/photos/richardbangsadventures/](http://www.flickr.com/photos/richardbangsadventures/http://www.flickr.com/photos/richardbangsadventures/http://www.flickr.com/photos/richardbangsadventures/) (20.09.2007).
- V. BARBARIĆ 2006 – Nekropola u Vičjoj luci i gradina Rat na otoku Braču – nova razmatranja, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99, Split, 43-62.
- J. M. BARRINGER 2008 – *Art, Myth, and Ritual in Classical Greece*, Cambridge.
- Š. BATOVIĆ 1988 – Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti, u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 12, Zagreb, 1988, 51–77.
- A. BENAC, B. ČOVIĆ 1957 – *Glasinac—Teil II Eisenzeit. Katalog der vorgeschichtlichen Sammlung des Landesmuseums in Sarajevo II*, Sarajevo.
- D. BERCIU 1958 – Le casque gréco-illyrien de Gostavăț, *Dacia* II, București, 437–450.
- D. BLACKMAN 1997 – Archaeology in Greece 1996-1997, *Archaeological Reports* 43 (1996 – 1997), Cambridge, 1-125.
- D. BLACKMAN 2001 – Archaeology in Greece 2000-2001, *Archaeological Reports* 47 (2000 – 2001), Cambridge, 1-144.
- M. BLEČIĆ 2007 – Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meaning of Illyrian helmets, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* XL, Zagreb, 73–116.
- M. BLEČIĆ KAVUR 2010 – *Željezno doba na Kvarneru*, Univerza v Ljubljani, doktorska disertacija, Ljubljana.
- M. BLEČIĆ KAVUR, I. MILIČEVIĆ –CAPEK 2011 – O horizontu ratničkih grobova 5. stoljeća na prostoru istočne obale Jadrana i njezina zaleđa: primjer novog nalaza iz Vranjeva Sela kod Neuma, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, 2011, 31-94.
- I. BOJANOVSKI 1967 – Novi ilirsko–grčki šljem iz Crvenice, *Naše starine* 21, Sarajevo, 181–185.
- E. BORZA 1990 – *In the shadow of Olympus: the emergence of Macedon*, Princeton, New Jersey.
- O. BRONEER 1953 – Isthmia Excavations, 1952, *Hesperia* 22, 3, Athens, 182-195+Pl. 54-62.
- 1958 – Excavations at Isthmia. Third Campaign, 1955-1956, *Hesperia* 27,1, Athens, 33-37 (Pl. 1-17).

- F. BULIĆ 1900 – Ritrovamenti antichi a Bobovišće dell'Isola Brazza, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* XXIII, Split, 23-30+T. III.
- A. BUNGURI 1989 – Armë Ilire në krahinë e Dibrës, *Iliria* 1, Tiranë, 67–75.
- W. BURKERT 1990 – *Greek Religion: Archaic and Classical*, Oxford.
- Z. BURKOWSKY 2001 – Ilirska kaciga k. 5, u: Z. Batušić (ed.), *Kacige u Hrvatskoj*, Zagreb, 28-29.
- 2004 – *Željezna doba u Sisku i Moslavini*, Sisak.
- C. CARAPANOS 1878 – *Dodone et ses ruines*, Paris.
- H. W. CATLING 1984 – Archaeology in Greece, 1983-84, *Archaeological Reports* 30, Cambridge, 3-70.
- 1986 – Archaeology in Greece, 1985-86, *Archaeological Reports* 32, Cambridge, 3-101.
- 1989 – Archaeology in Greece, 1988-89, *Archaeological Reports* 35, Cambridge, 3-116.
- J. CHEVALIER,
A. GHEERBRANT 2006 – *Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*, Ljubljana.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Α.,
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Π. 2007 – ΤΑΦΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΥ ΠΕΛΛΑΣ, u: *Ancient Macedonia VII*, Macedonia from the Iron Age to the death of Philip. Papers read at the Seventh international symposium held in Thessaloniki, October 14-18, 2002. *Institut for Balkan Studies*, Thessaloniki, 2007, 113-132.
- 2009 – Τα νεκροταφεία του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας, in: *20 χρόνια. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος / 20 years. The Archaeological Work at Macedonia and Thrace*, Anniversary volume, P. Adam-Veleni, K. Tzanavari (eds.), Hellenic Ministry of Culture and Tourism, Aristotle University, Thessaloniki 2009, 477-490.
- B. ČOVIĆ 1956 – Ilirska nekropola u Čarakovu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XI, Sarajevo, 187-204.
- 1961 – *Donja Dolina, necropole de L'age du Fer*, IN. Arch. 3, Bonn.
- 1962 – Grobnice željeznog doba iz Cervenice kod Duvna, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXIII-LXIV, Split, 25-49.
- 1983 – Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century), u: *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, Atti del Convegno, Lecce-Matera 21-27. 10. 1973., Taranto, 147-154+T. XXXII-XXXVII.
- 1985 – Praistorijska zbirka Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, u: *100 godina Muzeja na Humcu 1884–1994*, Ljubuški, 49–59.
- 1987a – Grupa Donja Dolina – Sanski Most, u: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezna doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 232-286.
- 1987b – Glasinačka kultura, u: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezna doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 575-643.
- Б. ЧОВИЋ 1976 – *Од Бутмира до Илупа*, Сарајево.
- L. ČUČKOVIĆ 2004 – Kolapijani / The Colapiani, u: D. Balen-Letunić (ed.), *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada. Starije željezna doba u kontinentalnoj Hrvatskoj / Warriors at the crossroads of East and West*, Zagreb, 175-209.
- A-S. DALIX,
E. VILA 2007 – Wild boar hunting in the Eastern Mediterranean from the 2nd to the 1st millennium BC., u: U. Albarella et al. (eds.), *Pigs and Humans. 10,000 Years of Interaction*, Oxford, 359-372.
- S. DESCAMPS 2002 – *Les Antiquités grecques. Guide du visiteur*, Musée du Louvre, Paris, 2002.
- M. DJUKNIĆ,
B. JOVANOVIĆ 1966 – *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, Čačak.
- R. DODIG (ed.) 2011 – *30 stoljeća Ljubuškoga*, Ljubuški.
- P. DUCREY 1985 – *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*, Fribourg.
- M. EGG 1999 – Waffenbrüder? Eine ungewöhnliche Bestattung der Frühlatènezeit in Novo Mesto in Slowenien, *Jahrbuch des Römisch–Germanisches Zentralmuseum* 46, Mainz, 317–356.

- A. EIBNER 1986 – Die Frau mit der Spindel, u: E. Jerem (ed.), *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Beiheft 3*, Budapest, 39-48.
- 2001 – Die Eberjagd als Ausdruck eines Heroentums? Zum Wandel des Bildinhalts in der Situlenkunst am Beginn der Latènezeit, u: B. Gedigi, A. Mierzwinski, W. Piotrowski (eds.), *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, Wrocław-Biskupin, 231-279.
- J. R. ELLIS 1992 – Die Einigung Makedoniens, u: H. B. Hatzopoulos, L. D. Loukopoulos (eds.), *Philipp von Makedonien*, Athen, 36-47.
- J. ENGELS 2010 – Macedonians and Greeks, u: J. Roisman, I. Worthington (ed.), *A Companion to Ancient Macedonia*, Oxford, 81-98.
- R. M. ERRINGTON 1990 – *A history of Macedonia*, Berkeley, Los Angeles, Oxford.
- D. EVELY,
H. HALL,
C. MORGAN,
R. K. PITT 2008 – Archaeology in Greece 2007-2008, *Archaeological Reports*, 54 (2007/2008), Cambridge, 1-113.
- A. FABER 2005 – La cité antique de Buthua et les recherches de la nécropole hellénistique et romaine, u: M. Sanader (ed.), *Illyrica antiqua. Ob Honorem Duje Rendić-Miočević*. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.-8. 11. 2003., Zagreb, 237-261.
- F. FIALA 1895 – Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja VII*, Sarajevo, 533-565.
- Ф. ФИЛАЛА 1897 – Неколико грчких шљемова, нађених у Босни и Херцеговини, *Glasnik Zemaljskog muzeja IX*, Sarajevo, 657-663+Т. I-III.
- B. D. FILOW 1927 – *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See*, Berlin-Leipzig.
- P. M. FRASER 1969 – Archaeology in Greece 1968-1969, *Archaeological Reports*, 15 (1968-1969), Cambridge, 3-39.
- J. S. GANDETO 2002 – *Ancient Macedonians: Differences between Ancient Macedonians and Ancient Greeks*, Lincoln.
- М. ГАРАШАНИН 1973 – *Праисторија на тлу СР Србије*, Београд.
- M. GAVRANOVIĆ 2011 – *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 195, Bonn.
- J. JEVTOVIĆ (ed.) 1990 – *Gospodari srebra, Gospodari srebra-gvozdeno doba na tlu Srbije / Masters of Silver-The Iron Age in Serbia*, Beograd.
- M. GUMĂ 1991 – Cîteva precizări asupra unor tipuri de coifuri de la sfîrşitul primei epoci a fierului şi începutul celei de a doua descoperite în sud-vestul României, *Thraco-Dacica XII*, Bucureşti, 85-103.
- F. J. HASSEL 1967 – Ein archaischer Grabfund von der Chalkidike, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 14, Mainz, 201-205.
- A. HELLMUTH 2010 – *Bogenschilder des Pontischen Raumes in der Altern Eisenzeit: Typologische Gliederung, Verbreitung und Chronologie der skythischen Pfeilspitzen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 177, Bonn.
- HERODOT 2007 – *Povijest, preveo i priredio D. Škiljan*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- M. HOCKEY,
A. JOHNSTON,
S. LA NIECE,
A. MIDDLETON,
J. SWADDLING 1992 – An Illyrian helmet in the British Museum, *The Annual of the British School at Athens* 87, Athens, 281-291+Pl. 19-27.
- H. HOFFMANN 1997 – *Sotades: symbols of immortality on Greek vases*, Oxford.
- I. HUNYADY 1942 – *Die Kelten im Karpatbecken / Kelták a Kárpátmedencében*, Budapest.
- P. JACOBSTHAL 1956 – *Early Celtic Art*, Oxford (reprint with corrections 1969).
- T. JANAKIEVSKI 1969 – Šlem k. 26., u: Lj. B. Popović, D. Mano – Zisi, M. Veličković, B. Jeličić (eds.), *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd, 69, k. 26.
- ΚΕΛΤΟΙ 1984 – *Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana.

- D. KENT HILL 1965 – Helmet and Mask and a North Greek Burial, *The Journal of The Walter Art Gallery* 27–28, Baltimore, 8–15.
- K. KILIAN 1975 – Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria, *Prähistorische Zeitschrift* 50, Berlin, 11–140.
- M. KORKUTI 1971 – *Shqiperia arkeologjike / L'Albanie archaéologique / Archaeological Albania*, Tiranë.
- D. M. D. KRIKHAAR 2011 – *Ongekende Schoonheid: Ikonen uit Macedonië*, Museum Catharijneconvent, Utrecht.
- B. KRIŽ 1997 – *Kapiteljska njiva-Novo mesto*, Novo mesto.
- 2004 – La Slovenia nella tarda età hallstattiana, u: F. Marzatico, P. Gleirscher (eds.), *Guerrieri, Principi ed Eroi fra il Danubio e il Po della Preistoria all'Alto Medioevo*, Trento, 421-427.
- V. KRSTIĆ 2005 – Slikani kantarosi i skifosi sa lokaliteta Kale-Krševica kod Bujanovca, *Zbornik Narodnog muzeja*, 18, 1/2005: 191-211.
- 2007a – Le tombe principesche: Pećka banja, u: T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić (eds.), *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*, Milano, 95-101.
- 2007b – Le tombe principesche: Trebenište, u: T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić (eds.), *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*, Milano, 103-133.
- 2007c – Il periodo ellenistico nei Balcani centrali, u: T. Cvjetičanin, G. Gentili, V. Krstić (eds.), *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*, Milano, 133-157.
- B. KULL 1997 – Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern“, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 78, Frankfurt, 197-466.
- E. KUNZE 1958 – Helme, u: *VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin, 118-151.
- 1967 – Helme, u: *VIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*, Berlin, 111-183.
- P. KUZMAN 2006 – Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le contexte des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa, u: N. Tasić, C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*, Belgrade, 545–559.
- П. КУЗМАН,
Е. ДИМИТРОВА 2010 – *Охрид: Sub Specie Aeternitatis*, Охрид, Ѓурѓа, 2010.
- B. ЛАХТОВ 1965 – Илирскиот боречки гроб од селото Речица – Охридско и проблемот на грчко – илирскиот шлем, *Situla* 8, Ljubljana, 47-75+Sl. 1-2, Pr. 1-2.
- B. ЛАХТОВ,
J. КАСТЕЛИЦ 1957 – Нови истражувања на некрополата „Требениште“ 1953-1954, *ЛИХНИД* 1, Ohrid, 5-58+Г. I-XXIII.
- M. R. LEFKOWITZ 2007 – *Women in Greek Myth*, London.
- P. LISIČAR 1966 – Prilozi poznavanju Epitaura, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 4, Zadar, 25–44.
- N. LUCENTINI 1981 – Sulla cronologia delle necropoli di Glasinac nell'età del ferro, u: R. Peroni (ed.), *Studi di protostoria adriatica* 1, Roma, 67–164.
- K. ЛЬУЦИ 1998 – Реќка Бања; кнежевски гробови, u: N. Tasić (ed.), *The Archaeological Treasure of Kosovo and Metohija – From the Neolithic to the Early Middle Ages*, Beograd 1998, kat. br. 222-228.
- P. MANTI,
D. WATKINSKON 2008 – From Homer to Hoplite: Scientific Investigation of Greek Copper Alloy Helms, u: S. A. Paipetis (ed.), *Science and Technology in Homeric Epics, History of Mechanism and Machine Science* 6, Oxford, 167-179.
- Z. MARIĆ 1959 – Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIV, Sarajevo, 87–102.
- 1964 – Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XIX, Sarajevo, 5–128.
- 1976a – Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 30/31, Sarajevo, 101–110.
- 1976b – Ein Bronzehelm aus der Illyrischen Stadt Daorsoi oberhalb Ošanići bei Stolac, Herzegowina, u: H. Mitscha-Märheim et. al. (eds.), *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag I.*, *Archaeologica Austriaca* 13, Wien, 634–638.
- 1976c – Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada DORS..A na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 30/31, Sarajevo, 5–100.

- Z. MARIĆ 1995 – Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegowina), *Bericht der Römisch–Germanischen Kommission* 76, Frankfurt a. M., 31–72.
- B. MARIJAN 2000 – Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93, Split, 7–221.
- Č. MARKOVIĆ 2003 – Budva iz mita i legende u stvarnost, u: *Muzej grada Budve / The Museum of Budva*, Budva, 13–21.
- I. MAROVIĆ 1976 – L'elmo greco-illirico, u: B. Čečuk, N. Majnarić Pandžić, V. Miroslavljević, M. Suić (eds.), *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Simpozij održan u Dubrovniku 1972. Zagreb, 287–300.
- M. NIKOLANCI 1969 – Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač) pronađena u 1908. god., *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70–71, Split, 5–51.
- L. MARUN 1998 – *Starinarski dnevници*, M. Petrinec (ed.), Split.
- F. MEDELEȚ,
V. CEDICĂ 2004 – Coiful Greco-Ilir de la Găvojdia (Jud. Timiș), *Analele Banatului S.N. X-XI*, Timișoara, 97–100.
- I. MIKULČIĆ 1966 – *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, Beograd.
- И. МИКУЛЧИЋ 1963 – Илирско-архајски гробови из околине Штипа, *Старинар XIII-XIV*, Београд, 197–209.
- Г. МИКУЛЧИЌ 2005 – Грчки сликани и монохромни вази од Демир Капија, *ЗБОРНИК, Археологија 2*, Скопје, 83–132.
- I. MILIČEVIĆ
–САРЕК 2007 – Vidića guvno, Vranjevo Selo—zaštitna istraživanja, *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* 21, Mostar, 139–144.
- A. MILOŠEVIĆ 1999 – Archäologische Probeuntersuchungen im Flussbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994, *Archäologische Korrespondenzblatt* 29, Mainz, 203–210.
- A. MOZSOLICS 1955 – Neuere Hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* V, Budapest, 35–54.
- B. NADBATH 2004 – Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 33 (31), Sarajevo, 33–125.
- M. NIKOLANCI 1959 – Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku* 61, Split, 81–93.
- 1960 – Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji, *Vjesnik za historiju i arheologiju dalmatinsku* 52, Split, 31–35.
- B. F. NOPCSA 1907 – Arheološke crtice iz Albanije, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XIV, Sarajevo, 1–8.
- 1912 – Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbanien. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnia und der Herzegowina* 12, Sarajevo, 168–253.
- Y. OSMANI 1988 – Një përkrenare Ilire nga Durrësi, *Iliria* 18–1, Tiranë, 209–210.
- A. PALAVESTRA 1993 – *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja 52, Beograd.
- 2006 – Amber in Archaeology, u: A. Palavestra, V. Krstić (eds.), *The magic of Amber*, Archaeological monographies 18, Beograd, 32–85.
- A. ПАЛАВЕСТРА 1984 – *Кнежевски гробови на централном Балкану*, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања 19, Београд.
- M. ПАРОВИЋ-
ПЕШИКАН 1960 – О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања, *Старинар XI*, Београд, 21–45.
- 1992 – Једна мање позната група импортоване грчке керамике код нас, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* XIV, Beograd, 337–343.
- V. PAŠKVALIN 2002 – Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva, u: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (eds.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova sa skupa održanog 1998. godine u Splitu, Biblioteka Knjiga Mediterana 26, Split, 521–538.
- 2008 – Kamenjača, Breza kod Sarajeva, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXXVII/35*, Sarajevo, 101–179.

- N. PETROV-
-PECAKOVSKA 1999 – The Classical period in the Paeonia – Cantharos of the Group Saint Valentin, *Macedonian Heritage* IV, 9, Skopje, 63-70.
- H. PFLUG 1988a – Illyrische Helme (K 2–6), u: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums 14, Mainz, 42–64.
- 1988b – Korinthische Helme (K 7–37), u: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums 14, Mainz, 65–106.
- 1988c – Chalkidische Helme (K 137), u: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums 14, Mainz, 137–150.
- M. PFROMMER 1990 – *Untersuchungen zur Chronologie Früh- und Hochhellenistischen Goldschmucks*, Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul, Istanbul Forschungen 37, Tübingen.
- P. POP-LAZIĆ 1984 – Bronzani šlem iz V veka pre nove ere, *Vesnik Vojnog muzeja* 30, Beograd, 209-212.
- Lj. POPOVIĆ 1956 – *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa / Catalogue des objets découverts près de Trebenište*, Antika I, Beograd.
- 1969 – Grčka bronza u Jugoslaviji / Greek Bronzes in Yugoslavia, u: Lj. B. Popović et al. (eds.), *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd.
- 1975 – *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu / Archaic Greek Culture in the Middle Balkans*, Beograd.
- 1994 – *Antička grčka zbirka / Collection of Greek Antiquities*, Beograd.
- B. ПОПОВИЋ 1966 – О пореклу грчких архајских предмета из некрополе код Требеништа са посебним освртом на проблем златних маски, *Старинар* XV-XVI, Beograd, 15-30.
- H. POTREBICA 1998 – Some Remarks on the Contacts Between the Greek and the Hallstatt Culture Considering the Area of Northern Croatia in the Early Iron Age, u: M. Pearce, M. Tosi (eds.), *Papers from the EAA Third Annual Meeting at Ravenna 1997, Volume 1: Pre- and Protohistory*, BAR International Series 717, Oxford, 241-249.
- 2000 – Some Remarks on the Contacts Between the Greek and the Hallstatt Culture in the Area of the Northern Croatia during the Early Iron Age, *Ocnus* 8, Bologna, 277-285.
- 2007 – Aegean Concepts in the Eastern Hallstatt Culture, u: I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis, R. Laffineur (eds.) *Between the Aegean and Baltic Seas, Prehistory Across Borders*, Proceedings of the International Conference: Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. University of Zagreb, April, 2005, *AEGAEUM* 27, Liège/Austin, 267-280.
- 2008 – Contacts between Greece and Pannonia in the Early Iron Age with Special Concern to the Area of Thessalonica, u: P. Biehl, Y. Rassamakin (eds.), *Import and Imitation in Archaeology*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 11, Langenweissbach, 187-212.
- F. PRENDI 1988 – Helm, Kantharos, u: A. Eggebrecht (ed.), *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Mainz, 222, 229, k. 80, 95.
- M. PRIMAS 2007 – Spinnwirtel im Grab – zum Symbolgehalt einer Beigabe, u: M. Blečić et al. (eds.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, Situla 44, Ljubljana, 301-312.
- I. PULJIĆ 2008 – Povijest neumskog kraja / History of the Neum Region, u: *Neum. 30 godina općine*, Neum, 10–17.
- CL. ROLLEY 1984 – *Die griechischen Bronzen*, München.
- З. ПУЈАК,
Ж. БЕЛКОВСКИ 2007 – Бронзен „грчко–илирски“ шлем во археолошката збирка на НУ Завод и Музеј – Струмица, *Зборник на трудови, НУ Завод и Музеј – Струмица*, Струмица, 39–48.
- SINDOS / ΣΙΝΔΟΣ 1997 – I. Vokotopoulou, A. Despini, V. Misailidou, M. Tiverios (eds.), *Katalogos tis Ekthesis*, Thessaloniki.
- E. SHUKRIU 2004 – *Ancient Kosova*, Museum of Kosova, Prishtina.
- A. M. SNODGRASS 1984 – *Wehr und Waffen im antiken Griechenland*, Mainz.

- V. SOKOLOVSKA 1997 – *Who was Buried in the Trebeništa Cemetery*, Muzej na Makedonija, Skopje-Ohrid.
- S. SPRAWSKI 2010 – The Early Temenid Kings to Alexander I., u: J. Roisman, I. Worthington (eds.), *A Companion to Ancient Macedonia*, Oxford, 127-144.
- C. STIBBE 2003 – *Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation*, *Studia Archaeologica* 121, Rome.
- A. STIPČEVIĆ 1981 – *Kultni simboli kod Ilira. Građa i prilozi sistematizaciji*, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja LIV/10, Sarajevo.
- M. ŠAŠEL KOS 2005 – *Appian and Illyricum*, *Situla* 43, Ljubljana.
- M. ŠIMEK 2004 – Grupa Martijanec-Kaptol / Martijanec-Kaptol Group, u: D. Balen-Letunić (ed.), *Ratnici na razmeđu Istoka i Zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj / Warriors at the crossroads of East and West*, Zagreb, 79-129.
- N. TASIĆ 1992 – The Pre-Celtic Population of the Serbian Danube Valley and the Northern Balkan / Predkeltsko stanovništvo srpskog Podunavlja i severnog Balkana, u: N. Tasić, (ed.) *Scordisci and the Native Population in the Middle Danube Region / Skordisci i starosedeoici u Podunavlju*, PoslzdSANU, SANUBI, Beograd, 7-17.
- C. TARDITI 1996 – *Vasi di bronzo in area Apula. Produzione greche ed italiche di età arcaica e classica*, Pubblicazioni del Dipartimento di Beni Culturali dell'Università di Lecce, Settore Storico-Archeologico 8, Lecce.
- E. TELEAGA 2008 – *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau 6. Jh.–Anfang des 3. Jhs. v. Chr.*, *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte* 23, Rahden/Westf.
- B. TERŽAN 1976 – Certoška fibula, *Arheološki vestnik* 27, Ljubljana, 317-536.
- 1995 – Handel und sozialen Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa, u: B. Hänsel (ed.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, Südosteuropa Schriften 17, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 11, München-Berlin, 81-159.
- 1996 – Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. u: E. Jerem, A. Lippert (eds.), *Die Osthallstattkultur*, Akten des Internationalen Symposiums Sopron, 10.-14. 05. 1994, *Archaeolingua* 7, Budapest, 507-536.
- N. THEODOSSIEV 1998 – The Dead with golden faces: Dasaretian, Pelagonian, Mygdonian and Boetian funeral masks, *Oxford Journal of Archaeology* 17, 3, Oxford, 345-367.
- 2000 – The Dead with Golden faces. II. Other evidence and connections. *Oxford Journal of Archaeology* 19, 2, Oxford, 175-209.
- M. TORELLI 1997 – *Il rango, il rito e l'immagine. Alle origini della rappresentazione storica romana*, Milano.
- R. A. TOMLINSON 1995 – Archaeology in Greece 1994-1995, *Archaeological Reports*, 41 (1994-1995), Cambridge, 1-74.
- M. TRACHSEL 2004 – *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 104, Bonn.
- M. TREISTER 2001 – *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. *Colloquia Pontica* 8, Leiden-Boston.
- Ć. TRUHELKA 1899 – Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (Ljubuškog kotara), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XI, Sarajevo, 339-395+T. I-II.
- 1901 – Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini (Tečajem godine 1900), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XIII, Sarajevo, 1-13+T. I-II.
- 1902 – Sojenica u Donjoj Dolini (Drugo iskopavanje god. 1901), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XIV, Sarajevo, 257-274; 519-539.
- 1914 – Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko. Voda kroz prehistoričku zbirku zemaljskog muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXVI, Sarajevo, 43-139.
- R. VASIĆ 1975 – Donja Dolina i Makedonija, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XIV/12, Sarajevo, 81-94.
- 1982a – Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XX/18, Sarajevo, 5-24.
- 1982b – Ein Beitrag zu den Doppelnadeln im Balkanraum, *Prähistorische Zeitschrift* 57, Berlin, 220-257.
- 1983a – A contribution to the study of "Illyrian" helmets in north Yugoslavia, *Archaeologia Jugoslavica* 22-23, Beograd, 76-80.
- 1983b – Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia, *Živa antika* 33,2, Skopje, 185-194.

- R. VASIĆ 1987a – Kneževski grobovi Novog Pazara i Atenice, u: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 644-650.
- 1987b – Ohridska oblast, u: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 724-733.
- 1993 – Macedonia and the central Balkans: Contacts in the archaic and classical period, u: *Ancient Macedonia V (Papers read at the Fifth international symposium held in Thessaloniki, October 10-15, 1989, Manolis Andronikos in memoriam, Vol. 3)*, Institute for Balkan Studies 240, Thessaloniki, 1683-1691.
- 2002 – Die Geheimnisse der Hochebene von Glasinac, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXXII/30, Sarajevo, 307-316.
- 2003 – To the North of Trebenishte, u: C. Stibbe, *Trebenishte: the fortunes of an unusual excavation*, *Studia Archaeologica* 121, Roma, 111-133.
- 2004 – Die Eisenzeit im Zentralbalkan – chronologische und ethnische Fragen, u: *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan*, Keltenmuseum Hochdorf/Enz, Eberdingen, 11-32.
- 2007 – Kneginje centralnog Balkana, u: M. Blečić et al. (eds.), *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, *Situla* 44, Ljubljana, 557-562.
- 2010 – Reflecting on Illyrian Helmets, *Старинар* LX, Београд, 37-55.
- P. BACIЋ 2009a – Белешке о Гласипцу – Хронологија кнежевских гробова, *Старинар* LIX, Београд, 109-117.
- 2009b – О „илирским“ шлемовима још једном, *Крушевачки зборник* 14, *Крушевац*, 181-193.
- V. VEJVODA,
I. MIRNIK 1971 – Istraživanja prehistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s. V, Zagreb, 183-210+Т. I-XIV.
- K. VINSKI-
-GASPARINI 1987 – Grupa Martijanec-Kaptol, u: A. Benac, S. Gabrovec (eds.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 182-231.
- H. ВУЛИЋ 1932 – Један нов гроб код Требеништа, *Гласник Скопског научног друштва* XI, Скопје, 1-35.
- J. WHITLEY 2003 – Archaeology in Greece 2002-2003, *Archaeological Reports*, 49 (2002 – 2003), Cambridge, 1-88.
- 2004 – Archaeology in Greece 2002-2003, *Archaeological Reports*, 50 (2003 – 2004), Cambridge, 1-92.
- 2005 – Archaeology in Greece 2004-2005, *Archaeological Reports*, 51 (2004 – 2005), Cambridge, 1-118.
- J. WHITLEY,
S. GERMANIDOU,
D. UREM-KOTSOU,
A. DIMOULA,
I. NIKOLAKOPOULOU,
A. KARNAVA,
E. HATZAKI 2005 – Archaeology in Greece 2005-2006, *Archaeological Reports*, 52 (2005 – 2006), Cambridge, 1-112.
- J. WHITLEY,
S. GERMANIDOU,
D. UREM-KOTSOU,
A. DIMOULA,
I. NIKOLAKOPOULOU,
A. KARNAVA,
D. EVELY 2006 – Archaeology in Greece 2006-2007, *Archaeological Reports*, 53 (2006), Cambridge, 1-121.
- M. ZANINOVIĆ 2003 – Područje Neretve i srednjojadransko otočje, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 22, Zagreb–Metković–Split, 277-287.
- O. ЖИЖИЋ 1979 – Грбови илирских ратника – Кличево код Никшића, u: М. Гарашанин (ed.), *Сахрањивање код Илира, Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности и Балканолошког института САНУ, Златибор 1976*, САНУ, Балканолошки институт VIII/2, Београд, 205-218.

T/PI – I

1

2

T/PI – II

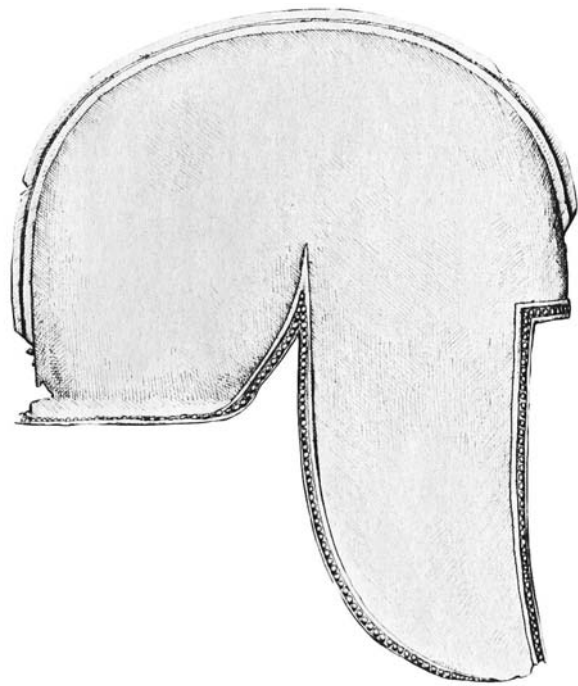
3

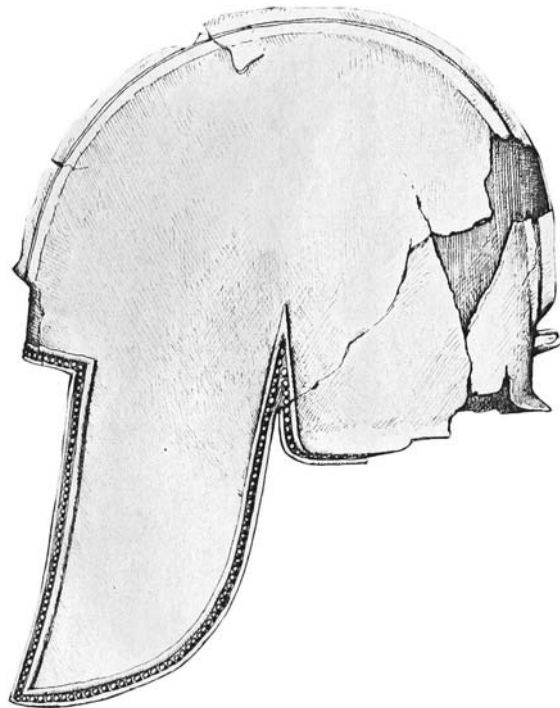
4

T/PI – III

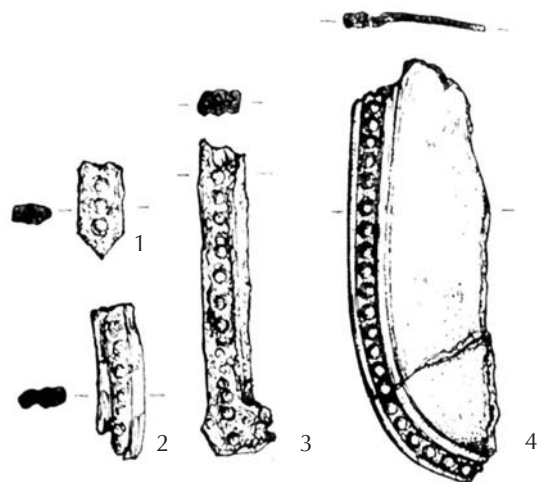

5

6

T/PI – IV

7

8

T/PI – V

9

10

T/PI – VI

11

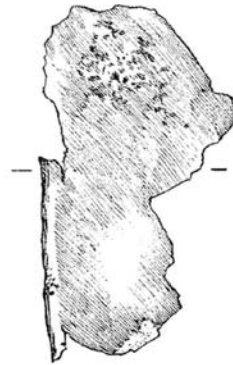

12

T/PI – VII

13

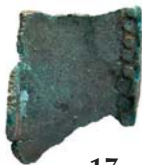
14

15

16

17

18

19

T/PI – VIII

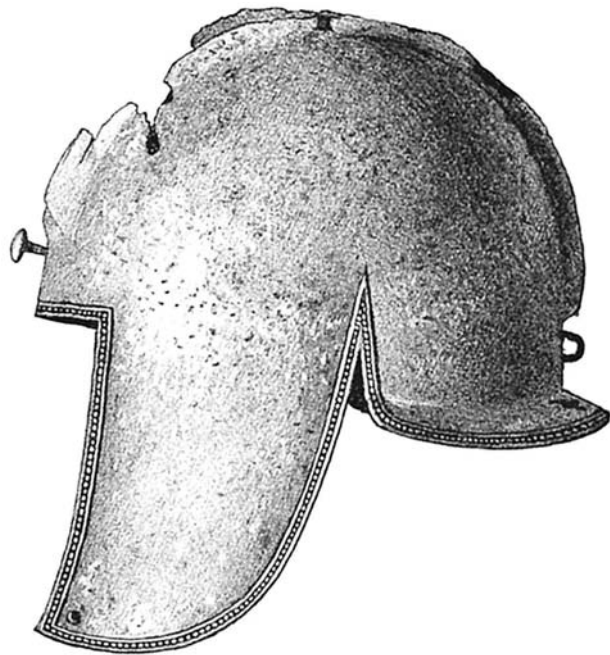
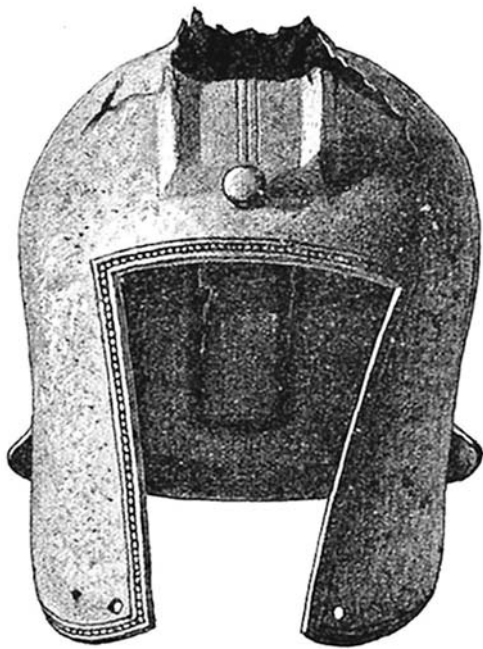

20

21

T/PI – IX

22

23

T/PI – X

24

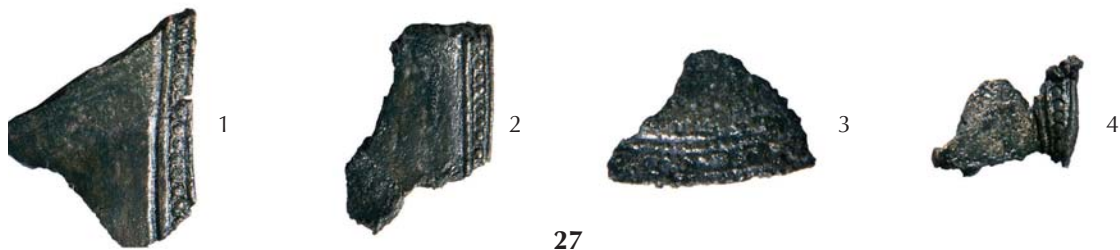
25

T/PI – XI

26

27

28

29

T/PI – XII

30

31

T/PI – XIII

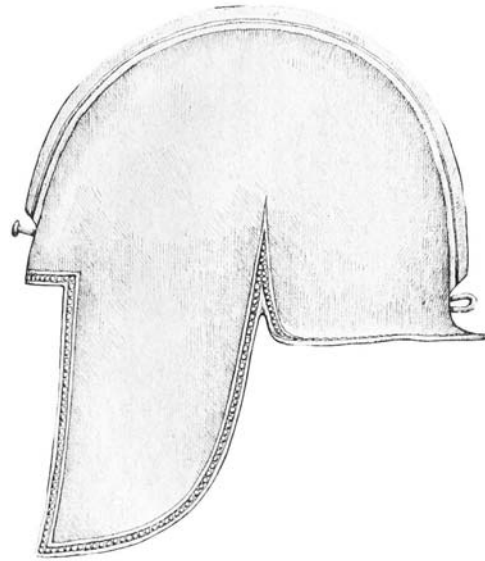

32

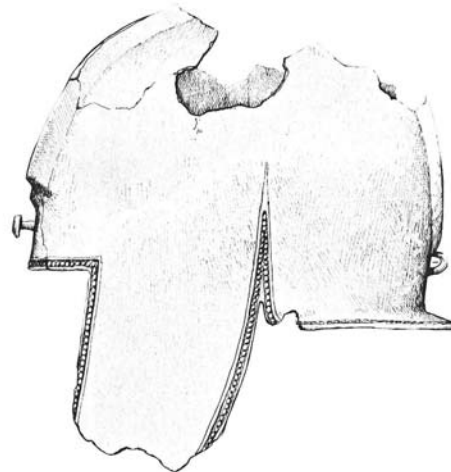

33

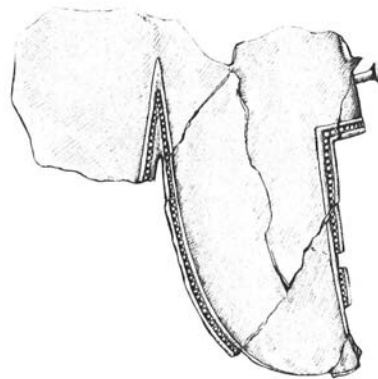
T/PI – XIV

34

35

36

UDK 902/904(05)

ISSN 0581-7501 (print)

ISSN 2232-8513 (online)

ISSN 2232-8521 (CD)

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
U SARAJEVU

HERALD
OF THE NATIONAL MUSEUM
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN SARAJEVO

ARHEOLOGIJA
ARCHAEOLOGY

NOVA SERIJA – NEW SERIES

SVESKA – VOLUME 53 – 2012.

GZM (A)	NS 53	Stranice 1-318	SARAJEVO	2011
---------	-------	----------------	----------	------

Sarajevo, 2012.

SADRŽAJ / CONTENTS

Mustafa Baltić:

- Simbolizam pogrebne prakse tokom prekeramičkog neolita u Levantu i Anadoliji (Pregledni rad)
The symbolism of mortuary practices in the Pre-Pottery Neolithic in the Levant and Anatolia (Review article) 7

Martina Blečić Kavur – Andrijana Pravidur:

- Ilirske kacige s područja Bosne i Hercegovine (Originalni naučni / znanstveni rad)
Illyrian helmets from Bosnia and Herzegovina (Original scientific paper) 35

Adnan Busuladžić:

- Rimska vila na lokalitetu Mlinčići – Podmočilo u selu Tišina kod Zenice (Originalni naučni / znanstveni rad)
The Roman villa at Mlinčići – Podmočilo in the village of Tišina near Zenica (Original scientific paper) 137

Salmedin Mesihović – Adnan Kaljanac:

- Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe (Originalni naučni / znanstveni rad)
The newly-discovered Antique epigraphic monument from Ljusina near Bosanska Krupa (Original scientific paper) 245

Lidija Fekeža:

- Rezultati arheoloških iskopavanja vjerskog i
obrazovnog kompleksa Kalin hadži-Alije u Sarajevu (Originalni naučni / znanstveni rad)
Results of archaeological excavations
of the Kalin hajji-Alija religious and educational complex in Sarajevo (Original scientific paper) 251

Eva-Elvira Klonowski:

- Anthropological examination of skeletal remains from Bobovac
Completing and refitting skeletal remains (Review article) 293

Upute autorima

- Instructions for authors 316